biblioteca de politică colecţie coordonată de Cristian Preda

Pierre Rosanvallon (n. 1948) este profesor la Collège de France şi director de studii la École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris). Profesând o istorie conceptuală a politicului şi a socialului, lucrările sale au investigat, pe rând şi totodată încrucişat, construcţia politică a dreptăţii sociale (*La Crise de l'État-providence*, Seuil, Paris, 1981; *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-providence*, Seuil, Paris, 1995 [*Noua problemă sociala*, trad. Gabriela Camara, prefaţă de Ioan Mărginean, Institutul European, Iaşi, 1998]; împreună cu Jean-Paul Fitoussi, *Le nouvel âge des inégalités*, Seuil, Paris 1996 [*Noua epocă a inegalităţilor*, trad. Camelia Trofin, prefaţă de George Poede, Institutul European, Iaşi, 1999]), istoria intelectuală a democraţiei contemporane (*Le Moment Guizot*, Gallimard, Paris, 1985; *Le libéralisme économique*: *histoire de Vidée de marché*, Seuil, Paris, 1989), travaliul politic şi intelectual al democraţiei moderne (*Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Gallimard, Paris, 1992; *Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Gallimard, Paris, 1998; *La D*émocratie *inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Gallimard, Paris, 2000), precum şi particularităţile politice, sociale şi intelectuale ale sistemului politic francez (*L \État en France de 1789 à nos jours*, Seuil, Paris, 1990; *Le Modele politique français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*, Seuil, Paris, 2004). *La contre-démocratie. La politique à Vâge de la défiance* (Seuil, Paris, 2006) este cea mai recentă dintre publicaţiile autorului.

Pierre Rosanvallon
contra DE M OC R AI I A
politica în epoca neîncrederii
Traducere din limba franceză şi prefaţă
Alexandra Ionescu
NEMIRA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
ROSANVALLON, PIERRE
Contrademocraţia / Pierre Rosanvallon, trad... Alexandra-Gabriela Ionescu.
— Bucureşti, Nemira Publishing House, 2010 Index
ISBN 978 – 606 – 579 – 032 – 2 I. Ionescu, Alexandra-Gabriela (trad.)
94 (44)
Pierre Rosanvallon
LA CONTRE-DÉMOCRAŢIE. LA POLITIQUE À L'âGE DE LA DÉFIANCE e Éditions du Seuil, 2006
© Nemira, 2010
Redactor: Andrei NICULESCU Tehnoredactor: Constantin NIŢĂ
Tiparul executat de FED PRINT S.A.
Orice reproducere, totala sau parţială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă şi se pedepseşte conform Legii dreptului de autor.
ISBN 978 – 606 – 579 – 032 – 2

Prefaţă

Oare ce mai reprezintă astăzi democraţia? După prăbuşirea comunismului şi după valul de democratizare ce i-a urmat, întrebarea îşi caută încă răspunsul. În vremea războiului rece, încleştată în înfruntarea cu marxism-leninismul sovietic şi instalată în acelaşi timp confortabil în căuşul opoziţiei dintre libertate şi dictatură, dintre drept şi nedreptate, dintre drepturi şi societatea fără clase, democraţia îşi găsea propria definiţie privindu-se în oglinda răsturnată a estului european. Vestul european era pe atunci democratic tocmai pentru că nu se afla în estul politic al Europei. Cetăţenii Germaniei federale aveau certitudinea că locuiesc într-o democraţie tocmai pentru că vecinii lor aflaţi dincolo de Zidul Berlinului traversaseră experienţa sovietizării. La rândul lor, ceilalţi est-europeni ştiau cu siguranţă că democraţia era un regim geografic circumscris între Cortina de Fier şi coastele orientale ale Pacificului.

Cu greu s-ar putea nega faptul că prăbuşirea comunismului a fost, cel puţin în ţările Europei de Est, un triumf al libertăţii în faţa opresiunii şi dictaturii. Nu a fost desigur întotdeauna un triumf al bunăstării generale sau ai dreptului. A fost oare o victorie a democraţiei? Ecourile întrebării părăsesc vechiul continent pentru a se reverbera pe continentul asiatic şi pe cel african. Lipsită de referenţialul său negativ, democraţia pare să se afle într-o dilemă de autodefinire.

Finalul secolului al XX-lea şi începutul secolului al XXI-lea au deschis un paradox: definiţiile operaţionale ale democraţiei par să abunde. Definiţiile politico-filosofice ale acesteia par însă să fi dispărut. Cu alte cuvinte, nimeni nu mai poate spune direct şi precis ce este democraţia ca regim politic şi ca formă de societate, dar toată lumea pare să ştie însă cum anume un asemenea regim trebuie construit acolo unde el nu există (încă). Tipizată în formule anglo-saxone ce exploatează la maxim flexibilitatea lingvistică a prezentului continuu, *democracy building* pare să nu mai fie decât o procedură oarecare într-o lume a cărei dezideologizare şi al cărei pragmatism au fost sancţionate de înlocuirea *ism*-elor cu mg-urile: *state building*, *nation bulding*, *confidence building*, la limitâpeece *keeping* unde este cazul. Pare că democratizarea devine un fel de proces standardizat în etape tehnice cu putinţă de canonizat în manuale de proceduri. Ironia situaţiei, manualele de proceduri sunt de regulă produse şi difuzate de acele instituţii care, chiar şi în democraţii, întrupează mai degrabă dimensiunea intervenţiei autoritare şi disciplinare a statului (armata, poliţia, serviciile secrete) …

Experienţa românească poate fi ilustrativă în acest sens. În cele aproape două decenii scurse de la brusca dispariţie a Partidului Comunist Român şi de la eliminarea fizică a secretarului său general, democraţia a primit definiţii operaţionale succesive, formulate spontan sau deduse din condiţionările impuse de ralierea la diferite

organisme şi organizaţii internaţionale. Să ne amintim că, la începutul anilor ’90, democraţia însemna în primul rând libertatea expresiei şi a protestului public într-un regim care ezita încă să-şi clarifice principiile şi instrumentele funcţionale. Inspirată din viziunea liberală purtată iniţial de undele *Europei Libere* şi apoi de expertiza agenţiilor internaţionale, democraţia primului cincinal postcomunist s-a organizat sub seninul imperativului alegerilor libere. Dezbaterea publică şi alegerile libere, altfel spus Parlamentul şi partidele, păreau să fie în acea vreme reperele esenţiale ale unui regim politic care să merite atributul democratic.

După epuizarea experienţei politice a „primei alternanţe”, cea din 1996, şi odată cu descântarea publică generală ce i-a urmat, democraţia şi-a schimbat subtil definiţia, migrând oarecum din zona instituţională şi constituţională a regimului politic către dinamismul societăţii. „Societatea civilă”, formulă vagă, beneficiind de o tradiţie filosofică pe cât de impresionantă, pe atât de sinuoasă, resuscitată de critica est-europeană a totalitarismului în anii ’70, devenea la începutul anilor 2000 sinonimul democraţiei[1].

Formula a fost îmbrăţişată cu entuziasm din cel puţin două motive. Pe de-o parte, pentru că ea delocaliza democraţia din zona unei politici pe cale de a fi monopolizată de partide şi de a se cufunda în tehnicismul guvernamental al integrării europene, şi o reaşeza într-un spaţiu accesibil şi comun discuţiei publice. Pe de altă parte, pentru că părea în măsură să dea un alt corp, real şi cuantificabil, regimului politic: organizaţiile neguvernamentale.

Reperul avea însă şi mai multe inconveniente decât precedentele sale, dezbaterea publică şi alegerile libere. Dacă acestea din urmă, principii ale vieţii publice, erau şi

1 Pentru o istorie politico-intelectuală a societăţii civile, v. lucrarea lui Dominique COLAS, Genealogia fanatismului şi a societăţii civile, trad. Cristina Arion, Mircea Secure, Alina Vasile, Nemira, Bucureşti, 1998.

sunt menite să se verifice într-o formă instituţională, cea a Parlamentului, tangibilă, palpabilă şi, la limită, criticabilă, „societatea civilă” nu se poate întrupa şi nu poate căpăta o voce clară decât cu riscul propriei sale anihilări. Cu alte cuvinte, „societatea civilă” nu descrie nici actori, nici instituţii, nu poate avea purtători de cuvânt sau reprezentanţi în guvern, pentru că nu este altceva decât logica unui spaţiu, eminamente public, guvernat şi pus în mişcare de exerciţiul individual şi colectiv al libertăţilor civile, de la libertatea de expresie la libertatea muncii, de la libertatea conştiinţei la dreptul de proprietate.

Subiect politic dificil, dacă nu chiar imposibil, „societatea civilă” avea nevoie de un obiect care să-i fie propriu, care să o poată întrupa cel puţin în acţiune, dacă nu în formă. Mobilizarea fragmentară, repliată pe teme sectoriale[2], sau simpla contestare se dovedeau insuficiente, dacă nu chiar riscante. Transparenţa, ca ideal filosofico-politic, şi lupta împotriva corupţiei, ca demers operaţional, au părut astfel să furnizeze, nu numai în România sau în noile democraţii, conţinutul şi respectiv suportul unor raportări a societăţii la politică în măsură să facă economie de efortul unei definiri colective a celor doi termeni aşezaţi în relaţie.

Ce este democraţia: o întrebare care, într-o epocă mult prea ocupată cu democratizarea, nici măcar nu a fost formulată. Ştiinţa politică îşi are aici partea sa de vină. Literatura numită „tranzitologică”, enormă şi adesea monotonă, dominantă în ultimul deceniu al secolului trecut, a plecat chiar de la premisa că democraţia este variabila independentă a proceselor de schimbare politică din epocă, reperul fix ce nu mai trebuie explicat. Inspirată din definiţia procedurală a democraţiei formulată în paradigma liberală a criticii totalitarismului, tranzitologia a eliminat subtil democraţia din jocul investigaţiei

2 Despre vocaţia fragmentară şi profesionalizantă a mobilizării şi asocierii civice în democraţiile contemporane, v. Theda SKOCPOL, Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life, University of Oklahoma Press, Norman, 2003.

intelectuale, aşezând adesea confortabil schimbarea politică în registrul cuvintelor, al instituţiilor şi al cifrelor, dar scoţând-o în acelaşi timp de pe terenul inconfortabil al societăţii şi al politicii ca atare. Democratizarea ca abandon al reflecţiei democratice riscă astfel să devină un prim pas către abandonarea democraţiei ca atare.

Nu există şi nu a existat niciodată o definiţie definitivă a democraţiei. În fapt, politica democratică nu poate exista în absenţa unei permanente chestionări reflexive. Tocmai pentru că nu dispune de o substanţă gata făcută, politica este democratică atâta vreme cât democraţia se află în căutarea propriului său conţinut. Aceasta este premisa de la care porneşte Pierre Rosanvallon, situându-şi întotdeauna obiectele de investigaţie în spaţiul tensiunilor permanente şi încrucişate dintre reflecţia şi aspiraţia proiectelor politice succesive şi practicile concrete şi diverse ce pun în formă, îmbogăţesc sau contrazic înţelesul însuşi al politicii democratice. Politica democratică nu există în absenţa unui efort constant de a o gândi: normativă, ghidându-i propria sensibilitate politică, premisa este simultan una metodologică. În cazul lui Rosanvallon, acţiunea politică democratică este indisociabilă de înţelegerea şi de conceptualizarea politică. Dacă democraţia nu are un conţinut prestabilit şi definitiv, atunci istoria democraţiei este în primul rând o istorie a subiectelor şi a conţinuturilor politicii democratice, este, prin excelenţă, o *istorie conceptuală a politicului*[3].

Nu este poate inutil, într-o societate în care politica are conotaţii exclusiv negative, să reluăm aici definiţia prin care Rosanvallon însuşi îşi lămureşte demersul: „Politicul, aşa cum îl înţeleg eu, este totodată un *spaţiu* şi un *efort*. Ca spaţiu, el desemnează locul în care se leagă multiplele fire ale vieţii bărbaţilor şi femeilor, care oferă cadrul

3 Pierre ROSANVALLON, Pour une histoire conceptuelle du politique. Leqon inaugurale au College de France faite le jeudi 28 marş 2002, Seuil, Paris, 2003, subliniat în text.

general al discursurilor şi al acţiunilor acestora. Politicul trimite la faptul existenţei unei «societăţi» care formează în mintea membrilor săi un ansamblu care are sens. Ca efort, politicul desemnează procesul prin care un grup uman, care nu constituie ca atare decât o simplă «populaţie», capătă chipul unei adevărate comunităţi. Politicul se compune astfel prin procesul întotdeauna litigios de elaborare a regulilor explicite sau implicite ale participării şi ale împărtăşirii care dau formă vieţii cetăţii.”[4]

Ce este, aşadar, politicul? Răspunsul este până la urmă simplu şi complicat în acelaşi timp: politicul este locul şi demersul de fabricaţie a principiilor de inteligibilitate ale unei societăţi. În absenţa lui, viaţa noastră comună nu are sens. În lipsa lui, în lumea modernă şi contemporană, nu ne putem explica într-un mod convenabil şi nu putem justifica în propriii noştri ochi şi în ai celorlalţi simplul fapt că trăim într-o societate, convieţuind, în modul cel mai concret şi mai cotidian cu putinţă, cu alte persoane de care ne simţim mai strâns sau mai slab legaţi.

Istoria conceptuală a politicului pe care o propune Pierre Rosanvallon este prin urmare istoria modurilor şi a căilor prin care atât locul politic – cu frontierele sale mişcătoare şi cu mecanismele sale întotdeauna evolutive –, cât şi demersul politic – cu căile sale multiple şi încrucişate – au căpătat şi continuă să capete formă şi conţinut pentru a produce sensul societăţilor în care trăim astăzi. Istoria conceptuală a politicului, fir central al istoriei democraţiei, ne arată că nu am căzut niciodată de acord asupra definiţiei democraţiei, că nu am convenit niciodată definitiv nici asupra subiectului politic al acesteia, nici asupra căilor legitime prin care acesta se manifestă şi nici asupra limitelor în care acesta poate prinde glas. Politicul democratic este prin excelenţă un obiect istoric, iar caracterul său democratic nu subzistă decât graţie acestei

4 Ibidem, p. 12 (n. tr.).

istoricităţi. Aşa-zisul triumf al democraţiei nu este decât un moment ca oricare altul al istoriei democraţiei.

Contrademocraţia este atât produsul, cât şi confirmarea unui asemenea demers, hrănit din metoda istorică a unui François Furet şi din reflecţia filosofică a unui Claude Lefort, autori care, aşa cum mărturiseşte autorul, l-au învăţat să se pună la adăpost de rigiditatea „rutinelor academice” şi de efemerul „modele intelectuale”[5], un demers ale cărui virtuţi intelectuale au fost recunoscute dincolo de spaţiul francez şi consacrate prin atribuirea catedrei de istorie modernă şi contemporană a politicului de la Collège de France.

Contrademocraţia are propria sa istorie, în măsura în care este precedată de o istorie a democraţiei al cărui exerciţiu străbate întreaga operă a lui Pierre Rosanvallon. *Contrademocraţia*, menită să lanseze un nou ciclu de scrieri ale autorului, este în primul rând un argument al insuficienţei congenitale şi fertile a reflecţiei politice: există întotdeauna ceva pertinent de spus despre democraţie pentru că investigaţia politicii democratice nu se sfârşeşte niciodată. *Contrademocraţia* rescrie istoria politicii democratice după ce autorul său expusese pe mai bine de 1 300 de pagini travaliul confecţiei, al dezbaterilor, al formelor şi al practicilor concrete ale democraţiei aşa cum s-a întrupat aceasta în secolul al XIX-lea francez.

Istoria sufragiului universal în Franţa[6] nu este nici naraţiunea glorioasă a extinderii democraţiei şi nici investigaţia tehnică şi minuţioasă a regimurilor electorale. Între cele două orizonturi familiare şi rutiniere ale ştiinţei politice, Pierre Rosanvallon scrie istoria emergenţei politice a cetăţeanului, un artefact politic eminamente modern, incapabil să se ridice în picioare în absenţa unui schelet instituţional (drepturi, reguli de participare, moduri administrative de identificare şi recunoaştere etc.)

5 Ibidem, p. 9.

6 Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France, Gallimard, Paris, 1992.

construit la intersecţia dintre presupunerea filosofico-politică a individualităţii şi consacrarea sau, după caz, refuzul prejudecăţii sociale.

Cetăţeanul democratic nu preexistă normelor şi instituţiilor, convenţiilor şi practicilor politice moderne şi contemporane, aşa cum nu o face nici poporul. Până la urmă, paradoxul istoriei democratice expuse de Pierre Rosanvallon este următorul: *cetăţeanul şi poporul*, în calitate de subiecte politice complementare indispensabile democraţiei, sunt în egală măsură premise şi produse ale democraţiei, tocmai pentru că democraţia este un regim al producţiei de sine. Sufragiul universal este suportul şi vectorul producţiei cetăţeanului. Reprezentarea democratică este modul de producere a poporului, un popor care nu este niciodată „de găsit”[7], dar care se cuvine în permanenţă căutat şi exprimat prin instituţii şi politici. Dar căutarea poporului, subiect invizibil şi intangibil, dar nu mai puţin suveran, este în acelaşi timp producţie a societăţii şi a inteligibilităţii acesteia. Pe firul unei reflecţii cu temeiuri kantiene, ce-l leagă de Hannah Arendt sau de Michel Foucault, Rosanvallon descrie tensiunea politică democratică în termenii unei fatale absenţe a coincidenţei dintre autorul şi subiectul democraţiei, dintre cel (cei) care fac societatea şi politica în modul cel mai concret şi mai direct cu putinţă şi cel (cei) care dau chip şi glas acestei societăţi prin politică.

Democraţia nu este niciodată desăvârşită[8] pentru că nu poate niciodată spera să suprapună întocmai poporul politic produs prin mecanismele cetăţeniei peste o societate care, exprimându-se politic, este îndemnată să incrimineze şi să condamne imperfecţiunile propriei sale imagini. Democraţia este, aşadar, regimul politic al gestiunii spaţiului întotdeauna căscat între ficţiunea

7 Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France, Gallimard, Paris, 1998.

8 La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France, Gallimard, Paris, 2000.

politică şi realitatea sociologică. Democraţia este regimul producţiei de sine, producţie a autorului şi a subiectului politic: iată obiectul trilogiei pe care Pierre Rosanvallon o încheia în anul 2000. Democraţia a fost şi este regimul prin care societatea refuză modul în care este întruchipată ca popor, prin care individul îşi contestă portretul de cetăţean, prin care poporul şi cetăţeanul se folosesc de instrumentele democratice pentru a-şi desena propriile forme şi chipuri, pentru a-şi face propria politică. Democraţia politică este, aşadar, şi regimul politicii democratice sau al democratizării construcţiei sensului politic, fie şi cu riscul negării politicii ca atare: iată obiectul seriei pe care *Contrademocraţia* promite să o deschidă.

Contrademocraţia nu este altă democraţie, ci o parte a democraţiei, ce se cuvine înţeleasă în relaţia sa agonică cu practicile şi instituţiile democratice constituite. Istoria sa este istoria nemulţumirii, a neîncrederii, a reticenţei şi a rezistenţei hrănite de însuşi proiectul democratic, o istorie ce o însoţeşte pe cea a construcţiei şi a îmbogăţirii democraţiei ca regim politic şi ca formă de societate. Istoria contrademocraţiei este, aşadar, tot atât de lungă şi de bogată ca şi istoria democraţiei. Textul lui Pierre Rosanvallon are marele merit de a ne arăta că fenomenele şi gesturile pe care tindem să le punem astăzi, în întreaga lume europeană şi nord-americană, pe seama unei dezamăgiri, dacă nu chiar a unei epuizări democratice, s-au aflat întotdeauna în inima politicului democratic.

Prin urmare, particularitatea politicii contemporane rezidă mai puţin în practicile contrademocratice ca atare, pe care Pierre Rosanvallon le aşază în categoriile comprehensive ale supravegherii, ale rezistenţei şi ale judecăţii, şi mai degrabă în echilibrul de ansamblu dintre regimul democratic, practicat prin alegeri şi instituit prin reprezentare, şi expresiile contrademocratice ale societăţii. În economia acestui echilibru, dispariţia alternativei politice a democraţiei odată cu prăbuşirea

comunismului nu reprezintă până la urmă decât un element. Acesta se conjugă cu cel puţin două alte fenomene majore.

Primul priveşte unul dintre temeiurile paradigmei modernităţii politice: raportarea la viitor. Dacă politicul democratic îşi are epoca de glorie în secolul al XIX-lea, cel căruia îi datorăm enorma majoritate a instrumentelor de înţelegere şi de practică a democraţiei, se cuvine să nu uităm că patrimoniul politic construit atunci, atât conceptual, cât şi instituţional, verificat de-a lungul secolului ulterior, a fost imaginat într-o atmosferă intelectuală dominată de filosofia progresului şi de orizontul hipertrofiat al unui viitor pozitiv[9]. Artefacte politice postbelice precum statele bunăstării din Occidentul european sau modelul social european participă încă la această paradigmă optimistă în care politicul se mai defineşte încă drept demers al încrederii şi al speranţei colective. Vlăguirea lor progresivă este cauzată mai puţin de disfuncţii tehnice sau de insuficienţe financiare, cât de părăsirea treptată a raportului modern cu viitorul. Palierul contrademocratic, palierul neîncrederii sociale şi al obstrucţiei politice nu încetează să se îngroaşe pe măsură ce ne cufundăm într-o paradigmă a catastrofei, a efectelor neprevăzute, a viitorului distrus iremediabil pentru care alarmele écologiste nu sunt decât o exemplificare.

Al doilea fenomen atinge însuşi subiectul politic democratic. În măsura în care democraţia modernă este o politică a voinţei, democraţia modernă este o politică a subiectului. De la suveranul monarh la poporul suveran, de la supuşi la cetăţeni, istoria democratică este o istorie a subiectului politic deja explorată de Pierre Rosanvallon. Din acest punct de vedere, monismul democratic al revoluţionarilor francezi sau pluralismul politic al

9 V. despre raporturile moderne dintre prezent şi viitor, Reinhardt KOSELLECK, Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques, trad. fr. din limba germană Jochen Hoock, Marie-Claire Hoock, Éditions de l’EHESS, Paris, 1990.

fondatorilor republicii americane nu reprezintă decât moduri de amenajare a subiectului politic în condiţiile democraţiei reprezentative. Or, dacă democraţia poate fi înţeleasă drept un progres al cetăţeniei, drept o încetăţenire permanentă, chiar dacă nu întotdeauna continuă, firul contrademocratic trasează un itinerar al de-subiectivării, al diluării subiectului politic pe măsură ce acesta coboară către unităţile ireductibile ale societăţii. De-subiectivarea politică democratică, ilizibilitate şi intangibilitate a subiectului politic, fenomen politic prin excelenţă, naşte însă ceea ce Pierre Rosanvallon numeşte „impolitica", respectiv coexistenţa, relaţia şi acţiunea umană incapabilă să mai producă sensuri comune. Probabil că ilustrarea canonică a acestui fenomen este Internetul. Deşi autorul îl tratează ca pe o „formă politică" în măsură să articuleze o multiplicitate de categorii de acţiune contrademocratice, Internetul nu este mai puţin însă o formă impolitică prin excelenţă. Internetul împărtăşeşte trăsăturile politicului, fără a-i reproduce însă nici funcţia şi nici conţinutul. Loc şi demers totodată, hiperspaţiul este lipsit de acele repere geometrice ale spaţiului politic care întemeiază suveranitatea; multiplicând la infinit temporalităţi individuale efemere, el se sustrage înscrierii într-un timp general care să-i fie propriu; în sfârşit, el este un loc al non-subiectului, al acţiunii fără autor, al identităţilor nedezvăluite, al coexistenţei şi al interacţiunii permanente ce nu poate şi nici nu-şi propune să producă vreun sens de ansamblu. Mai mult decât pur şi simplu anarhic, Internetul este impolitic.

În echilibrul dinamic dintre reprezentarea democratică pe de-o parte şi manifestările contrademocratice ale societăţii, miza este, aşadar, politicul ca atare. Balanţa actuală dintre cele două încearcă să ne facă să credem că între oligarhia electivă şi populismul plebiscitar nu prea mai există cale de mijloc. Istoria democraţiei cu întreg palierul său contrademocratic

ne poate însă arăta că resursele de imaginaţie din care se hrăneşte politicul sunt arareori epuizate. Cu cel puţin două condiţii. Aceea ca politicul să rămână un obiect de reflecţie colectivă şi ca democraţia şi contrademocraţia să fie imaginate în registrul complementarităţii şi nu al alternativei reciproc exclusive.

Alexandra Ionescu

NEÎNCREDERE ŞI DEMOCRAŢIE

5 5

(INTRODUCERE)

Idealul democratic nu mai are astăzi rival. Regimurile care îşi spun democratice suscită însă numeroase critici. Aceasta este problema politică a epocii noastre. Diminuarea încrederii cetăţenilor în responsabilii politici şi în instituţiile cetăţii constituie unul dintre obiectele privilegiate ale ştiinţei politice din ultimii douăzeci de ani. O întreagă serie de studii importante, naţionale sau comparate, au stabilit deja diagnosticul. La rândul ei, literatura consacrată analizei absenteismului electoral a căpătat proporţii notabile. Fapt semnificativ, nici democraţiile recente din Europa de Est, Asia sau America Latină nu fac excepţie. Cum se cuvine oare să înţelegem aceste fenomene interpretate de regulă ca semne ale unei „crize", ale unei „dificultăţi", ale unei „dezafectări" sau ale unui „blocaj"? Explicaţiile cele mai frecvente invocă, adesea dezordonat, efectele individualismului invadator, tendinţa replierii în sfera privată, declinul voinţei politice, constituirea unei elite din ce în ce mai rupte de popor. Originile acestui „declin al politicului" sunt cel mai adesea puse pe seama orbirii sau a defetismului celor care guvernează şi în contul descurajării sau al alienării celor guvernaţi. Deplorăm lipsa sau abandonul, deplângem îndepărtarea de un model iniţial, denunţăm trădarea unei promisiuni. Asemenea aserţiuni stau astăzi pe buzele tuturor şi curg din toate condeiele, amestecând vag şi repetitiv dezamăgirea şi amărăciunea hrănită în prezent de nostalgia unui trecut cetăţenesc în bună măsură idealizat.

Din inima acestei decepţii izvorăşte uneori o ură surdă şi difuză împotriva democraţiilor.

Lucrarea de faţă urmează alte căi pentru a înţelege starea prezentă a democraţiilor. Ea încearcă să extindă câmpul analizei examinând reacţiile societăţii în faţa disfuncţiilor originare ale regimurilor reprezentative. Într-adevăr, privită dintr-o perspectivă istorică, democraţia s-a manifestat întotdeauna ca o promisiune şi ca o problemă. Promisiunea unui regim atent la frământările unei societăţi întemeiate pe împlinirea unui dublu imperativ de egalitate şi de autonomie. Dar şi problemă a unei realităţi departe de a fi satisfăcut vreodată aceste nobile idealuri. Proiectul democratic a rămas nerealizat chiar acolo unde era proclamat, fie că a fost pervertit în mod grosolan, restrâns în mod subtil sau contrazis în mod mecanic. Până la urmă, nu am cunoscut niciodată regimuri cu adevărat „democratice”, înţelese în cel mai puternic sens al cuvântului. Democraţiile reale au rămas neterminate, dacă nu au fost confiscate în proporţii mai mari sau mai mici. Speranţa născută din despărţirea de universul dependenţei şi al despotismului a fost întotdeauna însoţită de dezamăgire. Principiul construcţiei electorale a legitimităţii guvernanţilor şi expresia neîncrederii cetăţeneşti faţă de putere au rămas mereu îngemănate. Primul manifest democratic modern, faimosul *Acord al poporului* publicat la Londra la 1 mai 1649, ilustra deja în mod exemplar această dualitate. Garantarea libertăţilor civile şi religioase, instituţia juriului, sufragiul universal, limitarea mandatelor elective, stricta subordonare a puterii militare faţă de puterile civile, accesul tuturor la funcţiile publice: toate principiile care vor alimenta revoluţiile secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea au fost deja formulate în acest text precursor. Interesant însă, el se referă în acelaşi timp şi la „dureroasa experienţă” a corupţiei puterii, la riscul ca, în ciuda tuturor precauţiilor, interesele particulare să triumfe şi reprezentarea să se transforme în dominaţie. Determinarea condiţiilor de

constituire a unei puteri legitime şi formularea unei „rezerve de neîncredere” au fost, aşadar, pronunţate simultan.

Societatea neîncrederii

Istoria democraţiilor *reale* este istoria unei tensiuni şi a unei contestări permanente. Într-adevăr, legitimitatea şi încrederea, elementele pe care teoria guvernării reprezentativ-democratice le împletise în mecanismul electoral au fost în permanenţă dezacordate. Aceste două calităţi politice, topite, în principiu, în rezultatul urnelor, nu au însă aceeaşi natură. Legitimitatea are o substanţă juridică, de ordin strict procedural, produsă într-un chip perfect şi absolut de alegeri. Încrederea este în schimb mult mai complexă. Pentru a relua faimoasa formulă a economistului Kenneth Arrow[10], ea constituie un fel de „instituţie invizibilă” înzestrată cu cel puţin trei funcţii. Mai întâi, încrederea *extinde* calitatea legitimităţii, îmbogăţindu-i natura procedurală cu o dimensiune morală (integritatea, în sensul cel mai larg al termenului) şi cu una substanţială (grija faţă de binele comun). În al doilea rând, încrederea joacă un rol temporal: ea ne permite să presupunem că această legitimitate extinsă *durează în timp*. Subliniindu-i în modul cel mai clar cu putinţă funcţia, Georg Simmel a prezentat-o ca pe o „ipoteză despre o conduită viitoare”[11], în sfârşit, încrederea este o modalitate de *economisire instituţionala* care ne scuteşte de o sumedenie de mecanisme de verificare şi de colectare de probe. Or, disocierea dintre legitimitate şi încredere a fost întotdeauna o chestiune centrală în istoria democraţiilor. Disocierea a fost regula, iar suprapunerea excepţia (în

10 Kenneth J. ARROW, The Limits of Organization, Norton, New York, 1974, p. 26.

11 Georg SIMMEL, Sociologie. Études sur les formes de la socialisation (1908), PUF, Paris, 1999, pp. 355-356. „Suficient de puternică pentru a putea întemeia acţiunea practică, încrederea este în egală măsură o stare intermediară între cunoaşterea şi necunoaşterea celuilalt. Cel care ştie tot nu are nevoie să se încreadă. Cel care nu ştie nimic nu are motive raţionale pentru a se încrede“ Ibidem.

Franţa, „perioada de graţie” desemnează efemerul moment postelectoral în care cele două calităţi sunt în mod excepţional împreunate). Reacţiile în faţa acestei situaţii de fapt s-au dezvoltat în două direcţii. Prima a presupus multiplicarea propunerilor şi a experienţelor menite să întărească legitimitatea procedurală – prin creşterea frecvenţei recursului la urne, prin dezvoltarea mecanismelor democraţiei directe, prin întărirea dependenţei aleşilor – în scopul ameliorării „democraţiei electorale”. În paralel însă, am asistat la constituirea unui adevărat hăţiş de practici, de verificări şi de teste, de contraputeri sociale informale, dar şi de instituţii *menite să compenseze diminuarea încrederii prin organizarea neîncrederii* Nu putem gândi democraţia şi nu-i putem reconstitui istoria fără a examina aceste ultime forme.

Înţelegerea diverselor *experienţe democratice* ne cere, aşadar, să luăm în calcul două dimensiuni: pe de-o parte, funcţionarea şi problemele instituţiilor electorale şi reprezentative şi, pe de alta, constituirea acestui univers al neîncrederii. Atenţia istoricilor şi a specialiştilor în teorie politică s-a concentrat până acum asupra primului palier. Pentru înţelegerea sistematică a acestui câmp, am propus la rândul meu o analiză a tensiunilor structurante active în instituţiile cetăţeniei, ale reprezentării şi ale suveranităţii[12]. Se cuvine să ne îndreptăm acum atenţia către cea de-a doua dimensiune. Desigur, diversele expresii ale neîncrederii au făcut deja obiectul mai multor studii: istoria rezistenţelor şi a reacţiilor faţă de formele puterii, sociologia modurilor de dezafectare cetăţenească sau de respingere a sistemului politic etc. Acţiunile şi atitudinile particulare au fost astfel supuse analizei fără a fi însă restituite într-un ansamblu, ci numai raportate pur şi simplu la orizontul foarte vag al încleştării pentru mai

12 Trilogia lui Pierre ROSANVALLON, Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France, Gallimard, Paris, 1992; Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France, Gallimard, Paris, 1998 ; La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France, Gallimard, Paris, 2000.

multă dreptate şi libertate. Lucrarea de faţă îşi propune să surprindă manifestările neîncrederii într-un cadru global, capabil să restituie într-un mod articulat şi coerent caracteristicile cele mai profunde ale acesteia, să le înţeleagă în măsura în care *se constituie politic în sistem*, pentru a recomanda o înţelegere extinsă a funcţionării, a istoriei şi a teoriei democraţiilor.

O bună situare a problemei ne cere să observăm de la bun început că expresia neîncrederii a urmat două mari căi: una liberală şi alta democratică. Neîncrederea liberală faţă de putere a fost adesea teoretizată şi comentată. Montesquieu i-a oferit expresia canonică[13], iar Părinţii fondatori ai republicii americane au turnat-o într-o formă constituţională. În contextul dezbaterilor din jurul Constituţiei federale, James Madison şi-a construit întreaga viziune politică pe obsesia prevenirii acumulării puterii. Proiectul său nu a fost acela de a fabrica un guvern bun şi puternic, întemeiat pe încrederea populară, ci acela de a institui o putere slabă şi de a instituţionaliza îndoiala. Scopul său nu era atât acela de a încorona cetăţeanul, cât de a proteja individul de abuzurile autorităţii publice. În Franţa, Benjamin Constant şi Sismondi au apărat poziţii comparabile. Sismondi, economist şi, în acelaşi timp, unul dintre marii teoreticieni politici ai începutului secolului al XIX-lea, identifica cheia de boltă a unui bun regim politic în „tendinţa constantă de a rezista”[14]. Memoria Vechiului Regim era hotărâtoare pentru toţi aceşti autori: ei doreau să facă imposibilă întoarcerea la despotism. Mai multă democraţie însemna, aşadar, şi într-un mod aproape

---

13ş i o face până întâlneşte obstacole. însăşi virtutea are nevoie de limite. Pentru ca puterea să nu devină abuzivă, este nevoie ca, prin dispoziţia lucrurilor, puterea să oprească puterea“ (cartea a Xl-a, capitolul 4) (n.t.).

14 Jean Charles Léonard SIMONDE DE SISMONDI, Études sur les constitutions des peuples libres, Bruxelles, 1836, p. 230. „Toate instituţiile trebuie aşezate sub garanţia acestei tendinţe“, continuă el, Ibidem.

mecanic, mai multă suspiciune faţă de putere[15], în acelaşi spirit, Benjamin Constant afirma că libertatea cere ca opinia să fie sistematic ostilă agenţilor guvernului, invocând chiar o necesară „supraveghere a urii”[16]. Adevărata sa originalitate este însă alta. Constant este primul gânditor care distinge cu claritate între o neîncredere „veche”, izvorâtă din respingerea puterilor arbitrare impuse societăţii, şi o neîncredere „modernă”, înrădăcinată în observaţia rătăcirilor posibile ale noilor regimuri întemeiate pe voinţa generală. Evocând „înfricoşătorul exemplu” al lui Robespierre, el aminteşte de divorţul pe care Franţa l-a suferit în 1793: divorţ între procesul politic prin care „încrederea universală promovase oameni oneşti în funcţiile administrative” şi cel prin care aceştia din urmă „au permis organizarea unor frăţii criminale”[17]. În viziunea sa, însăşi încrederea democratică se cuvine limitată. În 1830, în momentul adoptării cartei monarhiei parlamentare care încorona regimul pe care îl apărase întotdeauna, Constant face elogiul textului afirmând explicit că „orice constituţie [bună] este un act de neîncredere”[18]. Neîncrederea liberală poate fi înţeleasă ca o „putere preventivă”, potrivit fericitei expresii a lui Bertrand de Jouvenel[19]. Ea este cufundată într-o perspectivă prudentă şi pesimistă asupra democraţiei. Neîncrederea este aici suspiciune faţă de puterea populară, teamă de rătăcirile acesteia, reticenţă în faţa instaurării sufragiului universal.

Există însă şi o altă abordare a neîncrederii, de tip democratic. Scopul acesteia este de a veghea ca puterea

15 V. introducerea lui Mark E. WARREN la Democracy and Trust, Cambridge Uftiversity Press, Cambridge, 1999.

16 De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y ralliery s.l. (Paris), 1796, p. 66.

17 Ibidem, p. 67.

18 Courrier français, 5 noiembrie 1829, in Benjamin CONSTANT, Recueil d'articles, 1829-1830, Champion, Paris, 1992, p. 53.

19 Bertrand de JOUVENEL, „The Means of Contestation“, Gover- nement and Opposition, vol. I, nr. 2, ianuarie 1966.

aleasă să-şi respecte propriile angajamente, de a găsi mijloacele capabile să menţină vie exigenţa iniţială a slujirii binelui comun. Acesta este tipul de neîncredere care ne interesează. Acesta este tipul dominant de neîncredere care se manifestă într-o epocă posttotalitară. Neîncrederea democratică se exprimă şi se organizează în multe feluri.

Voi distinge trei modalităţi principale: puterile de supraveghere, formele de rezistenţă, verificarea prin judecată. La umbra democraţiei electoral-reprezentative, aceste trei contraputeri desenează contururile a ceea ce propun să numim *contrademocraţie*. Contrademocraţia nu este contrariul democraţiei, ci mai degrabă forma democraţiei care o irită pe cealaltă, democraţia puterilor indirecte diseminate în corpul social, democraţia neîncrederii organizate în faţa democraţiei legitimităţii electorale. Contrademocraţia se îmbină în sistem cu instituţiile democratice legale. Ea tinde să le prelungească şi să le extindă efectele, oferindu-le contraforturi. Prin urmare, contrademocraţia se cuvine înţeleasă şi analizată ca o adevărat *i formă politică* a cărei caracterizare şi evaluare face obiectul acestui studiu.

Impactul neîncrederii politice, de tip democratic, este cu atât mai important cu cât societăţile contemporane sunt structural marcate de erodarea generală a încrederii în propria lor funcţionare şi de creşterea corelată a reacţiilor de neîncredere. Trei factori, de ordin ştiinţific, economic şi sociologic, explică naşterea *societăţii neîncrederii*. Primul factor, ştiinţific, a fost examinat de Ulrich Beck în cartea sa *Societatea riscului*! Punctul de plecare al raţionamentului: constatarea trivială a intrării într-o lume care s-a rupt de optimismul tehnic, dominant în anii ’60. Era catastrofelor şi a incertitudinilor, era noastră, a asociat industria şi tehnologia modernă cu noţiunea de risc mai mult decât cu cea de progres. Societatea riscului este structural o societate a neîncrederii în viitor.[20]

20 Ulrich BECK, Risikogesellschaft -Auf dem Weg in eine andere

Pentru că nu dispun de elemente autonome de apreciere, cetăţenii sunt însă condamnaţi să se încreadă în oamenii de ştiinţă. Rolul acestora devine astfel indispensabil şi în acelaşi timp problematic. Singura strategie pe care cetăţenii o pot adopta este de a-i forţa pe specialişti să se exprime şi să dea seamă de munca lor, de a institui pozitiv neîncrederea, ca un fel de parapet, de protecţie a intereselor sociale. Se naşte astfel paradoxul, bine formulat de comentatorii lui Beck: „Atunci când cetăţeanul doreşte să rezolve problemele pe care specialiştii nu au ştiut nici să le prevadă, nici să le evite, el se găseşte din nou la cheremul specialiştilor. Singura soluţie este menţinerea delegării, multiplicarea dispozitivelor de control şi de supraveghere” 1. Evoluţia universului ştiinţific şi tehnic conduce astfel la structurarea unei anumite neîncrederi sociale, pe care revendicarea „principiului precauţiei” nu-l exprimă de altfel decât într-un mod foarte sărăcăcios (în registrul său, principiul precauţiei este echivalentul puterii preventive liberale din câmpul politic).

Încrederea regresează şi în ordine macroeconomică. Dacă definim încrederea ca pe o formă de cunoaştere ce ne permite să formulăm ipoteze despre un comportament viitor, se cuvine să constatăm că această cunoaştere, numită aici previziune economică, se află şi ea în declin. Fie că sunt tehnic incapabile, fie că nu mai sunt credibile, marile instituţii din domeniu au încetat să ne mai propună proiecţii fiabile pe termen mediu şi lung. Vremea în care Parlamentul francez vota rata cincinală a creşterii economice pare să ţină de o altă epocă (deşi se întâmpla în urmă cu numai treizeci de ani, în cadrul Planului). Intrarea într-o lume economică mai puţin previzibilă, guvernată de un sistem de interacţiuni mai deschis şi mai complex, hrăneşte izbucnirea atitudinilor de neîncredere, articulate în acest caz într-un sentiment mai amplu de neputinţă a

Modeme, Suhrkamp, Frankfurt, 1986, versiunea franceză La Société du risque. Sur la voie d'une autre modernité, trad. Laure Bernardi, Aubier, Paris, 2001.

politicilor publice.

În al treilea rând, societatea neîncrederii se bizuie pe mecanisme de tip sociologic. Într-o „societate a îndepărtării”, pentru a relua formula lui Michael Walzer, bazele materiale ale instituţiei încrederii sociale se topesc; indivizii se încred din ce în ce mai puţin unii în ceilalţi pentru că nu se mai cunosc suficient. Lipsa încrederii în celălalt şi neîncrederea în guvernanţi sunt corelate, aşa cum au dovedit-o studiile comparative: Brazilia, care bate toate recordurile de neîncredere politică, este şi ţara în care indicii de încredere interpersonală sunt cei mai scăzuţi; situaţia Danemarcei, aflată la polul opus, arată că o puternică încredere în celălalt se regăseşte într-un raport mai puţin suspicios faţă de guvernare[21]. Fapt semnificativ, toleranţa faţă de corupţie este cu atât mai mare cu cât dezamăgirea democratică este mai puternică[22]. Neîncrederea democratică şi neîncrederea structurală se împletesc şi se consolidează reciproc. Aceşti factori ne-au determinat să calificăm lumea contemporană în termenii unei „societăţi a neîncrederii generalizate”[23]. O asemenea societate constituie ecranul pe care se cuvin proiectate transformările democraţiei care ne interesează aici.

---

21 Numai 2,80% din brazilieni declară că „au în general încredere în ceilalţi“, în vreme ce procentajul se ridică la 66,50% în Danemarca (22,20% pentru Franţa, un scor care o plasează în partea inferioară a ierarhiei), Ronald INGLEHART (et alii), Human Beliefsand Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999-2000 Values SurveySy Siglo XXI, Mexico, 2004.

221 Pentru cazul francez, v. ancheta Euro RSCG, La Société de défiance généralisée: enquête sur les nouveaux rapports de force et les enjeux relationnels dans la société française, iulie 2004. Contextul explică explozia actuală a lucrărilor sociologice şi filosofice despre noţiunea de încredere. V. în special lucrările lui Russel Hardin, Diego Gambetta şi Mark E. Warren. în limba franceză, Vincent MANDEMATIN, Christian THUDEROZ, Des mondes de confiance. Un concept à

23 yépreuve de la réalité sociale, CNRS, Paris, 2003 şi, împreună cu Denis HARRISON, La Confiance. Approches économiques et sociologiques^ Gaëtan Morin, Montréal, 1999.

Cele trei dimensiuni ale contrademocraţiei

Să începem cu puterile de supraveghere. Pentru a le înţelege natura şi a le retrasa geneza, se cuvine să amintim că ideea de suveranitate populară s-a exprimat, din punct de vedere istoric, în două moduri. În primul rând, prin dreptul de sufragiu exercitat de cetăţeni pentru a-şi desemna conducătorii. Principiul democratic îşi găseşte aici consacrarea şi recunoaşterea cea mai evidentă. Această putere periodică de alegere şi de legitimare a fost însă aproape întotdeauna dublată de tendinţa de a-i întări şi de a-i prelungi efectele printr-un control mai permanent. Legătura electorală a părut de la bun început insuficientă pentru a-i obliga pe reprezentanţi să-şi respecte angajamentele. Au existat voci care au crezut că pot întări constrângerile electorale îmbrăcând votul în hainele mandatului imperativ. Însă condiţiile unei deliberări parlamentare deschise ar fi fost astfel grav alterate – o adevărată dezbatere presupune că-ţi poţi schimba părerea ca urmare a confruntării argumentelor –, iar calea a fost, aşadar, abandonată. Căutarea căilor de împlinire a democraţiei a împrumutat moduri mai indirecte. Peste proiectul unei „reprezentări utopice”, care ar fi întrupat reprezentatul în reprezentant, s-a suprapus practica efectivă a unei contestări permanente, a unei presiuni difuze şi exogene asupra aleşilor. Identificarea unei „contraputeri”, stabilizatoare şi corectoare, a subîntins în permanenţă viaţa democraţiilor. Experienţa revoluţionară franceză a ilustrat strălucit această dualitate. În 1789, cuvântul care a desemnat această formă complementară a suveranităţii, al cărei exerciţiu era menit să desăvârşească idealul guvernării voinţei generale, a fost cel de supraveghere. Vigilenţa poporului-gardian, mereu trează, a fost, aşadar, celebrată ca remediu al disfuncţiilor instituţionale şi ca soluţie împotriva *entropiei reprezentative*, adică a degradării relaţiei dintre aleşi şi alegători. Mai târziu, declinat în vremea Terorii sub specia tiraniei societăţilor populare, termenul de supraveghere a

fost practic evacuat din vocabularul politic. Cuvântul, dar nu şi lucrul. Sub chipuri multiple şi schimbătoare şi pe căi diverse, societatea civilă nu a încetat niciodată să exercite forme de inspecţie, de control, de expertiză, de verificare, în vreme ce puterile sale au crescut considerabil. Dacă economia instituţională a democraţiilor reprezentative nu a suferit nicio evoluţie majoră în ultimele două secole – în materie de concepţie a reprezentării, de exerciţiu al responsabilităţii, de rol atribuit cetăţenilor în schimb, puterile de supraveghere s-au consolidat şi s-au diversificat. Vom studia pe rând cele trei modalităţi principale în care acestea se manifestă: *vigilenţa*, *denunţul* şi *evaluarea*. Fiecare participă la încastrarea legitimităţii electorale în forma extinsă a legitimităţii sociale constituită de capitalul de reputaţie al unei persoane sau al unui regim. Într-adevăr, aceste mecanisme au mai întâi rolul de a verifica *reputaţia* unei puteri. Reputaţia este şi ea o „instituţie invizibilă” ce constituie unul din factorii structuranţi ai încrederii, iar verificarea acesteia prezintă câteva caracteristici proprii: este permanentă, în vreme ce democraţia electorală este intermitentă; poate fi practicată şi de indivizi, nu numai de organizaţii; extinde şi uşurează câmpul de intervenţie al societăţii (John Stuart Mill observase deja că, dacă nu putem face totul, putem în schimb controla totul). Iată de ce „democraţia supravegherii” este acum în plin avânt.

Multiplicarea puterilor de sancţiune şi de rezistenţă constituie cea de-a doua formă de neîncredere care structurează contrademocraţia. În *Spiritul legilor*, Montesquieu sublimase distincţia, centrală în opinia sa, dintre facultatea de a statua şi facultatea de a împiedica. El accentuase o asimetrie a cărei importanţă nu a încetat să crească pe măsură ce cetăţenii înţelegeau limitele putinţei democraţiei de mandat de a le realiza visurile şi speranţele. Incapabili să constrângă acţiunea şi decizia guvernamentală, cetăţenii au regăsit în multiplicarea sancţiunilor la adresa puterii o formă disponibilă de

eficienţă. S-a ivit astfel, la umbra „democraţiei pozitive”, cea a expresiei electorale şi a instituţiilor legale, ceea ce am putea numi o „suveranitate socială negativă”. Există, în primul rând, o raţiune „tehnică” a acestei evoluţii: acţiunile de rezistenţă produc rezultate tangibile şi vizibile. Blocarea unui proiect de lege actualizează întru totul intenţia actorului, în vreme ce măsurarea succesului unei presiuni exercitate pentru demararea unei politici oarecare constituie întotdeauna un exerciţiu controversat. Voinţa se îndeplineşte complet într-un act de rezistenţă pentru că este polarizată asupra unei decizii univoce şi clare care îi epuizează conţinutul şi proiectul. Mandatul sau simpla autorizare nu au aceste calităţi: chestiunea îndeplinirii voinţei rămâne deschisă pentru că viitorul este incert şi pentru că acţiunile celui mandatat rămân nedeterminate. Tensiunea dintre promisiune şi angajament, aflată în miezul democraţiei de mandat, este anulată în cazul *democraţiei negative*.

Sociologia ne-a demonstrat faptul că majorităţile pozitive sunt cu mult mai greu de realizat decât coaliţiile negative. Acestea din urmă se pot acomoda repede cu propriile lor contradicţii interne. Mai mult, heterogenitatea lor este şi factorul explicativ al uşurinţei cu care se formează precum şi al succesului acestora. Asemenea majorităţi reactive nu au nevoie să fie coerente pentru a-şi putea juca rolul, iar puterea lor este cu atât mai considerabilă cu cât, în ordinea opoziţiilor pe care le exprimă, intensitatea reacţiilor joacă rolul esenţial. Strada, protestul mediatic sau expresia simbolică a rezistenţei nu sunt numai chestiuni de aritmetică. Adevăratele majorităţi sociale de acţiune sunt însă mult mai dificil de compus. Prin natura lor, acestea presupun fie un consens pasiv, fie un acord pozitiv şi deliberat. Ele nu se pot întemeia pe echivocuri sau ambiguităţi, aşa cum o fac adesea majorităţile electorale şi în special coaliţiile reactive, mai fragile şi mai volatile. De altfel, experienţa ne arată că un om politic poate mult mai uşor pierde voturi în urma unor

declaraţii nefericite decât le poate câştiga prin luări de poziţie originale sau curajoase. Fie că este vorba despre expresiile electorale periodice sau despre reacţiile permanente la deciziile guvernanţilor, manifestările practice ale suveranităţii poporului iau din ce în ce mai mult forma puterii refuzului. Democraţiei proiectului i s-a suprapus o nouă democraţie a refuzului, construită în jurul suveranităţii unui popor-*veto*. Guvernarea democratică nu se mai defineşte doar ca o procedură de autorizare şi de legitimare. Ea este structurată de confruntarea permanentă a diferitelor categorii de refuz ale grupurilor sociale, ale forţelor politice sau economice. Iată de ce unele voci consideră că regimurile politice sunt astăzi definite mai puţin de arhitectura lor instituţională (sistem prezidenţial sau parlamentar, bipartit sau multipartit etc.), cât de modalităţile prin care condiţiile de acţiune sunt determinate de posibilităţile de blocaj ale diferiţilor actori.

În al treilea rând, contrademocraţia se constituie prin emergenţa în forţă a *poporului-judecător*. Judiciarizarea politicului constituie vectorul cel mai vizibil al acestui fenomen. Totul se petrece astăzi ca şi cum cetăţenii ar aştepta din partea proceselor judiciare rezultatele pe care nu mai speră să le obţină de la urne. O asemenea judiciarizare se înscrie în cadrul unui declin al „reactivităţii” guvernelor faţă de cerinţele cetăţenilor. Cu cât pare că guvernele sunt mai puţin sensibile la aşteptările societăţii (principiul *responsiveness*), cu atât mai mult dorim ca acestea să dea seama de ceea ce fac (principiul *accountability*). Am trecut astfel de la o *democraţie de confruntare* la o *democraţie de imputare*. De douăzeci de ani încoace, a devenit deja banal să vorbim despre creşterea importanţei figurii judecătorului în ordinea politică. Constatarea nu surprinde însă decât o dimensiune limitată a problemei, în fapt, esenţialul rezidă în înţelegerea *proprietăţilor comparate* ale votului şi ale judecăţii. Preferinţa contemporană pentru judecată nu capătă sens decât în măsura în care este asociată

proprietăţilor specifice ale acestui act, imaginat ca tip de decizie. Fie că este vorba despre condiţiile de justificare, despre formele de teatralitate sau despre raportul cu particularitatea, procesul, ca procedură de verificare a unui comportament, s-a impus progresiv ca o formă metapolitică, formă considerată superioară alegerii pentru că produce rezultate mai tangibile.

Figura poporului-alegător din contractul social a fost astfel îngropată sub chipurile poporului-gardian, ale poporului-veto şi ale poporului-judecător. Suprapunerile au produs moduri de exercitare indirectă a suveranităţii în forme nereglementate de Constituţie. O suveranitate pe care o putem califica drept indirectă pentru că este constituită dintr-un ansamblu de *efecte* care nu izvorăsc formal dintr-o autoritate şi nici nu se exprimă sub forma deciziilor explicite care ar putea fi etichetate drept politice. Pentru a putea înţelege mişcarea de însuşire socială efectivă a puterii, democraţia electoral-reprezentativă şi contrademocraţia puterilor indirecte trebuie surprinse împreună. În acest cadru, opoziţia uzuală dintre democraţia reală şi democraţia formală pare lipsită de mari virtuţi explicative. Simpla distincţie dintre formele directe şi cele reprezentative ale guvernării se dovedeşte şi ea destul de puţin fertilă. Categoriile mărginite trebuie să lase acum loc unei viziuni multiforme a *activităţii democratice* care să ne permită elaborarea unei gramatici extinse a guvernării vieţii comune. În *Contractul social*- Rousseau dorise să „complice" definiţia cetăţeniei. El propusese ca dreptului de vot să-i fie adăugate drepturile la opinie, la propunere, la diviziune, la discuţie[24]. Mai

24 Contractul social, cartea a IV-a, capitolul I [v. traducerea îngrijită de Cătălin Avramescu, Nemira, Bucureşti, 2008, n.t.]. în Epistole scrise de la munte (a 7-a scrisoare), Rousseau subliniază: „A delibera, a opina, a vota sunt trei lucruri foarte diferite pe care francezii nu le deosebesc suficient. A delibera înseamnă a cântări argumentele pentru şi contra; a opina, înseamnă a-ţi exprima părerea şi a o motiva; a vota înseamnă a-ţi da sufragiul, atunci când singurul lucru rămas este numărarea voturilor", Lettres écrites de la montagne, Gallimard, Paris,

recent, într-un eseu clasic, Albert Hirschman sugerase îmbogăţirea vocabularului acţiunii colective distingând între expresiile *voice*, *exit* şi *loyalty* (pe care le-am putea traduce prin protest sau luare critică de cuvânt, abandon şi indiferenţă aprobativă) [25]. Contrademocraţia cere îmbogăţirea acestui lexic prin includerea termenilor de vigilenţă, evaluare, presiune prin dezvăluire, obstrucţie, judecată. Lucrarea de faţă este consacrată în primul rând istoriei şi teoretizării acestor expresii ale contrademocraţiei.

Mitul cetăţeanului pasiv

Perspectiva noastră invită la modificarea termenilor în care este înţeleasă participarea politică şi la reconsiderarea litaniei dezafectării democratice. Desigur, indicatorii încrederii cetăţenilor în instituţiile politice arată o puternică mişcare de declin[26]. De douăzeci de ani încoace, creşterea absenteismului constituie şi ea un fenomen observabil în aproape toate ţările[27]. Aceşti indicatori trebuie însă interpretaţi cu precauţie[28] şi, mai

---

„Bibliothèque de la Pleiade“, p. 833 (n. tr.).

25 V. Albert O. HIRSCHMAN, Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1970 [Disponibilăîn româneşte: Abandon, contestare şi loialitate. Reacţii faţă de declinul firmelor, organizaţiilor şi statelor, prefaţă de Daniel BARBU, trad. Radu Carp, L. Cucu, S. Pop, Nemira, Bucureşti, 1999, n. tr.].

26 Pentru o sinteză recentă, v. Mattei DOG AN (ed.), Political Mistrust and the Discrediting of Politicians, Brill, Leyde & Boston, 2005.

27 V. de exemplu, datele reunite de Jacques CAPDEVIELLE, Démocratie: la panne, Textuel, Paris, 2005, şi de Mark N. FRANKLIN (et alii), Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

28 încă din perioada revoluţionară franceză, asistăm la variaţii importante (Michelet notează că „poporul a rămas acasă“ în 1791 după ce votase masiv în 1790). Fenomenul intermitenţei electorale este şi el esenţial; ar trebui să vorbim mai degrabă despre „itinerarii de participare“ (pentru cazul francez, v. François HÉRAN, „Voter toujours, parfois... ou jamais“, in Bruno CAUTRÈS, Nonna MAYER (eds.), Le Nouveau Désordre électoral. Les leçons du 21 avril 2002, precum şi

ales, trebuie restituiţi în cadrul unei înţelegeri mai ample a transformărilor implicării cetăţeneşti. Ştiinţa politică s-a străduit să examineze formele de „participare neconvenţională”, constatând că acestea se multiplicau în vreme ce urnele păreau din ce în ce mai puţin frecventate. Indicatorii participării la greve, la manifestaţii, la petiţii, expresii ale solidarităţii colective, sugerează că nu am intrat într-o nouă eră a apatiei politice şi că ideea unei replieri asupra sferei private nu este întemeiată[29]. Se cuvine să vorbim mai degrabă despre o mutaţie şi mai puţin despre un declin al cetăţeniei. Asistăm în fapt la diversificarea simultană a *repertoriilor* expresiei politice, a *vectorilor* acestei expresii, precum şi a *ţintelor* acestora. În vreme ce partidele decad, grupurile de interpelare (*avocacy groups*) şi asociaţiile de tot felul se dezvoltă. Rolul marilor instituţii ale reprezentării şi ale negocierii s-a diminuat, în vreme ce organizaţiile *ad hoc* nu au încetat să se multiplice. Dincolo de vot, cetăţenii au numeroase alte mijloace pentru a-şi exprima nemulţumirea şi doleanţele. Prin urmare, fenomenul absenteismului şi al declinului încrederii trebuie situat în cadrul unei analize extinse a mutaţiilor suferite de formele activităţii democratice. Desigur, votul este expresia cea mai vizibilă şi mai instituţională a cetăţeniei. El este actul care a simbolizat ideea participării politice şi a egalităţii civice. Însă noţiunea de participare este complexă. Ea combină în fapt trei dimensiuni ale interacţiunii dintre popor şi sfera politică: expresia, implicarea şi intervenţia. *Democraţia*

François CLANCHÉ, „La participation électorale au printemps 2002. De plus en plus de votants intermittents“, Insee Première, nr. 877, ianuarie 2003). Ştiinţa politică distinge între absenteiştii aflaţi „în joc“ şi cei aflaţi „în afara jocului“.

29 V., în contextul unei ample literaturi asupra subiectului, Pippa NORRIS, Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Pascal PERRINEAU (ed.), L'Engagement politique. Déclin ou mutation ?, Presses de la FNSP, Paris, 1994, precum şi Lionel ARNAUD, Christian GUIONNET (eds.), Les Frontières du politique. Enquête sur les processus dépolitisation et de dépolitisation, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

expresiei corespunde luării de cuvânt de către societate, manifestării unui sentiment colectiv, formulării de judecăţi asupra celor care guvernează şi a acţiunilor lor sau emiterii unor revendicări. *Democraţia implicării* cuprinde ansamblul mijloacelor prin care cetăţenii se înţeleg şi se leagă între ei pentru a produce o lume comună. La rândul său, *democraţia intervenţiei* este constituită din formele de acţiune colectivă organizate în vederea obţinerii unui rezultat dorit.

Viaţa democratică se articulează în jurul acestor trei forme de activitate politică. Trăsătura specifică a alegerii este aceea de a-şi fi propus să suprapună în fapt aceste moduri diferite de existenţă civică (ce corespund diferitelor „momente" ale vieţii publice); votul a dorit să constituie îmbinarea cea mai incontestabilă a acestei suprapuneri, fiind forma cea mai organizată şi cea mai vizibilă. În epoca de aur a participării electorale, dimensiunea globalizantă şi integratoare a votului era de altfel încastrată în vocaţia sa identitară: pe atunci, votul nu era atât expresia unei preferinţe individuale, cât manifestarea unei apartenenţe colective[30]. De la André Siegfried la sociologii politici ai anilor '60, caracteristica identitară a votului a fost subliniată de numeroase studii. Istoria democraţiei s-a identificat multă vreme cu un proces de concentrare a câmpului politic al cărui mijloc şi totodată simbol a fost constituit de lupta pentru obţinerea sufragiului universal. Mutaţiile actuale ale democraţiei trebuie apreciate în acest cadru: dacă democraţia electorală s-a erodat, democraţiile expresiei, implicării şi intervenţiei s-au dezvoltat şi s-au consolidat. Cetăţeanul pasiv este, aşadar, un mit[31]. Mutaţiile activităţii politice au

30c unoştinţele lor politice, de altfel foarte precare, ci că votau în funcţie de identităţi partizane fixate în prealabil.

31 Se cuvine să notăm de asemenea că cetăţenii se informează mai mult. V. datele reproduse de Étienne SCHWEISGUTH, „La dépolitisation en question", in Gérard GRUNBERG, Noima MAYER şi Paul M. SNIDERMAN, La Démocratie à l'épreuve, Presses de Sciences Po, Paris, 2002, pp. 56-57.

fost surprinse de numeroase lucrări ştiinţifice, precum şi de o întreagă literatură mai militantă. Însă conceptualizarea teoretică a acestor fenomene a rămas încă indecisă. Stă dovadă chiar mobilitatea vocabularului folosit pentru a o califica. De câţiva ani, ştiinţa politică evocă dezordonat apariţia formelor politice „neconvenţionale", a unei noi „politici protestatare" (*protestpolitics*) sau a unei „cetăţenii civile" pentru a descrie manifestările proteiforme care anunţă tipuri inedite de intervenţie şi de reacţie politică. La rândul său, universul actorilor militanţi direct implicaţi şi-a constituit un lexic propriu. Vorbim astfel despre o „stângă confuză", despre o „politică neguvernamentală"[32], despre o „politică a celor guvernaţi"[33]. Noţiunile de antiputere sau de contraputere sunt şi ele utilizate frecvent[34], în vreme ce numeroase cercuri intelectuale recitesc lucrările lui Michel Foucault despre guvernamentalitatea modernă. Conceptul de contrademocraţie trebuie şi el înţeles în această perspectivă. El poate oferi un limbaj şi o coerenţă intelectuală acestor spaţii diverse, propunând un cadru sistematic pentru descrierea multiplelor transformări ale democraţiei contemporane, integrându-le şi ordonându-le într-o teorie a democraţiei.

Depolitizare SAU IMPOLITICA?

Chiar dacă nu avem de-a face cu o depolitizare, în sensul unui interes redus pentru chestiunile publice sau al unui declin al implicării cetăţeneşti, nu este mai puţin adevărat că raportul cu politicul s-a modificat. Schimbarea nu este însă cea sugerată cel mai adesea. Nu pasivitatea

32 în Franţa, v. de exemplu textele publicate în reviste precum Multitudes sau Vacarme.

33 Partha CHATTERJEE, The Politics of the Govemed, Columbia University Press, New York, 2004.

34 Miguel BENASAYAG, Diego SZTULWARK, Du contre-pouvoir: de la subjectivité contestataire à la construction de contre-pouvoirs, ed. a 2-a, La Découverte, Paris, 2002 ; John HOLLOWAY, Change the World Without Taking Power, Pluto Press, London, 2002.

este problema contemporană, ci *impolítica*[35], adică lipsa unei viziuni globale a problemelor ce decurg din organizarea unei lumi comune. Trăsătura proprie diferitelor figuri ale contrademocraţiei pe care le vom studia este aceea de a determina aprofundarea distanţei dintre societatea civilă şi instituţii. Ele conturează un fel de *contrapolitică* întemeiată pe control, pe opoziţie, pe deprecierea puterilor ce nu mai sunt ţinte prioritare de cucerit. Aceste caracteristici se manifestă în două moduri. În primul rând, diversele mecanisme şi comportamente aflate în joc provoacă dizolvarea expresiilor apartenenţei la o *lume comună*. De natură reactivă, ele nu pot structura sau susţine o propunere colectivă. Prin urmare, trăsătura distinctivă a contrademocraţiei impolitice rezidă în suprapunerea unei *activităţi* democratice şi a unor *efecte* ne-politice. Acesta este de altfel motivul pentru care ea nu se înscrie în cadrul clasificărilor uzuale ale regimurilor, ci se constituie într-o formă originală ce scapă măsurii opoziţiilor tradiţionale dintre liberalism şi republicanism sau dintre guvernarea reprezentativă şi democraţia directă.

În al doilea rând, formele diseminate ale contrademocraţiei maschează însăşi vizibilitatea şi lizibilitatea acesteia. Or, avem de-a face aici cu două calităţi constitutive ale esenţei politicului. Politica nu există decât în măsura în care acţiunile umane pot fi înscrise într-una şi aceeaşi naraţiune şi reprezentate pe o scenă publică unică. Prin urmare, dezvoltarea formelor contrademocraţiei prezintă un caracter totodată complex şi problematic. Complex, pentru că ele mobilizează atât elementele pozitive ale creşterii puterii sociale, cât şi pe cele ale tentaţiilor populist-reactive. Problematică, de asemenea, pentru că evoluţia către o „democraţie civilă”

35 Folosesc expresia în sensul său literal, diferit de cel avansat de Roberto ESPOSITO în Catégories de l’impolitique, Seuil, Paris, 2005. Pentru alte sensuri ale cuvântului, v. Étienne BALIBAR, „Qu’est-ce que la philosophie politique ? Notes pour une topique“, Actuel Marx, nr. 28, sem. 2,2000.

pe care acest proces o trasează provoacă forme de fragmentare şi diseminare chiar acolo unde ar trebui să afirme imperativul coerenţei şi al globalităţii. De aici provine, cred, dezamăgirea de care suferă democraţiile contemporane. Ea nu este hrănită numai dintr-o decepţie care ar putea fi depăşită (de exemplu, prin ameliorarea procedurilor sistemului reprezentativ), ci este structurată de aporia combinaţiei dintre democratic şi impolitic. Plecând de la această constatare, vom reflecta în final asupra condiţiilor în care se naşte o nouă vârstă a democraţiilor.

Recitind istoria democraţiei

Demersul nostru ne îndeamnă să recitim istoria democraţiei. Diferitele tipuri de puteri indirecte pe care le-am evocat sunt în acelaşi timp „post" şi „predemocratice". Postdemocratice în sensul în care se instituie ca reacţie la promisiunile neţinute ale guvernelor reprezentative produse de lupta împotriva absolutismului în Ţările de Jos, în Marea Britanie, în Statele Unite şi în Franţa în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. În egală măsură predemocratice, pentru că exerciţiul puterilor de supraveghere şi de rezistenţă a constituit adesea o primă etapă a emancipării umane. Dreptul de a rezista în faţa tiraniei a fost formulat în Evul Mediu, pe vremea când nimeni nu imagina vreo formă de suveranitate populară. De asemenea, puterile au fost judecate şi controlate cu mult înainte ca ele să fie supuse votului. Constatarea ne cere să ne despărţim de tradiţionalele lecturi liniare ale democraţiei ce sugerau realizarea progresivă a unui ideal-tip, ieşirea lentă dintr-un regim de aservire ce şi-ar fi găsit împlinirea într-o autonomie desăvârşită. „Vechiul" şi „noul", „liberalismul" şi „democraţia", puterea socială informală şi viaţa instituţiilor s-au intersectat fără încetare. Dacă într-adevăr contrademocraţia a precedat democraţia electorală şi reprezentativă, istoriile acestora se întreţes într-un mod complex pe care vom încerca să-l descifrăm. Aceasta înseamnă că istoria socială şi istoria instituţională a

democraţiei sunt inseparabile. „Socială” în principiu, contrademocraţia este o forţă materială, o rezistenţă practică, o reactivitate directă. Ea este, în însăşi esenţa sa, interpelare, sancţiune şi contestare. În vreme ce democraţia electorală şi reprezentativă se supune ritmurilor instituţionale lente, contrademocraţia se manifestă în permanenţă şi nu acceptă nicio constrângere. Ea este de aceea, într-o oarecare măsură, chiar viaţa imediată a democraţiei.

Demersul nostru ne cere în acelaşi timp să refacem legăturile dintre istorie şi teoria politică, în continuarea strategiei utilizate în lucrările noastre precedente. Am insistat adesea asupra faptului că istoria trebuie concepută ca un *laborator în lucru* al prezentului şi nu numai ca un mod de înţelegere a timpului trecut. Viaţa democraţiei nu este constituită din confruntarea cu un model ideal. Ea este în primul rând explorarea unei probleme de rezolvat. Se cuvine deci să ne îndepărtăm de ideea potrivit căreia un „model original” al democraţiei ar fi fost formulat la un moment dat cu claritate şi apoi contrazis în mod explicit. Acceptarea complexităţii lumii reale şi a dimensiunii sale aporetice interoghează într-un mod mai fertil „lucrul însuşi” al politicului, îi pătrunde consistenţa, explorează câmpul constituirii acestuia. Istoria nu oferă teoriei numai un repertoriu de exemple: ea se oferă drept câmp de experienţă şi de verificare a reprezentărilor lumii. Perspectiva noastră se organizează, aşadar, în punctul în care curiozitatea atentă a istoricului şi rigoarea filosofului politic îşi unesc ambiţiile.

Înţelegerea politicului ca *spaţiu al experienţei* se impune cu şi mai multă forţă în cazul studierii contrademocraţiei. Dacă descrierea instituţiilor se poate acomoda cu limbajul încremenit al manualelor, puterile de supraveghere şi puterile de rezistenţă nu pot fi apreciate decât în mişcarea propriei lor activităţi. Viziunea celor două feţe ale democraţiei ca practici efective nu are doar virtuţi metodologice. Ea ne permite să surprindem sub un

chip nou studiul comparativ al politicii. Dacă privim democraţia într-o perspectivă normativă clasică, nicio comparaţie *utilă* nu este cu adevărat posibilă: nu găsim decât eşecuri sau reuşite, realizări în grade diferite ce se cuvin clasate şi tipologii ce se cer construite. Pericolul de a transforma valorile particulare în repere universale şi de a sacraliza mecanisme specifice este, aşadar, enorm. Dimpotrivă, dacă plecăm de la *problemele* pe care democraţia este invitată să le rezolve, de exemplu de la tensiunea dintre principiul sociologic şi principiul politic al reprezentării[36], ne este mult mai uşor să analizăm în acelaşi cadru varietatea de experienţe naţionale şi istorice. Virtuţile unui astfel de comparatism sunt îmbogăţite de studiul fenomenelor contrademocratice. Într-adevăr, aşa cum am amintit, contrademocraţia este în acelaşi timp pre- şi postdemocratică. Ea există sub specia contraputerilor şi sub forma puterilor pe care le-am putea numi „complementare”. Extinzând astfel analiza, procedăm la o „dezoccidentalizare” naturală a propriei noastre priviri. Există în fapt aproape oriunde practici ale supravegherii, expresii ale suveranităţii de rezistenţă, verificări prin judecată. Există şi *au existat* istoric: bazele unui *comparatism generalizat*, în timp şi în spaţiu, pot fi astfel aşezate. Voinţa de a înţelege mai bine prezentul nu se mai desparte de încercarea de a gândi în mod unificat, la scara lumii, lupta bărbaţilor şi a femeilor spre a construi o cetate liberă.

I

DEMOCRAŢIA DE SUPRAVEGHERE 1 2 3 4

1. A VEGHEA, A DENUNŢA, A EVALUA
2. Actorii supravegherii
3. Firul istoriei
4. Conflictul legitimităţilor

Noţiunea de putere de supraveghere are o istorie îndelungată. Imperativul unei asemenea puteri este formulat încă de la începutul Revoluţiei franceze, menit să

36 V. Pierre ROSANVALLON, Le Peuple introuvable, op. cit.

frâneze tendinţa de autonomizare a reprezentanţilor şi să împiedice naşterea unei „aristocraţii de fapt”, pentru a relua celebra expresie a lui Mirabeau. Unul dintre constituanţi invocă „necesitatea unui paznic care să-i supravegheze în numele Naţiunii pe reprezentanţii naţiunii” 1. „Prieteni ai libertăţii, fie ca vigilenţa veşnic trează să ne ţină la adăpost de primejdiile în calea cărora ne-am afla dacă întregul nostru destin s-ar afla în mâinile miniştrilor”, avertizează editorialistul militant de la *La Bouche defer2*. În termeni similari, o influentă doamnă literată a epocii estimează că „guvernarea reprezentativă devine regimul cel mai corupt dacă poporul nu-şi supraveghează reprezentanţii” 3. Ochiul vigilenţei poporului devine astfel o temă majoră a imaginarului revoluţionar. îl regăsim[37]

Inscripţionat pe medalii sau pe sigilii, motiv omniprezent al gravurilor alegorice ale puterii populare ce oglindesc spiritul epocii. Se presupune că această contraputere a vigilenţei este în măsură să remedieze disfuncţiile sistemului reprezentativ, să depăşească decepţiile născute din dificultatea de a institui încrederea: vigilenţa devine un mijloc de a transforma neîncrederea într-o virtute democratică activă. „Legislatori patrioţi, nu batjocoriţi neîncrederea, afirma Robespierre. Orice aţi spune, neîncrederea este paznicul drepturilor poporului; ea este pentru sentimentul profund al libertăţii ceea ce gelozia este pentru dragoste”[38]. Experienţa revoluţionară franceză extinde vocabularul ştiinţei politice a vremii pentru a desena contururile unei noi puteri.

Ideea vigilenţei este asociată unui alt imperativ: cel al consacrării unei noi figuri a generalităţii sociale pe care

37 Madame ROL AND, scrisoare din 31 iulie 1791, in Lettres de Madame Roland, Paris, 1902, voi. II, p. 354. Francezii, continuă ea, „sunt mult prea încrezători şi îşi pierd astfel libertatea. Este adevărat că încrederea este comodă: ea ne scuteşte de grija de a veghea, de a gândi şi de a judeca“ (ibid.).

38 Citat de Lucien JAUME, Le Discours jacobin et la Démocratie, Fayard, Paris, 1989, p. 197.

termenul de opinie publică se străduie să o exprime. În epoca revoluţionară, apelul la vigilenţa opiniei publice devine central în măsura în care oferă atât limbajul, cât şi imaginile necesare rezolvării marii chestiuni a epocii: cea a suveranităţii poporului. Prin el, abstracţiunea rousseau-istă capătă formă şi conţinut. În fapt, ideea vigilenţei, a supravegherii ilustrează într-un mod aproape familiar conceptul de suveranitate, îl face mai uşor de însuşit şi de folosit, îl dezbracă de maiestatea glacială în care era învăluit. La rândul său, opinia joacă acelaşi rol în registrul sociologic. Ea dă contur figurii noii autorităţi sociale, îi conferă un chip cotidian. Astfel, poporul nu mai trăieşte retras în Olimpul zeilor invizibili şi tăcuţi[39], ci capătă o formă tangibilă, manifestându-se în modul cel mai obişnuit cu putinţă:

În conversaţiile de pe stradă sau în comentariile puzderiei de ziare. „Poporul, un cuvânt gol atunci când nu desemnează opinia publică”, subliniază un important publicist[40]. Lipsit de manifestarea acestei opinii, insistă acesta, „poporul îşi pierde numele, devine o fiinţă pur metafizică; nu mai este nici măcar un corp fără suflet, este un cadavru” Recursul la opinie rezolvă problema expresiei voinţei generale. Pentru oamenii de la 1789, opinia este o putere care se manifestă pretutindeni fără a fi însă întruchipată sau instituită într-un loc anume. Ea constituie pe deplin poporul ca o *prezenţă activă şi permanentă*.

Marcat de excesele Terorii, vocabularul vigilenţei şi al supravegherii este abandonat. În schimb, ideea şi practicile pe care le-a suscitat subzistă. Există, aşadar, o faţă, mai ascunsă şi mai evolutivă, a politicii moderne a cărei istorie se cuvine scrisă şi ale cărei forme se cer analizate. Să o spunem de la bun început, investigarea acesteia descrie un univers al puterii opus teoretizărilor pe care ştiinţele sociale le-au avansat în anii ’70. De la lucrările de pionierat ale lui Michel Foucault, societatea

39 V. Le peuple introuvable, op. cit.

40 FRÉRON, L'Orateur du peuple, nr. XXXVI, 7 frimar anul II, p. 284.

supravegherii a calificat un ansamblu de dispozitive cu ajutorul cărora puterile se strecoară în intimitate pentru a-şi instaura mai solid dominaţia. Figura *panopticon-ului* în ordinea carceralã, împrumutată de la Jeremy Bentham, i-a ilustrat forma şi metodele. Ideea unei puteri a cărei eficacitate se bizuie pe permanenţa unui control invizibil şi difuz, ce irigă întreaga societate, s-a impus în spirite cu puterea unui fapt. Este adevărat că progresele tehnologiei, de la informatică la camerele de supraveghere urbană, precum şi dezvoltarea unor sisteme de gestiune din ce în ce mai apropiate de comportamentul indivizilor au dat o oarecare consistenţă viziunilor orwelliene. Aceasta nu justifică însă subestimarea fenomenului invers: *supravegherea puterii de către societate*. Contrademocraţia mobilizează, de această dată în profitul societăţii, mecanisme de control asemănătoare celor descrise de Foucault. Vigilenţa, denunţul, evaluarea constituie modalităţile sale principale.

1. A VEGHEA, A DENUNŢA, A EVALUA

Vigilenţa

A veghea, a fi într-o stare de permanentă alertă sunt atribute esenţiale ale cetăţeniei. Atribute originare în acelaşi timp: cetăţeanul antic nu se putea autoreprezenta sub specia alegătorului episodic. Vigilenţa este, simultan, control şi acţiune. Control mai întâi, adică o privire reticentă aţintită constant asupra actelor guvernării. „Un popor liber, scrie Oratorul umanităţii în timpul Revoluţiei franceze, este un Argus, el vede tot, aude tot, este pretutindeni şi nu doarme niciodată”[41]. Vigilenţa corectează aritmiile apelului la urne, aduce permanent poporul în scenă şi transformă „poporul adormit” evocat de Locke şi de Rousseau într-un gigant întotdeauna gata de atac. Vigilenţa defineşte astfel o dispoziţie: prezenţa, atenţia. Limbajul politic al anilor ’60 şi ’70 folosea termenul de „mobilizare” pentru a califica starea în care

41 Anacharsis CLOOTS, Écrits révolutionnaires (1790-1794), Champ libre, Paris, 1979, p. 110.

un grup militant trebuia să se afle pentru a-şi juca eficient rolul. „Mobilizarea” nu desemna neapărat o condiţie prealabilă a acţiunii, ci descria o formă de prezenţă în lume. Propriul acestei dispoziţii nu se situează numai în raport cu agentul care o manifestă, ci evocă o *calitate* globală a sferei publice.

Vigilenţa trebuie înţeleasă ca o *modalitate de acţiune*. Desigur, luată ca atare, ea nu „produce” nimic. Nu poate fi însă înţeleasă ca o simplă atitudine pasivă. Vigilenţa defineşte o formă particulară de intervenţie publică, ce nu ţine nici de sfera deciziei, nici de exerciţiul unei voinţe. Vigilenţa este creatoare de posibilităţi sau de limitări, structurând un câmp general al acţiunii. Într-un eseu stimulant, *Tratat despre eficacitate*, filosoful şi sinologul François Jullian a analizat în aceşti termeni ceea ce i-a părut a fi diferenţa esenţială între viziunea occidentală şi cea chineză asupra acţiunii[42]. De la Machiavelli la Schopenhauer, Occidentul s-a străduit să edifice un imperiu al subiectului, construit în jurul unui om stăpân pe situaţii, ce marchează lucrurile cu sigiliul voinţei sale, transformând lumea într-un laborator de testare a facultăţii sale de se realiza prin creaţie radicală sau prin înfruntarea rezistenţelor. Acţiunea este în acest caz un şoc între două universuri, o întreprindere de cucerire şi de domesticire. Nimic asemănător în viziunea chineză, centrată pe o atenţie către lume care permite exploatarea tensiunilor şi utilizarea optimă a caracteristicilor acesteia. Prin urmare, a-ţi exercita puterea nu înseamnă a-ţi desfăşura forţele, ci a te lăsa purtat de o atenţie minuţioasă, a optimiza potenţialul situaţiilor. Unei psihologii a voinţei, chinezii i-au preferat o „fenomenologie a efectului”, scrie Jullien. Putem vedea cu uşurinţă diferenţele ce decurg în materie de strategie. Înfruntare clausewitziană pe de-o parte, în orizontul marilor încleştări decisive, artă a non-bătăliei sintetizată de Sun Tzu de

42 François JULLIEN, Traité de l'efficacité, Grasset, Paris, 1997, precum şi IDEM, Conférence sur T efficacité, PUF, Paris, 2005.

cealaltă, bazată pe o exploatare permanentă şi discretă a potenţialului situaţiilor. De fiecare parte, succesul şi eficienţa capătă sensuri diferite, întemeind *în fine* viziuni diferite asupra politicii. Occidentalei arte descendente a guvernării prin impunerea forţei i se contrapune perspectiva unei guvernări ascendente, aproape invizibilă, ce consistă în a-i determina pe nesimţite pe ceilalţi să participe la poziţia dorită prin modelarea cadrului acţiunilor acestora.

Le rămâne istoricilor sarcina de a aprecia pertinenţa unei asemenea comparaţii între cele două universuri. Conceptualizarea poate fi însă considerată ideal-tipică în măsura în care precizează cu claritate cele două modalităţi posibile ale oricărei acţiuni politice. Urma celei de-a doua viziuni poate fi regăsită şi în Occident. Nu ar fi prea greu să arătăm cum reflecţia liberală europeană de la începutul secolului al XIX-lea consacrată guvernabilităţii corespunde trăsăturilor pe care Jullien le consideră a fi proprii lumii chineze[43]. Cadrul unei asemenea distincţii ne permite să înţelegem cele două categorii, cea a deciziei politice tradiţionale şi cea a vigilenţei. Vigilenţa este „non-acţiune" şi „non-bătălie", antrenând în acelaşi timp efecte politice şi conducând în felul său lumea. Să opunem, pentru a ne exprima într-un limbaj mai familiar contemporanilor, două tipuri de control: cel al patrulei de poliţie şi cel al alarmei de incendiu[44]. Patrula de poliţie corespunde concepţiei clasice a acţiunii publice delegate unor agenţi specializaţi.

---

43 V., propriile mele dezvoltări asupra noţiunii de „guvernare internă" şi de „guvernare a minţilor" în Le Moment Guizot, Gallimard, Paris, 1984. Despre naşterea teoriei liberale a guvernabilităţii, v. Michel FOUCAULT, Naissance de la biopolitique, Gallimard-Seuil, Paris, 2004, şi Sécurité, territoire, population, Gallimard-Seuil, Paris, 2004. în această ultimă lucrare, Foucault dezvoltă ideea unei „puteri pastorale" ca „putere individualizantă", definită prin funcţiile sale de supraveghere (pp. 130-134). Să amintim, de asemenea, sensul pe care îl dăduse guvernării, acela de a „conduce conduita altora".

44 Mathew D. McCUBBINS, Thomas SCHWARTZ, „Congres- sional Oversight Overlooked: Police Patrols versus Fire Alarms", American Journal of Political Science, voi. 28,1984, pp. 165-179.

Avem de-a face cu un control direct, centralizat, voluntarist. Modelul alarmei de incendiu este mai descentralizat, se bizuie pe dispozitive diseminate şi are drept principală caracteristică aceea de a nu mobiliza numai agenţi specializaţi. Recursul la pompieri presupune într-adevăr intervenţia prealabilă a unor particulari, iar eficacitatea lui depinde de o atenţie socială difuză. Eficacitatea vigilenţei se apropie de modelul alarmei de incendiu. O eficacitate ce se manifestă ca rezultat, definită de o stare socială dată. Aceasta nu înseamnă că ar fi mai puţin tangibilă, dacă nu chiar superioară eficacităţii acţiunii puterilor constituite[45].

Istoria cuvântului „supraveghere" este în sine interesantă. Acesta apare la sfârşitul anilor 1760 în lucrările economice ale fiziocraţilor. Baudeau şi Dupont de Nemours îl folosesc pentru prima oară în 1768 pentru a califica un mod de acţiune şi de control distinct atât de acţiunile de *poliţie*, cât şi de echilibrele *pieţei*. „Autoritatea care veghează la bunul mers şi la liniştea publică trebuie să fie atentă, scriu aceştia, pentru a Urnita certurile, agitaţia, furturile, toate aceste fapte ce intervin adesea în pieţe. *Supravegherea* este, aşadar, necesară"[46]. Statul vigilent pe care îl doresc este, aşadar, un stat activ, ce nu se rezumă la *laissez-faire*. Acest stat descrie un tip inedit de putere caracterizat prin categoria *atenţiei*, nu prin cea a *intervenţiei*. Este un *Stat vigilent* (foarte diferit de cel ilustrat prin imaginea liberală degradată a unui stat paznic de noapte pasiv). Supravegherea este „permanentă şi generală"[47], o guvernare indirectă, ce instituie un control de gradul trei, al unei mâini care ghidează, aflată între

45 Aceasta este concluzia articolului citat mai sus.

46 Abatele Nicolas BAUDEAU, Pierre-Samuel DUPONT DE NEMOURS, Avis au Peuple sur son premier besoin, ou Petit traité économiquey în Ephémérides du citoyen, vol. V, 1768. Cuvântul supraveghere este subliniat de autori.

47 Abatele B AUDEAU, Premiere introduction à la philosophie économique ou Analyse des Etats policés (1771), in Physiocrates, Éditions Daire, Paris, 1846, vol. II, p. 683.

mâna invizibilă a pieţei şi mâna de fier a suveranităţii publice tradiţionale. Noua putere suverană pe care fiziocraţii doresc să o instaureze are funcţia de „a veghea, de a apăra şi de a proteja”[48], organizând astfel dispoziţia discretă a lumii.

Idealul fiziocratic va fi pus în operă de noile abordări ale guvernabilităţii teoretizate de liberalii începutului secolului al XIX-lea precum Guizot[49]. Există însă şi o reapropiere civică a acestuia. O demonstrează faptul că termenul de supraveghere este folosit imediat în 1789 în vocabularul societăţilor populare şi al redactorilor de gazete. Potenţialităţile democratice ale vigilenţei devin evidente în măsura în care aceasta descrie o formă de prezenţă activă, accesibilă tuturor şi constituită prin acţiunea tuturor. Revoluţia celebrează puterea vigilenţei. *Clubul cordelierilor*, aflat în inima efervescenţei intelectuale şi politice ce hrăneşte activitatea celor care speră să identifice calea unei suveranităţi vii a poporului, se defineşte ca o „societate de neîncredere şi de supraveghere” *Le Cercle social*, un club în jurul căruia gravitează în

1790 – 1791 figuri precum cele ale lui Brissot, Condorcet sau Lanthenas, îşi propune să fie agentul unui „vigilenţe treze şi cotidiene”. Pentru că se exercită direct, supravegherea devine modalitatea de a compensa slăbiciunile şi stângăciile sistemului reprezentativ. „Opinia publică este o lege căreia orice individ îi poate fi ministru”, subliniază ziarul *Le Tribun du peuple*[50]. Deceniul revoluţionar repetă neîncetat ideta potrivit căreia vigilenţa presei este capabilă să şteargă sau cel puţin să corecteze defectele inerente reprezentării. *Le Cercle social* a teoretizat această calitate într-unul din primele sale manifeste: „Puterea vigilenţei şi a opiniei (a patra putere

48 Guillaume-François LE TROSNE, De l'ordre social, Paris, 1777, p. 88.

49 V. în special în lucrarea sa Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France, Paris, 1821.

50 1 ianuarie 1790, p. III.

cenzorială, despre care nu se vorbeşte), aparţinând în mod egal tuturor, exercitată de fiecare prin el însuşi, *fără reprezentare* şi fără a pune în pericol corpul politic, constituie esenţa suveranităţii naţionale”[51]. Dacă fiecare dintre puterile ordinare (executivă, legislativă, judiciară sau chiar administrativă) este exercitată de un număr restrâns de indivizi, indiferent de modul în care sunt desemnaţi aceştia, puterea de supraveghere este în mod evident cea care dă consistenţa cea mai vizibilă şi permanentă „poporului-rege”. Este de aceea considerată şi cea mai eficace. Examinând mijloacele de care dispun cetăţenii pentru a se face auziţi şi pentru a influenţa corpul legislativ, Brissot aşază „puterea cenzorială” pe primul loc, acordând cea mai mică importanţă constrângerii implicate de realegere, cea pe care teoreticienii guvernării reprezentative o vor situa înaintea tuturor[52].

Dacă Revoluţia franceză a exaltat vigilenţa antică a cetăţeanului activ, aceasta nu s-a impus decât mult mai târziu ca atitudine politică generală. *Vigilenţa civică* tradiţională a cetăţenilor grijulii faţă de binele public s-a suprapus peste ceea ce am putea numi o *vigilenţă de control*, care a căpătat o importanţă din ce în ce mai mare în lumea contemporană. Vigilenţa civică este direct politică, chiar dacă se manifestă în moduri multiple: intervenţii ale presei, ale asociaţiilor, ale sindicatelor, petiţii, greve etc. Ea joacă rolul esenţial al alertei şi al protestului, în special în momentele de criză sau de conflict. Vigilenţa civică va fi însă dublată de acum înainte de o altă formă de vigilenţă, mai difuză, manifestându-se ca un flux continuu de evaluări şi de critici ale acţiunii guvernamentale formulate de cei guvernaţi, la un nivel foarte descentralizat şi în câmpurile cele mai diverse ale politicilor publice. Un fel de inspecţie continuă a acţiunii

51 Reprodus în La Bouche de fer, nr. 1, octombrie 1790, p. 9: „Puterea executivă este a aleşilor, puterea administrativă este a aleşilor, puterea reprezentativă este a aleşilor, dar puterea cenzorială este a tuturor“, subliniază Le Tribun du peuple, martie 1790, vol. II, p. 134.

52 V., Le Patriote français, nr.45, 2 august 1791, p. 232.

guvernamentale[53] ce are loc printr-un hăţiş de canale disparate, de la sondaje la rapoarte, de la intervenţii în comisii specializate la publicarea de reportaje. Dezvoltarea internetului a contribuit la accelerarea circulaţiei tuturor acestor elemente. Această *vigilenţă-control* transformă *atenţia publică* într-o cvasi-instituţie, invizibilă şi diseminată, dar în acelaşi timp producătoare de efecte majore[54]. Ştiinţa politică a invocat „funcţia de agendă" pentru a caracteriza aceste efecte, subliniind că, deşi media este în mică măsură capabilă să influenţeze efectiv persoanele aflate în joc, ea joacă în schimb un rol decisiv în determinarea temelor în jurul cărora se cristalizează dezbaterile societăţii[55]. Astfel, vigilenţa contribuie la modelarea câmpului politicilor publice şi la stabilirea ordinii priorităţilor acţiunii guvernamentale[56]. Din acest motiv, ea se dovedeşte mai eficientă decât alte forme ale participării instituţionalizate. Publicul devine, aşadar, un fel de *termostat* regulator al deciziilor politice[57].

Are loc astfel trecerea către un fel de *democraţie difuză* ce nu mai este într-atât subîntinsă de extinderea

53 în acest sens Robert GOODIN a propus o sugestivă comparaţie între reprezentantul ales şi figura inspectorului, întrupând două modalităţi de transmitere a informaţiei şi două moduri de încarnare a intereselor societăţii, „The Good Inspector", in Eugène B ARDACH, Robert A. KAGAN, Going by the Book: The Problem of Regulatory Unreasonableness, Temple University Press, Philadelphia, 1982.

54 V. Bryan D. JONES, Reconceiving Decision-Making in Democratic Politics: Attention, Cboice and Public Policy, University of Chicago Press, Chicago, 1994.

55 V. articolele fondatoare ale lui Roger W. COBB şi Charles D. ELDER, „The Politics of Agenda Building: An Alternative Perspective for Modern Democratic Theory", The Journal of Politics, voi. 33, nr. 4, noiembrie 1971 şi Maxwell McCOMBS, Donald SHAW, „The Agenda-Setting Function of Mass-Media", Public Opinion Quarterly, nr. 36,1972.

56 O prezentare a literaturii recente în materie, Jacques GERSTLÉ, „Démocratie représentative, réactivité politique et imputabilité", Revue française de science politique, vol. 53, nr. 6, decembrie 2003.

57 V. Christopher WLEZIEN, „The Public as Thermostat: Dynamics of Preferences for Spending", American Journal of Political Science, vol. 39, nr. 4,1995.

procedurilor de participare politică, cât mai ales de creşterea în forţă a diferitelor forme de *atenţie sociala*. Avem aici de-a face, să o spunem, cu un element decisiv pentru înţelegerea chestiunii democratizării în afara cadrelor spaţiilor naţionale. Practicile vigilenţei constituie din ce în ce mai mult pârghia intervenţiei practice a cetăţenilor acolo unde aceştia nu formează (încă) un adevărat corp politic. Într-una dintre cele mai faimoase decizii ale sale, Curtea de justiţie a Uniunii Europene a accentuat puternic această dimensiune, considerând că „vigilenţa particularilor interesaţi de apărarea propriilor lor drepturi determină un control eficient" al guvernanţilor[58]. Figura cetăţeanului-vigilent o depăşeşte pe cea a cetăţeanului-alegător.

Denunţul

Supravegherea se declină însă şi într-un al doilea mod: cel al denunţului. Şi în această privinţă, Revoluţia franceză a integrat expresia în lexicul acţiunii civice. Păstrăm în memorie diatribele înflăcărate ale lui Marat chemând zilnic, în al său *Ami du peuple*, mânia populară asupra duşmanilor patriei şi a complotiştilor. Ştim prea bine că Teroarea a folosit politica suspiciunii sistematice, întemeiată pe imperativul civic al delaţiunii, drept un redutabil instrument de represiune. Dar, dincolo de aceste patologii exaltate, încă din 1789, o abordare mai obişnuită şi mai senină a denunţului îşi face loc în cultura publică. „Electricitatea denunţului" este celebrată în acea vreme tocmai pentru că ea ţine de ceea ce este atunci înţeles ca un element al acţiunii civice: controlul actelor guvernanţilor prin intermediul publicităţii[59]. Mirabeau

58 Decizia Van Gend en Loss din 1963, Louis DUBOUIS, Claude GUEYDAN, Les Grands Textes du droit de TUnion européenne, Dalloz, Paris, 2002, vol. I, pp. 440-442.

59 V. Jacques GUILHAUMOU, „Fragments of a Discourse of Denunciation (1789-1794)", in Keith Michael BAKER (ed.), The Trench Révolution and the Création of Modem Political Culture, vol. IV, The Terrory Pergamon, Oxford, 1994, precum şi capitolul „La dénonciation", din lucrarea lui Lucien JAUME, Le Discours jacobin et la Démocratie, op. cit.

însuşi se face apostolul unui astfel de denunţ. În statutele sale, Clubul cordelierilor sintetizează acest înţeles aşezând în fruntea listei misiunilor sale pe aceea de a

„Denunţa tribunalului opiniei publice abuzurile diferitelor puteri precum şi orice fel de atingere adusă drepturilor omului”. Centrală este *funcţionalitatea* acestei activităţi, în dimensiunea sa aproape rutinieră de examen al conduitei persoanelor şi, mai mult, de evaluare a politicilor acestora. A denunţa înseamnă, potrivit strictei etimologii a termenului, a „face cunoscut”, a dezvălui, a revela. A se bizui, aşadar, pe efectele publicităţii pentru a reaşeza lucrurile în ordine.

Conceput într-o asemenea viziune militantă şi aproape banală, denunţul nu a fost prioritatea unui secol al XIX-lea preocupat aproape pretutindeni de cucerirea celui mai elementar drept politic, dreptul de vot. El nu a supravieţuit decât într-o formă cu totul specială, cea a desemnării problemelor a căror amploare părea să constituie un fel de lentilă a defectelor şi a viciilor unei clase conducătoare sau a unui sistem. Astfel, figura scandalului s-a impus ca unic obiect pertinent al activităţii sociale de denunţ. Scandalul conferă faptelor vizate un fel de „ultrarealitate”[60]. Goana după scandaluri amestecă întotdeauna două dimensiuni: stigmatizarea nihilistă a puterilor, *apriori* suspecte de a întrupa corupţia lumii, dar şi credinţa în virtuţile politice ale transparenţei. Vom reveni asupra primului aspect, caracteristic viziunilor populiste. Să ne oprim deocamdată asupra celui de-al doilea. În interesantul său studiu, *Silhouette du scandale*, scris între cele două războaie, în urma afacerii Stavisky, Marcel Aymé a identificat cu justeţe efectele unei operaţiuni de revelare şi rolul asumat de aceasta pe terenul educaţiei morale şi politice. Pentru că „ridică fără pudoare o problemă banală a existenţei”! scandalul impune o conversie a privirilor. Dacă funcţia sa de

60 Marcel AYMÉ, Silhouette du scandale (1938), Grasset, Paris, 1973, p. 34.

compresie şi de control este evidentă, el propune şi o lecţie de civism. „Scandalul, scrie Marcel Aymé, este fântâna tinereţii veşnice în care umanitatea spală mizeria propriilor sale tabieturi, oglinda în care societatea, familia, individul descoperă imaginea violentă a vieţii. Dacă aceste învăţăminte ne-ar lipsi, ne-am afla într-o asfixie morală, iar întreaga lume ar intra într-o stare de somnolenţă şi de abrutizare”[6162].

A denunţa un scandal înseamnă în primul rând a-l „dezvălui”, a descoperi ceea ce era ascuns pentru a pune capăt unei situaţii reprobabile expunându-i eventual pe vinovaţi rigorilor legii. Dar nu numai. Denunţul ce provoacă scandalul se bizuie pe credinţa în rolul corector al publicităţii. De la redactorii gazetelor Revoluţiei franceze la bine-cunoscuţii *muckrakers* americani[63], profesiunea de credinţă a ziariştilor s-a construit pe această bază. Termenii americani de *littérature of exposure* sau de *exposure joumalism* spun probabil mai multe despre acest gen decât o face expresia de „presă de scandal”, conotată într-un mod peiorativ şi totodată mercantil. În anii 1900, redactorii de la *Cosmopolitan*, de la *McClure’s* sau de la *Every-body’s* i-au pus la zid pe noii „ţari” care îşi însuşiseră bunurile publice. Nu era vorba numai despre senzaţie, despre creşterea tirajelor prin etalarea ticăloşiilor mai mici sau mai mari ale unei clase politice corupte.

Ziariştii deveneau predicatori care doreau să răscumpere păcatele lumii, să o aducă prin convertire pe calea cea bună. De altfel, ziarişti precum Lincoln Steffens, autorul celebrei *Shame of the Cities* (1904), foloseau în

61 Ibidem, p. 15.

62 Ibidem, p. 102.

63 V. culegerea de articole cu o introducere de Arthur WEINBERG şi Lila WEINBERG (eds.), The Muckrakers: The Era ofJoumalism that Moved America to Reform. The Most Significant Magazine Articles of 1902-1912, Simon & Schuster, New York, 1961; de asemenea, David Mark CH ALMERS, The Social and Political Ideas of the Muchrakers, Simon and Schuster, New York, 1964.

articolele lor un vocabular saturat de moralism protestant şi presărat cu cuvinte de tipul *shame*, *sân*, *guilt*, *salvation*, *damnation*, *pride*, *soul*[64]. Pentru ei, presa îndeplinea o funcţie de regenerare, în acelaşi timp spirituală şi politică. Redactorul de la *Cosmopolitan Magazine* o exprima printr-o extraordinară formulă în 1906: „Misiunea noastră este aceea de a spăla duhoarea mlaştinilor intereselor private corupte cu apa pură a spiritului public”[65].

Desigur, acest jurnalism al denunţului mântuitor a cunoscut suişuri şi coborâşuri potrivit contextului politic. Suntem însă în măsură să-i reconstruim o istorie intelectuală relativ unificată. De la primii pamfletari ai Revoluţiei engleze la jurnalismul contemporan de investigaţie, expresia unor sensibilităţi distincte brodează acelaşi fir[66]. Dincolo de discursurile utopice asupra propriilor lor misiuni, întreprinderile mediatice specializate în denunţ îndeplinesc câteva funcţii politice obiective ce pot fi enumerate succint. Mai întâi, *funcţia de agendă*. Desigur, ştiinţa politică a studiat îndelung chestiunea. Însă rolul de punere în formă a dezbaterii publice şi de construcţie a mizelor politice jucat de jurnalismul de investigaţie, înţeles în sensul său cel mai larg, a fost subliniat încă de la sfârşitul secolului al XIX-

64 Cf. Stanley K. SCHULTZ, „The Morality of Politics: The Muckrakers’s Vision of Democracy“, The Journal of American History, voi. 52, nr. 3, decembrie 1965, pp. 527-547.

65 „Turn the waters of a pure public spirit into the corrupt pools of private interests and wash the offensive accumulation away“, apud Ibidem, p. 530. în acelaşi stil, Louis D. BRANDEIS, de la Harper's Weekly, reputat „avocat al poporului“, nota că „dacă lumina soarelui este cel mai bun dezinfectant, lumina publicităţii este cel mai eficient poliţist“, in Other People's Money and How the Bankers Use It (1913), ediţie nouă, F.A. Stokes, New York, 1932, p. 32.

66 V., pentru o primă abordare, John B. THOMPSON, Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age, Polity Press, London, 2002, precum şi cele două lucrări semnate de Géraldine MUHLM ANN, Une histoire politique du journalisme, XIXe-XXe siècle, PUF, Paris, 2004 şi Du journalisme en démocratie, Payot, Paris, 2004.

lea[67]. În Statele Unite, proiectele *Progressive movement*[68] nu pot fi disociate de scrierile critice ale *muckrakers*.

În al doilea rând, putem vorbi despre un *efect de instituţie* al acţiunilor de denunţ, operaţiuni de reafirmare şi aprofundare a normelor sau a valorilor colective. De la Durkheim la Glückman, o întreagă şcoală de antropologi şi de sociologi au accentuat această dimensiune[69]. Denunţul, au arătat aceştia, serveşte la întărirea conştiinţei comune dezvăluind elementele care contribuie la distrugerea acesteia. Unul dintre aceşti autori înţelege scandalul ca un fel de „test" care verifică temeiurile organizaţiei colective[70], în vreme ce altul subliniază modul în care bârfa şi teama de scandal acţionează în sânul micilor comunităţi ca instanţe centrale ale menţinerii valorilor grupului[71]. În aceeaşi linie se situează şi comentariul pe care Hannah Arendt îl adresează *Criticii* kantiene afacultăţii *de judecare*, arătând cum formarea judecăţilor contribuie la sudarea unei pluralităţi de actori[72]. Într-o abordare mai psihologică a socialului şi a politicului, expunerea „forţei

---

67 în Anglia sfârşitului de secol XIX, William T. Stead, de la Pali Mail Gazette, a fost primul care explicat importanţa rolului presei în construcţia politicilor publice, John B. THOMPSON, Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age, op. cit., pp. 53-58.

68 Progressive movement desemnează curentul politic american de la începutul secolului al XX-lea întemeiat pe critica derivelor oligarhice în ordinea economică şi politică.

69 V. observaţiile asupra acestui aspect din introducerea lui Andrei S. MARKOVITS şi Mark SILVERSTEIN la The Politics: Power and Process in Liberal Democracies, Holmes and Meier, New York, 1988. Pentru un comentariu informat asupra abordării sociologice, v. Damien de BLIC şi Cyril LEMIEUX, „Le scandale comme épreuve. Eléments de sociologie pragmatique", Politix, nr. 71,2005.

70 V. articolul fondator al lui Eric DAMPIERRE, „Thèmes pour l'étude du scandale", Annales E.S.C., iulie-septembrie 1985.

71 V. Max GLUCKMAN, „Gossip and Scandal", Current Anthro- pology, voi. 4, nr. 3, iunie 1963.

72 Hannah ARENDT, Juger. Sur la philosophie politique de Kant, trad. fr. Myriam Revault d'Allonnes, Seuil, Paris, 1991.

civilizatoare a ipocriziei”[73] dublează acest efect de instituire determinând personalităţile politice stigmatizate să participe la rândul lor, prin declaraţii virtuoase defensive, la consolidarea valorilor suspectate de a fi fost batjocorite.

Am putea considera că efectele de agendă şi de instituire constituie constantele acţiunilor de denunţ ce participă la revelarea scandalurilor. Dar, dincolo de acestea, o nouă funcţie morală şi politică a denunţului este pe cale de a prinde contur. Ea ţine de raportul inedit pe care societăţile contemporane îl au cu transparenţa. Trimiterea vagă la intrarea într-o epocă mediatică nu poate constitui o adevărată explicaţie a fenomenului. Dimpotrivă, aceasta trebuie căutată mai în amonte şi situată în însăşi transformarea vieţii politice declanşată de „dezideologizarea” politicului şi de formele de deziluzie pe care aceasta le-a atras după sine. Atunci când politica era înţeleasă ca înfruntare a unor sisteme reciproc exclusive şi pusă în mişcare de lupta de clasă, chestiunea derivelor personale păstra inevitabil un statut secundar. Obiectul criticii era „normalitatea” situaţiilor, iar denunţul eventualelor fenomene de corupţie nu se putea substitui condamnării

„Sistemului”. Spre exemplu, în numele unei certitudini „stabilite” în virtutea căreia dezordinea se găsea în norma ca atare şi nu în încălcarea ei, nu simplele malversaţiuni ale câtorva bancheri veroşi, ci „legea profitului” în general se cuvenea denunţată. De altfel, este interesant de remarcat faptul că istoricii marxişti au minimalizat cu grijă importanţa scandalurilor economice şi financiare. Încheind o lucrare dedicată afacerii Panamá, unul dintre aceştia notează: „Să nu cădem în capcana faimei scandalurilor […]. Nu ele dau seamă de dezvoltarea istorică. Regimurile şi sistemele economice şi politice nu mor din cauza scandalurilor, ci din cauza propriilor lor

73 V. asupra acestui aspect analizele lui Jon Elster.

contradicţii. Este cu totul altceva”[74]. În Franţa sfârşitului de secol al XIX-lea, agitată de dezvăluirea unei întregi serii de fenomene de corupţie, vehemenţa socialiştilor se deversa cu egală înverşunare asupra „dreptei morale” ce se mulţumea să atace „oile negre” fără a condamna întreaga turmă.

La sfârşitul secolului al XX-lea situaţia s-a modificat radical. Deziluzia ideologică a adus cu sine o abordare mai individualizată a chestiunilor politice. Consecinţă directă: problema încrederii personale în cei care guvernează a căpătat proporţii noi[75], validând centralitatea scandalurilor şi a politicilor denunţului. Multiplicarea „scandalurilor” nu a fost provocată de un declin al moralei politice, ci de noua exigenţă socială a transparenţei. Altfel spus, s-au schimbat instrumentul de măsură şi sensibilitatea faţă de anumite probleme[76]. Media nu a creat fenomenul, ci numai a reflectat, cu amplificările de rigoare, naşterea unei noi politici a neîncrederii. În schimb, responsabilii politici şi-au intensificat ei înşişi expunerea mediatică transformând punerea în scenă a vieţilor lor private în element-cheie al propriei lor credibilităţi1. Nemaifiind presaţi să-şi decline apartenenţa la vreo tabără, ei trebuie să multiplice dovezile de onestitate personală şi să-şi demonstreze proximitatea faţă de alegători2. Simplitatea şi transparenţa devin astfel virtuţi politice cardinale. Astfel, politica mediatică şi căutarea unei expuneri personale îşi dau mâna pentru a ridica denunţul la rang de activitate democratică centrală.

Primul efect al denunţului-scandal este distrugerea reputaţiei indivizilor implicaţi, această reputaţie ce constituie un fel de capital simbolic a cărui importanţă politică nu a încetat să crească. Reputaţia a devenit o

74 Jean BOUVIER, Les Deux Scandales de Panama, Juillard, Paris, 1964, p. 204.

75 Aşa cum subliniază cu justeţe J. B. THOMPSON, Political Scandal, op. cit., p. 111.

76 V. analizele lui Suzanne GARMENT, Scandal: The Crisis of Mistrust in American Politics, Times Books, New York, 1991. Despre

variabilă-cheie a producţiei încrederii. Ca „instituţie invizibilă”, încrederea este un mecanism de economisire a informaţiei care se substituie unor proceduri formale de angajament (contract, jurământ, între altele). Dar încrederea nu poate exista ca atare; ea caracterizează o stare a relaţiilor dintre persoane sau grupuri, dintre guvernaţi şi guvernanţi de exemplu.

condiţiile dinamicii de criză proprie izbucnirii scandalurilor, v. analizele lui Hervé RAYNER, *Les Scandales politiques*: *Vopération „Mains propres” en Italie*, Michel Houdiard éditeur, Paris, 2005.

1 V. remarcile pertinente ale lui Luc BOLTANSKI şi Laurent THÉVENOT: „Abandonarea secretului, scriu aceştia, este […] preţul ce trebuie plătit pentru a pătrunde în lumea celor mari. Pentru a fi *cunoscut*, trebuie să accepţi să *dezvălui* tot fără a ascunde nimic publicului”, *De la justification. Les économies de la grandeur*, Gallimard, Paris, 1991, p. 226.

2 V. numărul special al revistei *Mots* consacrat proximităţii (nr. 77, marrie 2005) precum şi Christian LE B ART, Rémi LEFEBVRE (eds.), *La Proximité en politique*: *usages*, *rhétoriques*, *pratiques*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

Pentru a se putea menţine, starea acestor relaţii trebuie produsă, trebuie întreţinuta, într-un cuvânt, *garantata*. În politica „tradiţională”, garanţia – în acea vreme disciplinară şi ideologică totodată – era furnizată de apartenenţa alesului la un partid. În acest caz, partidul era instituţia „vizibilă” ce încadra raportul de încredere dintre alegători şi reprezentanţi. În „noua” politică, reputaţia constituie principala mediere organizatoare a încrederii. Reputaţia a devenit un fel de *depozit de garanţie* a omului politic.

Reputaţia este principiul cardinal al democraţiilor de opinie în măsura în care ea constituie un regulator social intern ce capătă întâietate în faţa efectelor mecanismelor instituţionale. Astfel, democraţiile contemporane se

aseamănă într-un mod straniu cu vechile societăţi guvernate de onoare. În fapt, onoarea este şi ea un capital simbolic constituit prin judecata socială. Onoarea, observă Mandeville, „nu este altceva decât buna opinie a celorlalţi”[77]. Cunoaştem locul pe care Montesquieu îl atribuie onoarei în regimurile monarhice: joc de oglinzi al poziţiilor sociale, motor atomizat al distincţiilor căutate şi recunoscute, onoarea s-a substituit guvernării virtuţii şi organizării stabile a ordinelor şi a stărilor[78]. În cele două cazuri, evoluţia este similară: privirea celuilalt a căpătat putere de comandă. Avem de-a face, între persoane ca şi între naţiuni, cu o aceeaşi viziune a efectelor distructive ale discreditării, cu o aceeaşi dorinţă obsesivă de a evita blamul şi ruşinea[79]. Putere socială pentru onoare, putere mai puternic politică pentru reputaţie. Aşa cum, în secolul al XVIII-lea, onoarea s-a substituit virtuţii ca regulator social central, reputaţia s-a impus la sfârşitul secolului al XX-lea în faţa alegerii ca regulator politic major. Primii analişti ai societăţii mediatice au presimţit-o. Nimeni nu a spus-o mai bine decât Junius, marele campion al denunţului politic în Anglia secolului al XVIII-lea. „Cei care îşi imaginează că ziarele nu sunt o frână pentru cei perverşi şi o piedică în calea execuţiei măsurilor păgubitoare nu cunosc nimic din realitatea ţării noastre, scrie acesta. […] în afara cenzurii presei şi a spiritului de rezistenţă pe care-l transmite poporului, puţine sunt pedepsele şi obstacolele de care se tem miniştrii şi magistraţii. Atâta vreme cât această putere cenzorială se menţine, ministrul şi magistratul vor fi obligaţi aproape întotdeauna să aleagă între datorie şi reputaţie. Desigur, perpetua alternativă nu va produce un miracol în sufletele acestora. Dar ea le va influenţa conduita” 1. „The more

77 Bernard MANDEVILLE, La Fable des abeilles (1714), Remarque C, Vrin, Paris, 1974, p. 58.

78 V. Esprit des /ois, cartea a III-a, capitolele 5 şi 6.

79 Despre efectele ruşinii la Martha NUSSBAUM, Hiding from Humanky: Disgust, Shame, and the Law, Princeton University Press, Princeton, 2004; John BRAITHWAITE, „Shame and Modernity“,

strictly we are watched, the better we behave" – cu cât suntem supravegheaţi mai bine, cu atât ne comportăm mai bine – rezumă câţiva ani mai târziu Bentham într-o formulă celebră.

Reputaţia este un bun fluctuant. Este fragilă şi se pierde mult mai uşor decât se câştigă. Dar este şi cumulativă.

The British Journal of Criminologyy voi. 33, no. 1, iarna 1993 (autorul a lansat o amplă discuţie în jurul influenţei pedepselor publice stigmatizante asupra reducerii criminalităţii). Despre efectul propriu-zis politic al acestei „puteri a ruşinii" (*Power of Shame*) în relaţia dintre naţiuni, în special în materie de denunţare a drepturilor omului, v. Jack DONNELLY, *International Human Rights*, ed. a 2-a, Westview Press, Boulder Co., 1998.

1 Prefaţă de JUNIUS la *Lettres de Junius*, Champ libre, Paris, 1977, p. 43. Junius recunoaşte că a împrumutat expresia de „putere cenzorială" a presei de la Jean-Louis de Lolme (care o utilizează în 1778 în a sa *Constitution d'Angleterre*).

creşte prin propria sa durată[80]. Reputaţia are o dimensiune temporală şi în sensul în care prezice sau explică un comportament viitor: ea produce un efect de anticipaţie[81]. Pentru perspectiva noastră, să subliniem încă o dată dimensiunea informaţională a reputaţiei: ea este un condensator de informaţii prin care decizia devine posibilă şi raţională în situaţii în care informaţia este imperfectă. Avem aici de-a face cu o poziţie bine stabilită de teoria

80 V. capitolul X, „Despre putere, importanţă, demnitate, despre onoare şi merit", din prima parte a Leviathan-ului („On Power, Worth, Dignity, Honour and Worthiness") lui Thomas Hobbes.

81 V. Jonathan MERCER, Reputation and International Politics, Corneli University Press, Ithaca, 1996, pp. 6-9. Pentru o discuţie despre importanţa acestui factor şi pentru o viziune mai amplă decât abordarea economică, v. Geoffrey BRENNAN, Philip PETIT, The Economy of Esteem: An Essay on Civil and Political Society, Oxford University Press, Oxford, 1994.

economică[82]. Economiştii au demonstrat că reputaţia este un capital şi că ea are o valoare ce depăşeşte întotdeauna pe termen lung beneficiile pe care le-ar putea obţine pe termen scurt acţiunile sau comportamentele indiferente la această dimensiune[83]. Privit în acest cadru, denunţul poate fi analizat ca verificare a reputaţiei a cărei consecinţă poate fi diminuarea, dacă nu chiar distrugerea valorii acesteia. Denunţul constituie, aşadar, un instrument politic extrem de puternic. Cu atât mai important, cu cât nu numai corupţia este ţinta, ci orice acţiune sau comportament judecate criticabile, chiar dacă sunt legale. La rândul ei, noţiunea de scandal s-a extins considerabil, înglobând tot ceea ce este considerat „anormal" sau injust din punct de vedere social[84]. Prin urmare, norma socială devine adevăratul judecător al acţiunilor, cel care face şi desface reputaţii: cu alte cuvinte, norma socială se impune ca o figură eficace a suveranităţii. Democraţia ca stare socială se suprapune astfel democraţiei ca regim. Puterea conformismului descrisă de Tocqueville nu guvernează numai moravurile, ci se impune ca forţă politică, în vechea lume a onoarei, Pierre Bayle observa că denunţul public constituia „un fel de asasinat civil"[85]. În noua epocă a publicităţii, denunţul poate însemna ostracismul politic. Distrugerea reputaţiei are consecinţe mai durabile şi mai profunde decât o simplă înfrângere electorală, într-atât încât s-a putut chiar vorbi despre o *democracy by*

---

82 V. David M. KREPS, Robert WILSON, „Reputation and Imperfect Information", Journal of Economic Theory, voi. 27, nr. 2, august 1982.

83 David M. KREPS, A Course in Microeconomic Theory, Harvester, New York, 1990 (capitolul XIV, 5, „Reputation").

84 V. în Franţa scandalul Gaymard (ministru de Finanţe constrâns să demisioneze în februarie 2005 după ce presa a dezvăluit că profita de un apartament de serviciu de 600 m2, considerat excesiv de opinia publică). în cazuri de acest tip, ţinta este stigmatizarea morală a unui comportament.

85 Citat de Luc BOLTANSKI, „La dénonciation", Actes de la recherche en sciences sociales, nr. 51, 1984, p. 4 (reluat de Reinhart KOSELLECK, Le Règne de la critique (1954), Minuit, Paris, 1979, pp. 94-95.

disclosure (democraţie prin dezvăluire) [86].

Evaluarea

Evaluarea este cea de-a treia formă a puterii de supraveghere. Aceasta consistă într-o apreciere documentată, argumentată tehnic şi adesea cuantificată a acţiunilor particulare sau a politicilor de ansamblu. Obiectivul ei este acela de a expertiza calitatea şi eficacitatea unei gestiuni. Şi aici este vorba tot despre verificarea unei reputaţii, însă aceasta din urmă este de ordin „tehnic”: evaluarea priveşte *competenţa* guvernanţilor. Se cuvine să constatăm că practica evaluării a servit uneori drept substitut sau drept paravan pentru o critică politică imposibilă. Astfel, în China clasică, conflictele pentru putere s-au exprimat adesea şi au fost arbitrate în interiorul activităţii birocratice de control administrativ şi financiar. Aşa cum a arătat-o Pierre-Étienne Will[87], sub dinastia Ming, într-o lume din care democraţia şi formele reprezentării erau desigur absente, momentul „marilor evaluări” (*daţi*) periodice juca rolul alternanţelor politice. Administraţia imperială se servea astfel de inspecţia temeinică ca de un instrument al propriei puteri şi eficacităţi. Cenzura şi supravegherea funcţională au servit însă drept punct de sprijin pentru conturarea unor contraputeri ce au făcut posibilă contestarea politicilor publice. Auditurile generale ale administraţiei, organizate la fiecare trei ani, permiteau exercitarea unei puteri reprobatorii. Cunoscuţi sub numele de „funcţionari care se pronunţă” (*yanguan*), cenzorii

86 Mary GRAHAM, Democracy by Disclosure: The Rise of Technopopulism, Brooking Institute, Washington, 2002. V. şi „Transparency Project“ de la Kennedy School, Harvard University, ce reuneşte cercetări asupra efectelor politice şi sociale ale publicităţii.

87 Pierre-Étienne WILL, „Le contrôle constitutionnel de l’excès de pouvoir sous la dynastie des Ming“, Mulţumesc autorului pentru că mi-a pus la dispoziţie manuscrisul acestui articol programat pentru publicare în 2007 [Textul a fost publicat cu acelaşi titlu în Mireille DELMAS-MARTY, Pierre-Étienne WILL (eds.), La Chine et la démocratie. Tradition, droit, institutions, Fayard, Paris, 2007, n. tr.].

contopeau în fapt vigilenţa profesională şi contestarea lăsând loc unei forme de „reapropiere socială” a evaluărilor acţiunii publice. Nu trebuie deci să ne mire faptul că Sun Yat-Sen, părintele Republicii chineze, a propus ca, în constituirea arhitecturii politice a Chinei secolului al XX-lea, celor trei puteri reţinute de

Montesquieu să le fie adăugată „puterea de supraveghere”[88] (*Yuan* de control).

Funcţia de evaluare are o istorie îndelungată. O putem asocia în mod legitim cu practica verificărilor interne organizate chiar de către puteri. Încă din Evul Mediu timpuriu, normanzii au instituit un sistem de jurisdicţie de control al cheltuielilor ce marchează debutul unei profesionalizări şi a unei regularizări a vistieriei regale[89]. Aşa-numitul *Exchequer* englez va prelua acest model perfecţionându-1 şi transformându-l în matricea dezvoltării sistemului juridic şi administrativ public. Instituirea, în 1780, a *Statutory Commission for Examining the Public Accounts* şi apoi, în 1866, de către Gladstone, a *Exchequer and Audit Departament* au constituit etapele decisive ale acestui parcurs. În cazul francez, exerciţiul jurisdicţiei Camerei de conturi (*Chambre des comptes*) rămâne indisociabil de geneza unui stat modern a cărui raţionalizare administrativă şi financiară i-au condiţionat dezvoltarea[90]. Aceste tehnici de control şi de evaluare au

---

88 Sun Yat-Sen, primul preşedinte al Republicii chineze în 1912, adăuga de altfel şi „puterea de examinare“, respectiv alegerea funcţionarilor pe baza unor concursuri, elaborând astfel faimoasa sa teorie a celor cinci puteri. în opinia sa, aportul istoric al Chinei consta în definirea acestor două puteri, în vreme ce aportul specific al Occidentului era constituit de doctrina lui Montesquieu, Sun YAT-SEN, „La Constitution des cinq pouvoirs“, anexă la Souvenirs d'un révolutionnaire chinois (1925), Paris, 1933. V. şi comentariile lui Tcheng CHAO YUEN, L'Evolution de la vie constitutionnelle de la Chine sous l'influence de Sun Yat-Sen et de sa doctrine (1885-1937), Paris, 1937.

89 V. Charles Homer HASKINS, Norman Institutions, F. Ungar, New York, 1960.

90 V. Philippe CONTAMINE, Olivier MATTÉONI (eds.), La France des principautés. Les Chambres des comptes, XIVe et XVe siècles, Comité

urmat un fel de istorie naturală a propriei lor împliniri tehnice. S-au aflat însă şi în centrul unei bătălii politice pentru publicitate, inseparabilă de emergenţa guvernării reprezentative, în lumea de astăzi, tehnicile de evaluare sunt, desigur, mult mai sofisticate, dezvoltându-se în special pe fondul căutării unei noi frontiere între sectorul privat şi sectorul public. Perspectiva unui *New Public Management*[91] a indus o nevoie fără precedent de comparaţii şi de măsuri. *Benchmarking*: un cuvânt devenit de ordine în toate domeniile şi în toate organizaţiile publice. Evaluarea politicilor întemeiată pe intervenţia unui număr din ce în ce mai mare de factori a întărit această nevoie. Aprecierea eficacităţii unei acţiuni a devenit în acelaşi timp mult mai complexă, provocând multiplicarea, încă din anii ’70 şi ’80, a agenţiilor de evaluare sistematică a reformelor publice[92]. Nicio structură publică nu se mai poate adăposti în spatele vreunui „statut” ce i-ar legitima existenţa şi funcţionarea. Noile instrumente de evaluare au provocat o adevărată recompunere a statului.

Asistăm la acelaşi fenomen şi în ordinea propriu-zis politică. O nouă aşteptare cetăţenească s-a grefat peste dezvoltarea mijloacelor de anchetă şi de expertiză. Tehnici de gestiune, evaluarea şi notarea sunt în acelaşi timp şi suportul unei discuţii publice mai argumentate, introducând o constrângere suplimentară de legitimare a acţiunilor.

Cetăţenii verifică din ce în ce mai sistematic competenţa guvernanţilor: ei măsoară permanent

---

pour l’histoire économique et financière de la France, Paris, 1996.

91 Despre sensul şi consecinţele acestei mutaţii, Pierre L ASCOUMES, Patrick LE GALÈS (eds.), Gouverner par les instruments, Presses de Sciences Po, Paris, 2004.

92 Pentru cazul francez, v. Patrick VIVERET, L'Evaluation des politiques et des actions publiques. Rapport au Premier ministre, La Documentation française, Paris, 1989 (autorul face bilanţul experienţelor străine din epocă), precum şi Bernard PERRET, L'Évaluation des politiques publiques, La Découverte, Paris, 2001.

rezultatul acţiunilor acestora, sprijinindu-se pe ceea ce se numeşte îndeobşte „expertiză comună” şi se arată capabili să construiască evaluări ce integrează un ansamblu de informaţii adesea neglijate de raţiunea distantă a factorilor de decizie. Însă raportul dintre guvernanţi şi guvernaţi a încetat să mai fie definit de „diferenţa de nivel a capacităţilor” ce constituia elementul-cheie al practicii originare a sistemelor reprezentative. Diseminarea informaţiei tehnice şi a expertizei în general, precum şi creşterea nivelului intelectual au contribuit decisiv la declanşarea acestei verificări permanente a guvernanţilor, deveniţi între timp mai vulnerabili şi mai dependenţi. Într-un fel, aceştia din urmă au devenit elevii celor guvernaţi, supuşi fiind unui control continuu. Prin evaluare, cetăţenii au cucerit o nouă putere, o putere mai directă, ce se exercită fără reprezentanţi. Odată cu ea, democraţia este pe cale de a se transforma în profunzime.

2. Actorii supravegherii

Cele trei forme ale supravegherii explorate invită în scenă categorii extrem de diverse de agenţi. Supravegherea este formulată mai întâi ca o activitate multiformă a societăţii într-un context de mobilizare civică intensă. Ea se dezvoltă apoi sub specia activităţii mediatice, în sensul cel mai larg al termenului. Astfel, presa secolului al XIX-lea nu a constituit numai dovada exerciţiului efectiv al unei libertăţi, ci s-a manifestat în egală măsură ca o putere contrademocratică. Din acel moment, Condeiul şi Tribuna s-au completat şi s-au încleştat în permanenţă. Înfruntarea celor două puteri legate de o aceeaşi ambiţie de reprezentare s-a extins progresiv în cursul secolului al XX-lea. Alţi agenţi şi alte instanţe s-au constituit şi s-au impus pentru a participa la demersurile de vigilenţă, de dezvăluire şi de evaluare, începând în special cu anii ’80. În acea vreme, au fost întemeiate noi organizaţii cetăţeneşti, autorităţi independente de veghe şi-au făcut apariţia, instanţe de evaluare de tip nou au fost instituite. S-a conturat astfel un

nou univers al puterii sociale de supraveghere. Însă imperativul nu a încetat niciodată să se manifeste şi sub forma unei etici personale, a unei dispoziţii individuale. La începutul secolului al XX-lea, filosoful francez Alain a ilustrat acest tip de atitudine.

Cetăţeanul vigilent

Alain a întrupat într-un mod melancolic şi totodată exemplar ceea ce spiritul republican al secolului al XIX-lea a produs mai generos şi mai autentic. Pentru el, Republica nu este numai un regim, adică un mod de legitimare şi de organizare a puterilor. Republica este inseparabilă de o morală publică şi de un comportament civic. Regăsim astfel accentele vocilor care, în 1789, îi chemau pe cetăţeni „să controleze, să supravegheze şi să judece teribilele puteri [care îi guvernează]”[93]. „Mi-aş dori, îşi descrie el idealul, ca cetăţeanul să rămână inflexibil, nezdruncinat în spirit, înarmat cu neîncredere, veşnic cuprins de îndoială în faţa proiectelor şi motivelor celui puternic”[94]. Această rigoare este însă, în cazul lui Alain, pătată de un scepticism în privinţa naturii politicii. În opinia acestuia, puterea este condamnată să nu fie iubită, iar puterile alese nu valorează până la urmă mai mult ca altele. I se pare, aşadar, inevitabil ca „cetăţeanul liber să fie aproape întotdeauna nemulţumit”[95]. Republican înflăcărat, Alain este în acelaşi timp un democrat moderat, chiar dacă suveranitatea poporului nu-i mai inspiră teama căreia îi dăduseră glas Renouvier şi Fouillée, cei doi mari filosofi ai Republicii care îl precedaseră. El vede în sufragiul universal mai degrabă un mecanism regulator decât o forţă conducătoare. Democraţia este în primul rând „o putere de control şi de rezistenţă”[96], iar singura

93 Propos sur les pouvoirs, Gallimard, „Folio“, Paris, 1960, p. 160 (Propos din 12 iulie 1930).

94 Ibidem, p. 161.

95 Ibidem, p. 204 (Propos din 27 ianuarie 1934).

96 Propos de politiquey Paris, 1934, p. 264. „Ideea falsă despre democraţie, continuă el, este că poporul guvernează; nu este însă vorba, aşa cum se spune, despre o greşeală a democraţiei, ci despre o

suveranitate efectivă este cea negativă. „Unde este democraţia, se întreabă el, dacă nu în aceasta a treia putere pe care ştiinţa politică nu a definit-o şi pe care aş numi-o Controlor? […] Această putere s-a exercitat mult timp prin revoluţii şi pe baricade. Astăzi, ea se manifestă prin interpelare. Astfel, democraţia este un efort perpetuu al celor guvernaţi îndreptat împotriva abuzurilor de putere”[97]. Alain confirma astfel poziţia lui Auguste Comte pentru care puterea populară nu se manifesta decât prin blam. Ideea unui popor ce guvernează lasă locul viziunii unui popor plin de neîncredere.

Cu discursul său înflăcărat republican, Alain se apropie astfel de viziunea liberală. Dacă vorbeşte precum Condorcet, gândeşte în schimb precum Montesquieu sau Benjamin Constant. Neliniştea civică îl îndepărtează totuşi de aceştia din urmă, iar nostalgia cetăţeanului activ nu îl părăseşte nicio clipă, chiar dacă nu are ambiţia de a inventa formele politice care ar putea îndepărta defectele sau devierile pe care le deploră. În opinia sa, cel mai înţelept cetăţean este cel care renunţă la putere şi care se ţine la distanţă. Acest tovarăş de drum al radicalismului nu crede în progresul instituţiilor şi al practicilor democratice. Crede însă într-o esenţă a puterii pe care nu o putem modifica, dar putem spera să o moderăm, să o încadrăm, să o limităm. Pentru Alain, cetăţeanul vigilent a devenit un cetăţean obosit, care nu mai are visuri: modest, se mulţumeşte să evoce „minunata putere a unor înţelepţi care, şezând liniştiţi, judecă acrobatul”[98]. Bogăţia sufletului său se naşte din absenţa cinismului. împotriva atâtor teoreticieni ai democraţiei care-şi transformă minimalismul în imperativ categoric, Alain îşi sprijină scepticismul pe o morală a modestiei şi pe o practică a

greşeală despre democraţie. Democraţia rezervă poporului puterea de a privi şi de a judeca. Nu este nevoie de mai mult“ (Ibidemy p. 324).

97 Propos sur les pouvoirs, op. cit.y p. 214 (Propos din 12 iulie 1910). V. în această privinţă ansamblul textelor reunite de editor în Propos sub ridul „Democraţia - contraputerea instituţionalizată“ (pp. 213-229).

98 Ibidem, p. 185 (Propos din 26 mai 1928).

proximităţii populare. Liberalismul de tip englez se combină astfel cu virtutea antică. Considerând că libertatea este fiica vigilenţei, el prelungeşte tradiţia republicană, instituind în acelaşi timp neîncrederea ca virtute politică de prim rang. Vigilenţa pe care o invocă nu implică o aşteptare sau o revendicare: ea se exprimă printr-o atitudine de repliere şi nu printr-una de implicare. Alain este un om între două lumi, între cea veche şi cea nouă, între liberalism şi republicanism, între distanţă şi participare, între politică şi etică. O figură de excepţie? Desigur că nu. El exprimă într-un mod propriu, cu toate ambiguităţile sale, o trăsătură esenţială a cetăţeniei moderne: suprapunerea sentimentelor de respingere şi de nerăbdare în faţa politicului.

Cetăţeanul întrupat de Alain a aşezat o piatră de temelie în istoria supravegherii democratice. Acest fiu domolit şi melancolic al imaginaţiei revoluţionare de la 1789 sau de la 1793 a rămas străin de universul militant al timpului său şi distant în raport cu parlamentarismul republican. A fost lipsit, aşadar, de o descendenţă imediată. Dar, în zorii unui nou secol, el rămâne martorul unei istorii şi al unei probleme, regăsindu-şi astfel o actualitate tardivă într-o lume care aproape că i-a uitat numele. Alain le întinde cititorilor săi o oglindă care îi ajută să înţeleagă mai bine dificultatea pe care o resimt în a concilia deziluzia şi refuzul resemnării care îi macină surd, deschizând astfel într-un mod foarte personal calea mişcărilor şi instanţelor despre care vom vorbi.

Noul militantism

„Noile mişcări sociale” se cuvin privite în lumina figurilor puterii de supraveghere. În anii ’70, sociologia şi ştiinţa politică au arătat că societatea nu se mai structura exclusiv în jurul conflictelor de clasă organizate pe terenul muncii. A fost subliniată atunci importanţa crescândă câştigată de expresia publică şi de organizarea noilor identităţi colective (minorităţi sexuale, solidarităţi generaţionale, mişcări feministe etc.). Constituirea noilor

„câmpuri de istoricitate”, pentru a folosi limbajul lui Alain Touraine, federate de conflicte sociale inedite – referitoare la mediu, la autonomii regionale, la raporturi între sexe spre exemplu – a fost şi ea amplu studiată. De atunci, ştiinţele sociale nu au ostenit să exploreze în cele două direcţii variaţiile şi relocalizările mobilizării sociale şi ale expresiei identităţilor. În acest cadru, analiza mişcărilor sociale s-a hrănit din teama de orizonturile emergente cu care societatea s-a confruntat sub specia urgenţei (globalizare economică, inegalităţi, precaritate socială, drepturile omului) sau din conştientizarea evoluţiilor individualismului modern (sensibilitatea faţă de chestiunile drepturilor şi ale demnităţii, viziuni mai complexe despre identitatea sexuală de exemplu). Ştiinţele sociale au examinat şi transformările „resorturilor” acţiunii colective (în anii ’80, s-a putut vorbi în Franţa despre emergenţa unui nou tip de „militantism moral”[99]), precum şi modalităţile angajamentului social[100]. Ele au căutat să surprindă multiplicitatea repertoriilor acţiunii şi mai ales formele „neconvenţionale” ale intervenţiilor cetăţeneşti în câmpul politic[101], studiind în egală măsură formele mobilizării resurselor ce se aflau de fiecare dată în joc[102].

Abundenţa studiilor dă seama de transformările care au afectat activismul social şi politic din lumea contemporană. Acestea nu s-au aplecat însă asupra *funcţieipropriu-zis democratice* a acestor mişcări foarte diverse. Dacă este cert că nu mai avem de-a face cu instanţe de reprezentare şi de negociere conforme

99 Emmanuèle REYNAUD, „Le militantisme moral“, in Henri MENDRAS (ed.), La Sagesse et le Désordre. France 1980, Gallimard, Paris, 1980.

100 V. „Devenir militants“, număr special al Revue française de science politique, februarie-aprilie 2001.

101 V. volumul La Politique ailleurs, editat de CURAPP, PUF, Paris, 1998. V. şi numeroasele studii asupra evoluţiei practicilor de manifestaţie (pentru cazul francez, lucrările lui Danielle Tartakowsky).

102 V. Olivier FILLIEULE (ed.), Sociologie de la protestation. Les formes de l'action collective dans la France contemporaine, L’Harmattan, Paris, 1993.

modelului sindical tradiţional, categoriile cu care este examinată *specificitatea funcţională* a tipului de contestare propus de aceste mişcări rămân puţin aprofundate[103]. Atenţia acordată reînnoirii militantismului (cu asociaţii precum Attac sau Act-Up, forumuri sociale şi diverse mişcări altermondialiste, *avocacy groups* sau ONG-uri, pentru a nu da decât câteva exemple) contrastează cu cvasiabsenţa studiilor dedicate interpretării rolului acestora în cadrul transformării suferite de democraţie. În acest punct, noţiunea de *puteri de supraveghere* ne permite să avansăm. În fapt, caracteristica dominantă a acestor „noi mişcări sociale" rezidă în faptul că ele se organizează în jurul celor trei acţiuni de vigilenţă, de denunţ şi de evaluare, constituind astfel vectorul cel mai vizibil şi cel mai structurat al contrademocraţiei.

Desigur, funcţia vigilenţei este comună celor mai multe organizaţii de acest tip. Multe dintre ele funcţionează ca nişte *watebdog committees* (comitete de vigilenţă) în domeniul lor de intervenţie. În acelaşi timp, vocabularul activismului social s-a extins. Vorbim acum despre *whistleblowers*, despre trăgători de semnale de alarmă, pentru a desemna indivizii sau grupurile care joacă rolul semnalării problemelor din aria lor de supraveghere. Fenomenul a luat deja suficientă amploare pentru ca un nou câmp al sociologiei să-i fie dedicat[104]. Active în special în domeniile consumului, al sănătăţii sau al mediului, aceste instanţe tind să se extindă astăzi în toate sectoarele vieţii politice şi sociale. De altfel, chiar denumirile grupurilor militante s-au schimbat odată cu

---

103 Cu excepţia notabilă a tezei lui Daniel MOUCHARD, Les „ Exclus* dans l'espace public. Mobilisations et logiques de représentation dans la France contemporaine, Institut d'Études Politiques de Paris, 2001.

104 V. lucrările stimulante ale lui Francine CHATEAURAYNAUD, Les Sombres précurseurs. Une sociologie pragmatique de l'alerte et du risque, Éditions de l'EHESS, Paris, 1999; „Qui est garant de la vigilance collective", Environnement et société, nr. 23, 1999; „Incontournables présences: l'exercice de la vigilance", in Claude GILBERT (ed.), Risques collectifs et situations de crise, L'Harmattan, Paris, 2003.

dezvoltarea acestei funcţii. În anii ’70, aveam „colective de luptă”, „comitete de apărare” sau „grupuri de mobilizare”. Asistăm astăzi la întemeierea aşa-numitor *watch groups* sau „observatoare” (*Observatoire des inégalités* sau *Observatoire du communautarisme*, pentru a nu lua decât două exemple). Acest tip de organizare leagă într-un mod cvasifuncţional capacitatea de expertiză[105] (şi mai ales contraexpertiză) de activităţile de interpelare. Astfel, *avocacy groups* prezintă adesea un chip dublu, cel furnizat de activitatea de *think-tank* şi cel desenat de rolul de grup de presiune[106][107], scopul fiind acela de a verifica raţiunea guvernării. Frontiera dintre meseria de redactor şi activitatea militantă se dovedeşte uneori extrem de subţire. Desigur, aceste organizaţii produc „efecte de autoritate”, pentru a folosi expresia lui Pierre Bourdieu, dar exercită în acelaşi timp o adevărată putere, adică o capacitate de a modifica şi de a constrânge conduita celor care li se află în vizor.

Funcţia de evaluare se înscrie într-un registru foarte apropiat de cel al contraexpertizei. Măsura corupţiei fiecărei ţări, publicată regulat într-un *rating* general de o organizaţie precum *Transparency International*, are în câmpul politic un impact pe care îl putem asemăna celui provocat de notele atribuite în domeniul financiar valorilor mobiliare de *Moody’s* sau de *Standard & Poors*. Unei ţări prost cotate îi scade creditul şi capacitatea de împrumut pe lângă instituţii financiare. Dimpotrivă, ţările care cooperează cu *Transparency International* pentru a pune la punct dispozitive de luptă împotriva corupţiei sunt recompensate în diverse moduri. Sancţiunea notei poate fi

105 V. sinteza lui Daniel BÉLAND, Jean-Philippe VIRIOT DURAND AL, „L’expertise comme pouvoir : le cas des organisations de retraités face aux pouvoirs public sen France et aux États-Unis“, Lien social et politique, nr. 50, toamna 2003.

106 V. Lisa YOUNG, Joanna EVERITT, Advocacy Groups, Uni- versity of British Columbia Press, Vancouver, 2004 (conţine analize generale interesante, chiar dacă se limitează la cazul canadian).

107 V. www.transparency.org/surveys.

în unele cazuri-limită aproape tot atât de severă ca cea a unei înfrângeri electorale. La rândul său, activitatea de denunţ este determinantă pentru grupurile care dezvăluie situaţii mascate sau ascunse. Practicile de *naming* şi de *blaming* rezumă cu prisosinţă conţinutul dur al militantismului acestora[108].

Grupurile pe care le-am evocat acoperă un amplu spectru ideologic. Sunt, de asemenea, diverse prin radicalismul lor mai mult sau mai puţin intens. Un întreg ocean desparte micile grupuri care promovează acţiuni spectaculoase perturbatoare precum Act-Up şi marile ONG-uri extrem de profesionalizate. Dar, cu titlu de *forme politice*, toate aceste organizaţii prezintă numeroase trăsături comune. Spre deosebire de grupurile de interese clasice, ele nu-şi apără membrii. Raportul pe care îl întreţin cu noţiunea de membru este diferit de cel construit de organizaţiile tradiţionale. Mişcările contrademocratice au simpatizanţi şi donatori, dar nu caută membri propriu-zişi. Spre deosebire de mişcările sociale ilustrate de sindicalism, ele nu au o funcţie de reprezentare şi de negociere socială. Scopul lor este acela de a ridica probleme şi de a constrânge puterile, şi nu de a reprezenta populaţii. Ele corespund unei epoci în care obiectul politicii consistă mai degrabă în a *trata situaţii* şi mai puţin în a federa grupuri stabile sau a gestiona structuri. Au în comun faptul de a nu căuta puterea, ci de a încerca să o influenţeze. În viziunea lor, viaţa democratică este structurată de tensiunea dintre sfera electoral-reprezentativă şi universul contrademocratic, şi nu de simpla competiţie liberă pentru exerciţiul puterii guvernamentale. Prin urmare, raportul acestor organizaţii cu partidele politice este considerabil modificat. Până în anii ’70, în virtutea unei viziuni verticale şi ierarhice a politicii, miza luptelor sociale era „rezultatul politic” pe

108 V. William L.F. FELSTINER, Richard L. ABEL, Austin S ARAT, „The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...“, Law andSociety Review, voi. 15, nr. 3-4,1980-1981.

care reuşeau să-l producă. Socialul nu reprezenta decât un fel de propedeutică a politicului. Chiar cei care respingeau cu tărie radicalizarea leninistă a acestei viziuni gândeau problema puterii în termeni relativ univoci. Nu mai este cazul acum. Autoritatea partidelor politice s-a diminuat şi, odată cu ea, şi vechea noţiune a alternanţei a devenit relativă.

Internetul: o formă politică

Sociologii au subliniat dimensiunea mediatică a acestor organizaţii, numindu-le chiar „media-asociaţii”[109]. Paralela este corectă, chiar dacă raporturile dintre cele două universuri sunt complexe, amestec de convergenţe şi distanţe: publicitatea se află în inima celor două lumi. „Vizibilitatea este crucială în tot ceea ce facem”, afirma animatorul unei organizaţii militante[110], cu o formulă pe care ziariştii ar prelua-o fără ezitare. Deşi pertinentă, asemănarea nu aduce un plus de claritate, ci ne trimite pur şi simplu la obiectul „publicitate şi opinie publică”, construit la rândul său prin acţiunea diverselor funcţii ale supravegherii. Raportul dintre media şi aceste mişcări nu capătă sens decât în măsura în care este aşezat în relaţie cu funcţiile contrademocratice. Media este forma rutinată şi funcţională a unei democraţii de supraveghere al cărei activism este întrupat de organizaţiile militante ale societăţii civile. Sub acest unghi, cele două sunt complementare. Aşa se explică, de altfel, şi celebra maximă: *Don’t bate the media, become the media*! (Nu detestaţi media, deveniţi media).

Observaţia ne îndeamnă să examinăm locul ocupat de dezvoltarea internetului în acest nou univers al puterilor de supraveghere. Internetul a fost aşezat până acum în categoria» noua media”. Clasificarea descrie cu acurateţe funcţia primă a acestuia, aceea de a pune în circulaţie opinii, informaţii şi analize. Internetul este un medium cu

109 V. Érik NEVEU, „Médias, mouvements sociaux, espaces publics“, Réseaux. Communication, technologie, société, nr. 98,1999.

110 Responsabil al Act-Up in Vacarme, nr. 31,2005, p. 23.

specificul său în termeni de costuri de acces, de mod de producţie, de procese de difuzare şi de control. Descrierea este însă insuficientă. Internetul a devenit o *formă socială* deplină şi, totodată, o adevărată *formă politică*. O formă socială originală, în primul rând, contribuind într-un mod inedit la constituirea comunităţilor. În cazul de faţă, legătura socială nu mai este concepută sub forma agregării, a coordonării şi a identificării, aşa cum ne indică de regulă economia sau sociologia. Socialul creat de internet este circulaţie pură, interacţiune liberă, succesiune de întâlniri punctuale, cascadă de legături arborescente. Pe scurt, lucrările lui Deleuze, Simmel sau Tarde[111] sunt mai edificatoare în această privinţă decât scrierile lui Durkheim sau Marx. De asemenea, internetul este o formă socială în măsura în care conferă opiniei publice o consistenţă sensibilă, aproape fizică. Formulele vizionare cu care revoluţionarii de la 1789 celebrau omniprezenţa şi puterea opiniei publice capătă astfel o semnificaţie specială. Să ne amintim de Bergasse, un membru al Constituantei: „Opinia publică, scria acesta, […] este produsul tuturor inteligenţelor şi al tuturor voinţelor; într-un fel, este conştiinţa vie a unei întregi naţiuni”[112]. Internetul întrupează acum într-un chip aproape material această forţă invadatoare la care participăm cu toţii, dar pe care nimeni nu o poate stăpâni cu adevărat, îngroşând în acelaşi timp patologiile şi promisiunile atribuite acestei „regine a lumii”. Câmpul reflecţiei este deschis. Ne vom mulţumi însă să-l menţionăm.

Caracteristicile internetului ca formă politică ne interesează însă direct. În anii ’80, credeam cu toţii că

111 Originalitatea lui Gabriel Tarde, multă vreme trecută cu vederea, a fost aceea de a gândi socialul ca ansamblu de mecanisme de interacţiune surprinse cu ajutorul conceptelor-cheie de imitaţie, repetiţie, opoziţie sau adaptare.

112 Sur la manière dont il convient de limiter le pouvoir législatif et le pouvoir exécutif dans une monarchie, septembrie 1789, reprodus în A. P., seria I, vol. IX, p. 119.

noile tehnologii ale comunicării vor răsturna practicile democratice şi vor permite o intervenţie mai directă a cetăţenilor. Constrângerile materiale care legitimaseră recursul la procedurile reprezentative păreau pe cale de a fi eliminate. O întreagă literatură celebra atunci intrarea în era „teledemocraţiei", întrupare a idealului rousseau-ist al participării imediate a tuturor la deciziile colective[113]. Astfel, graţie internetului, mari comunităţi umane puteau fi reunite cu tot atâta uşurinţă ca şi micile grupuri. Nostalgia americană pentru acele *town meetings* de la începuturi era astfel trezită prin apelul la formarea unor noi *electronic town meetings*[114]. Graţie internetului, costul votului urma să scadă într-atât încât cetăţenii puteau fi consultaţi pe cât de frecvent, pe atât de uşor. Ideea „televotului".

a avut în epocă profeţii săi exaltaţi. Un întreg vocabular şi-a făcut apariţia: vorbim despre „democraţie electronică", despre „e-governementa, despre „cyber-democraţie"[115]. Mai apoi, din numeroase motive, entuziasmul s-a mai vlăguit. Principalele raţiuni au fost de ordin intelectual: democraţia nu se poate limita la un proces de decizie imediată. Prin urmare, tematica deliberării, mai bogată şi mai complexă, a revenit în centrul dezbaterii. Perspectiva deschisă în anii „90 a continuat însă să traseze un orizont considerat pozitiv în principiul său general. Lucrarea lui Cass Sunstein, *RepHblic.com*[116], a ilustrat noua abordare a problemei, de

113 V. de exemplu, printre primele lucrări asupra subiectului, Benjamin R. BARBER, Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age, University of California Press, Berkeley, 1984 (în tabăra entuziaştilor) sau Christopher F. ARTERTON, Tele democracy: Can Technology Proiect Democracy ?, Sage Publication, Beverly Hills, 1987 (în tabăra reticenţilor).

114 Tema s-a aflat în centrul campaniei politicianului populist Ross Perot în cursa pentru preşedinţia americană din 1992.

115 V., în limba franceză, numărul special dedicat democraţiei electronice, Hermes, nr. 26-27,2000.

116 Princeton University Press, Princeton, 2001. Autorul construieşte un bilanţ informat şi echilibrat al potenţialurilor şi al pericolelor internetului în materie de libertăţi, de deliberare şi de participare.

această dată mai lucidă şi mai chibzuită.

Şi totuşi, mi se pare că, dincolo de toate diferenţele care le separă, proiectele şi reflecţiile asupra utilizărilor politice ale internetului ratează esenţialul. Situând progresul democratic pe planul participării sau al deliberării, ele nu se concentrează decât pe dimensiunea electoral-reprezentativă a vieţii publice. Or, rolul cu adevărat major al internetului este altul: el rezidă în capacitatea sa de adaptare spontană la exigenţele funcţiilor de vigilenţă, de denunţ şi de evaluare. Mai mult, internetul este expresia *realizată* a acestor puteri. Blogurile le difractă la infinit, iar site-urile le solicită fără încetare. Putem constata cu surprindere că librăriile virtuale le cer vizitatorilor să evalueze şi să comenteze cărţile pe care le cumpără, determinând o transformare radicală a noţiunii de critică. Iată metafora a ceea ce internetul este pe cale să realizeze în ordinea politică: un spaţiu generalizat de veghe şi de evaluare a lumii. Departe de a fi un simplu „instrument”, internetul *este* însăşi funcţia de supraveghere; este mişcarea care o defineşte în modul cel mai potrivit, cu potenţialul, dar şi cu derivele, dacă nu chiar cu manipulările pe care le implică. Internetul poate fi deci considerat o *forma politică*. Între timp, au apărut şi alte modalităţi organizate de supraveghere. În multe ţări, instituţii de un tip nou, autorităţi independente, au fost instituite pentru a controla activitatea puterilor publice în numeroase domenii.

Supravegherea funcţională

A ÎNŢELEPŢILOR

Democraţia supravegherii împrumută şi o altă formă a epocii contemporane: cea a autorităţilor independente. Pretutindeni, instanţele de acest tip s-au multiplicat în ultimii treizeci de ani. Fenomenul a fost amplu comentat şi minuţios analizat, cu o atenţie deosebită asupra temeiurilor legitimităţii unor asemenea organisme. Reflecţia juridică şi politică s-a aplecat în special asupra instanţelor de control şi reglementare a telecomunicaţiilor,

a pieţelor bursiere şi a audiovizualului. Există însă şi un alt tip de instituţii din aceeaşi categorie: cele care îndeplinesc funcţia de vigilenţă şi de supraveghere. Acesta este rolul aşa-numiţilor *ombutismen* sau „mediatori" care pot, în anumite cazuri, să dea cetăţenilor posibilitatea de a-şi înainta revendicările sau problemele personale în faţa unor sisteme birocratice rigide şi opace. Acesta este mai ales rolul instanţelor care au sarcina de a veghea ca forţele de poliţie să se supună exigenţelor etice şi juridice ce le încadrează misiunea. Ne aflăm, în cazul poliţiei, în inima practicii şi a simbolisticii statului, a cărui primă misiune este aceea de a proteja drepturile fundamentale ale indivizilor garantându-le securitatea. În Regatul Unit, în 1984, a fost creată în acest scop o *Police Complaints Authority*, o instituţie cu funcţie de control deontologic, ce supervizează direct sau controlează *aposteriori* anchetele desfăşurate asupra comportamentului forţelor de poliţie. Consiliul de supraveghere a activităţilor de securitate din Québec sau Comitetul permanent de control al serviciilor de poliţie din Belgia sunt alte două exemple ilustrative în acest sens.

În Franţa, *Comisia naţionala de deontologie a securităţii* a fost creată în anul 2000. Potrivit legii, instituţia este o autoritate administrativă independentă ce are sarcina de a „veghea la respectarea deontologiei de către persoanele care exercită activităţi de securitate pe teritoriul Republicii"[117]. Compusă din membri numiţi în special de adunări şi de corpurile judiciare ale statului, comisia dispune de puteri de investigaţie destul de ample. Raportul public anual al activităţilor acesteia descrie modul în care au fost tratate chestiunile pentru care instituţia a fost sesizată. Şi aici ne aflăm în prezenţa unei funcţii de „supraveghere civică delegată" Dezbaterea parlamentară ce a precedat actul de instituire este în sine relevantă, în fapt, numeroase voci s-au ridicat pentru a afirma că o asemenea comisie nu-şi are rostul dacă justiţia

117 Articolul 1 al Legii din 6 iunie 2000.

şi controalele interne ale poliţiei funcţionează corect şi că ar fi mai potrivită o sporire a mijloacelor acestor instanţe ordinare. Un deputat a observat brutal că o asemenea instanţă „ar consacra eşecul serviciilor de justiţie, dar şi al autorităţilor politice, parlamentare şi guvernamentale în egală măsură”[118]. Observaţia merită discutată. Dacă administraţia şi guvernarea reprezentativă ar funcţiona „perfect”, nicio putere de supraveghere nu ar fi necesară. Constatăm însă, în ambele cazuri, o propensiune *structurală* către disfuncţionalitate, fie ea şi marginală. Am avea nevoie, aşadar, de un terţ vigilent pentru a asigura bunul mers al instituţiilor publice[119]. Între altele, existenţa unor puteri exterioare de supraveghere consolidează indirect credibilitatea instituţiilor. „Deşi există sisteme de control intern în serviciile publice, suspiciunea de autocontrol ce apasă asupra lor nu le permite să intervină eficient”, subliniază legislatorul francez[120]. Prin urmare, o contraputere structurală a fost instituită.

Agenţiile interne de audit şi de evaluare înmulţirea spectaculoasă a instanţelor de audit şi de evaluare internă din cadrul structurilor publice şi guvernamentale este un fenomen observabil în majoritatea ţărilor democratice. S-a vorbit chiar despre o adevărată industrie a „evaluării”. Un studiu statistic din Marea Britanie arată că administraţia numără în jur de treizeci şi cinci de corpuri şi de instanţe de inspecţie, de control, de evaluare şi de audit[121]! Cea mai mare parte a acestor organe îşi are originea într-un imperativ de gestiune raţională, căruia epoca New Public Management i-a multiplicat spectaculos exigenţele.

118 V. Rapport fait au nom de la Commission des lois sur le projet de loi portant création d'un Conseil supérieur de la déontologie de la sécurité, Bruno LE ROUX, deputat, 25 februarie 1998.

119 V. Reinier H. KRAAKMAN, „Gatekeepers: The Anatomy of a Third-Party Enforcement Strategy“, Journal of Laws, Economics and Organization, vol. 2, nr. 1,1986.

120 Rapport fait au nom de la Commission des lois. ..>op. cit.

121W aste-Watchers, Quality Police andSleaza-Busters, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Instrumentele „interne” de control şi de reglementare nu pot fi însă privite numai sub unghiul funcţionalităţii lor directe. Evoluţia lor progresivă le-a demonstrat permeabilitatea faţă de alte tipuri existente ale puterii de supraveghere. În pofida diferenţelor sensibile dintre modelele naţionale, aceste dispozitive sunt pretutindeni supuse unei tendinţe generale de deschidere către cerinţele societăţii[122], scăpând astfel parţial de sub controlul celor care le-au creat. Funcţiile lor se extind aproape mecanic, iar autonomia le sporeşte neîncetat[123]. Dinamica de ansamblu pusă în mişcare de influenţele pe care toţi aceşti agenţi publici, autonomi şi militanţi le exercită unii asupra celorlalţi îmbibă societăţile contemporane de un *spirit al supravegherii democratice* purtat din ce în ce mai mult de un acelaşi limbaj şi de referinţe comune. Nevoia unora de a restabili raporturi durabile de încredere şi suspiciunea organizată a celorlalţi converg funcţional şi conturează împreună figura unui *terţ vigilent* al democraţiilor.

Diversele suprapuneri ale imperativelor de credibilitate şi de eficacitate provoacă în fapt disjungerea reprezentării de interesul general sub specia unui asemenea terţ vigilent. Ceea ce înseamnă că, pentru a-şi asigura propria dezvoltare, democraţia este obligată *să integreze în definiţia sa riscurile propriilor disfuncţii şi să prevadă în instituţiile sale posibilitatea autocriticii* Acest terţ vigilent se înfăţişează sub trei chipuri: el poate exista ca *funcţionalitate* (este cazul instanţelor interne ale sferei publice), ca o *etică* (situaţia autorităţilor independente)

122 V. Steve JACOB, „La volonté des acteurs et le poids des structures dans l’institutionnalisation de l’évaluation des politiques publiques“, Revue française de science politique, vol. 55, nr. 5-6, octombrie-decembrie 2005.

123 V. concluziile monografiei lui Olivier BENOÎT, „Les chambres régionales des comptes face aux élus locaux. Les effets inattendus d’une institution“, Revue française de science politique, vol. 53, nr. 4, august 2003. Să notăm că acest tip de evoluţie a fost principala trăsătură a „puterii de supraveghere“ din China clasică.

sau ca o *activitate socială* (poate fi vorba în acest ultim caz despre o vigilenţă „profesională" difuză, asemănătoare celei exercitate de media sau, dimpotrivă, de o vigilenţă „militantă" exercitată de grupuri mici precum cele menţionate). Interacţiunea lor tot mai intensă creionează acelaşi profil.

3. Firul istoriei

Cele trei momente

Distingerea formelor şi a proprietăţilor contrademocraţiei în raport cu democraţia instituită ne oferă o conceptualizare utilă pentru a desena un cadru global al istoriei libertăţii şi al suveranităţii colective. Putem astfel distinge trei etape. Prima este cea a cuceririi puterilor parţiale de supraveghere în dubla lor dimensiune liberală (instituirea limitelor şi a controlului puterii) şi democratică (exerciţiul acestui control de către adunările reprezentative). Respectivele puteri, am mai spus-o, sunt legate de emergenţa unui stat peren şi organizat: problemele controlului statului de către stat, într-o perspectivă de „raţionalizare", şi a controlului statului de către societate, într-o perspectivă de „democratizare", nu au încetat să se întâlnească şi să se întrepătrundă. Naşterea formelor democratice se găseşte deci înscrisă în dinamica unei competiţii pentru exerciţiul supravegherii şi pentru formularea responsabilităţii.

Ar trebui să dispunem de o considerabilă masă de informaţii pentru a putea imagina o asemenea istorie a instituţiilor publice din diferitele ţări. Nu o putem desigur schiţa aici. Câteva priviri în istoria structurilor municipale şi parohiale, la nivelul cel mai elementar al puterii sociale, ne termit totuşi să testăm consistenţa demersului. Comunele Europei medievale oferă numeroase exemple de conflicte şi de revendicări referitoare la condiţiile de exerciţiu al controlului activităţii edililor. În regiunea Auvergne, documentele istorice dezvăluie înfruntarea permanentă dintre notabili şi membrii breslelor. Aceştia din urmă solicitau ca veniturile şi cheltuielile oraşului să

nu se afle sub privirea exclusivă a cercului restrâns al grupurilor aflate la putere şi, în unele cazuri, au obţinut recunoaşterea dreptului de control al locuitorilor asupra activităţii consulilor locali[124]. Formarea unei conştiinţe cetăţeneşti este direct legată de acest exerciţiu. Meseriaşii simt că formează împreună o comunitate de control cu mult înainte de a se gândi ca o comunitate a suveranităţii active; ei sunt cei în faţa cărora puterea trebuie să dea seama. Examinarea condiţiilor în care se desfăşoară anchetele asupra gestiunii asigurate de aşa-numiţiipodestă în Comunele italiene ne conduce către constatări similare[125].

În aceeaşi epocă, asemenea practici identitare se regăsesc frecvent în comunităţile rurale de talie mai restrânsă, în cadrul cărora adunările generale ale locuitorilor constituie instanţa de referinţă pentru exerciţiul deciziilor referitoare la organizarea vieţii comune. În aceste comunităţi, *juraţii*, *consulii* sau *sindicii* însărcinaţi cu execuţia deciziilor sunt numiţi potrivit unor formule foarte diverse – tragere la sorţi, rotaţie, cooptare de către responsabilii precedenţi, alegere directă sau indirectă –, însă ei trebuie să dea întotdeauna seama despre activitatea lor în faţa unei adunări comunitare[126]. Controlul devine astfel instrumentul prin care se probează cu adevărat legitimitatea gestionarilor colectivităţii. O dovedeşte *a fortiori* şi faptul că tehnicile de verificare ale evidenţelor sunt de obicei mai formalizate şi mai riguros

124 V. capitolul „Le contrôle de compte dans les villes auvergnates et vellaves aux XIVe et XVe siècle“, in Albert RIGAUDIÈRE, Penser et construire l’Etat dans la France du Moyen Age (XIIIe-XVe siècle), Comité pour Phistoire économique et financière de la France, Paris, 2003.

125 V. pentru o primă vedere de ansamblu Daniel WALEY, Les Républiques médiévales italiennes, Hachette, Paris, 1969.

126 V. informaţiile furnizate de studiile cuprinse în Recueils de la société Jean Bodin, „Les communautés rurales“, vol. 43 şi 44,1984 şi 1986. V. şi Les Structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les pays limitrophes, XIIe-XIXe siècles, Crédit communal de Belgique, Bruxelles, 1988.

aplicate decât formele folosite pentru nominalizarea administratorilor[127]. Analiza documentelor administraţiilor parohiale ne conduce către aceleaşi concluzii. Constatăm şi aici că alegerea *sindicilor* sau a reprezentanţilor în consiliile parohiale este întotdeauna însoţită de o procedură de verificare colectivă a acţiunii acestora. Fapt semnificativ, comunităţile protestante din secolul al XVI-lea şi-au construit adesea identitatea în jurul întăririi şi democratizării controlului gestiunii afacerilor comune[128]. Preistoria guvernărilor reprezentative s-a topit, aşadar, în dezvoltarea acestor prime forme de control, încă parţiale, încă fragile.

Într-o a doua etapă, edificarea sistemelor parlamentare moderne va instituţionaliza, va raţionaliza şi va structura diferitele puteri de control şi de supraveghere care căpătaseră formă. În această privinţă, cazul britanic a fost deschizător de drumuri. Pe lângă un control al finanţelor organizat de timpuriu, Parlamentul exercită şi păstrează cu gelozie dreptul de a investiga în mod autonom actele puterii. De altfel, deschizând posibilitatea reprezentanţilor de a-şi forma propriile păreri, opuse tehnic celor apărate de Cabinet, anchetele parlamentare s-au aflat la originea a numeroase proiecte de reformă. Privit dinspre Franţa, acest sistem de supraveghere suscita la începutul secolului al XIX-lea admiraţia celor mai avansaţi republicani şi liberali[129]. În opinia acestora, primul rol al Parlamentului era acela de a supraveghea. Formulele

127 Indicaţii interesante asupra acestui punct în Henry BABEAU, Les Assemblées générales des communautés d'habitants en France, du XIIIe siècle à la Révolution, Paris, 1893.

128 V. Michel REULOS, „Ressources financières et règles de gestion dans les Eglises réformées françaises au XVIe siècle“, in L'Hostie et le Denier. Les finances ecclesiastiques du haut Moyen Âge à l'époque moderne, Labor et Fides, Genève, 1991.

129 V. Léon FAUCHER, „Usages du Parlement britannique en matière d’enquête“, Le Courrier français, 13 ianuarie 1835, precum şi articolul „Enquête“ din Dictionnaire politique editat de Pagnerre în 1842. V. şi Alain LAQUIEZE, Les Origines du régime parlementaire en France (1814-1848), PUF, Paris, 2002, pp. 317-329.

utilizate în Franţa, în Camera deputaţilor, pentru a califica funcţiile anchetei parlamentare în momentul consacrării acesteia o dovedesc în mod exemplar. „Drepturile şi datoriile Camerei, sublinia raportorul asupra chestiunii, nu se limitează la studierea dorinţelor şi a nevoilor ţării, la elaborarea legilor sau la fixarea impozitelor; se cuvine ştiut că privirea scrutătoare a reprezentanţei naţionale se îndreaptă şi către dezordinile grave ce dau seama de viciile Administraţiei, sondând cauzele răului şi dezvăluind rezultatele investigaţiilor sale, oricare ar fi consecinţele acestora”[130]. A investiga, a dezvălui, a denunţa: reprezentarea şi legiferarea par funcţii secundare în raport cu spravegherea şi cu dezvăluirea actelor puterii.

Aşadar, Parlamentul este cel care, în această a doua etapă, mânuieşte toate instrumentele supravegherii şi ale contestării puterii: ancheta, opoziţia, punerea permanentă în discuţie, atenţia constantă faţă de actele guvernului, votul de neîncredere, la limită. În Franţa secolului al XIX-lea, aceste contraputeri au fost într-un fel „sustrase” societăţii care le exercitase scurt timp în vremea Revoluţiei. Desigur, puterea autonomă a presei subzistă. Putem considera însă că parlamentarismul liberal se organizează în jurul încercării de a-şi însuşi monopolul supravegherii, independent deci de orice ţel propriu-zis democratic de exerciţiu al puterii. Îi datorăm lui John Stuart Mill cea mai clară explicaţie a acestei perspective. Raţionamentul dezvoltat în a sa *Guvernare reprezentativă* se sprijină pe principiul asimetriei dintre acţiune şi control, adevăratul temei al distincţiei puterilor în opinia sa. „Există, subliniază Mill, o diferenţă radicală între a controla activitatea guvernului şi a îndeplini activitatea acestuia. Acelaşi om sau acelaşi corp poate fi capabil să controleze orice, dar cu siguranţă nu poate face orice. Şi adesea, cu cât va încerca mai puţin să ducă el însuşi la bun

130 Raport de Martin (du Nord), 10 aprüie 1832, AP., seria a 2-a, vol. 77, p. 416.

sfârşit lucrurile, cu atât le va controla mai bine”[131]. În contrapartidă, controlul se exercită asupra unui câmp mai larg. Este, am putea spune, o putere extensivă, în vreme ce acţiunea directă este definită de intensitatea ei. Aceeaşi asimetrie separă puterea executivă de cea legislativă. „Adevărata funcţie a unei adunări reprezentative nu este de a guverna, căci o asemenea sarcină îi este improprie. Adevărata sa funcţie este aceea de a supraveghea şi de a controla guvernul, de a-i expune acţiunile, de a cere descrierea şi justificarea acestora atunci când par contestabile, de a le acuza dacă sunt condamnabile, de a-i izgoni pe cei care abuzează de funcţiile lor sau le îndeplinesc în chip contrar voinţei a naţiunii, de a-i numi, expres sau virtual, pe înlocuitorii acestora”[132].

Pentru Mill, puterea parlamentară de control este o putere pasivă, iar funcţia sa este fundamental negativă. Puterea parlamentară nu este de ordin democratic, nefiind articulată într-o capacitate de comandă a voinţei generale. Găsim, de altfel, în opera acestui teoretician al parlamentarismului liberal o distincţie aproape sociologică între supraveghere şi guvernare, departe de orice perspectivă propriu-zis democratică: acţiunea cere capacităţi superioare celor solicitate de control. Distincţia funcţională derivă din percepţia unei distanţe între elite şi masă. „Acţiunea, notează Mill, nu este sarcina unui corp numeros, ci a unor indivizi pregătiţi special în acest sens. Adevărata funcţie a unei adunări este de a veghea ca aceşti indivizi să fie aleşi în mod onest şi inteligent şi, odată numirea făcută, de a nu se mai amesteca în acţiunile lor decât pentru a-i critica, pentru a le oferi sugestii sau, în sfârşit, pentru a le acorda sau refuza sigiliul asentimentului naţional. În absenţa unei asemenea judicioase distincţii, adunările populare întreprind exact

131 John Stuart MILL, Considerations on Representative governmenty capitolul 5 „Of the Proper Functions of Representative Bodies“, Harper & Brothers, New York, 1861.

132 Ibidem.

ceea ce nu ştiu să facă bine: să guverneze şi să legifereze”[133]. În concepţia lui Mill, Parlamentul este vocea centrală a opiniei. Chiar dacă autorul nu va folosi acest adjectiv, ideea sa este clară: Parlamentul exprimă singura opinie „autorizată”. Constituind un „comitet al criticii” şi un „congres al opiniilor”, Parlamentul întrupează opinia generală.

Această concepţie a parlamentarismului se înscrie aproape natural în inima celei mai minimale viziuni asupra democraţiei: cea a unei puteri regulatoare şi protectoare a libertăţilor. Desigur, Mill recunoaşte necesitatea unei anumite intervenţii populare. Însă aceasta nu se aseamănă niciunei forme de participare şi nu este înţeleasă decât sub specia unei „puteri de control suprem” sau a unei „puteri de control final”[134]. În viziunea sa, esenţa guvernării reprezentative rezidă astfel în organizarea unei cascade de forme de control în care exerciţiul sufragiului pentru desemnarea reprezentanţilor nu constituie decât actul iniţial. Putem numi „liberală” o asemenea formă politică în care exerciţiul direct al puterii democratice (alegerea) prezintă dubla caracteristică de a fi simultan *funcţional negativă* (nu instituie decât o putere de control) şi *structural „secundarizată a*: forma de legitimare pe care o implică alegerea reprezentanţilor şi numirea guvernelor de către aceştia este limitată de sistemul piramidei descendente a formelor de control. Mill constituie astfel punctul teoretic final al abandonării schiţelor anterioare ale democraţiei duale: Parlamentul absoarbe totalitatea puterilor democratice indirecte.

Paradoxal este că Republica iacobină a rămas şi ea fidelă unei asemenea viziuni a însuşirii parlamentare a puterilor de supraveghere. Chiar dacă se arată mai democratică, celebrând poporul-alegător şi transformând sufragiul universal în „sfânta arcă” a organizării colective, Republica iacobină nu concepe contraputerile decât în

133 Ibidem.

134 Ibidem.

cadrul organizat al instituţiilor. Ea rămâne astfel visceral parlamentară, exprimând triumful principiului electoral şi monist al democraţiei. Robespierre şi Bonaparte au întrupat-o şi au teoretizat-o, înainte ca republicanii secolului al XIX-lea să-i prezinte o versiune mai palidă cultural, dar filosofic fidelă. Ca şi în teoria engleză a parlamentarismului liberal, nu există loc pentru manifestările societăţii. În cele două cazuri, regimul instaurat este regimul unui „popor absent”. O absenţă prin saturarea abstracţiunii, în cazul francez; o absenţă produsă de distanţă şi de prudenţă în cel englez. Un popor absent, dar şi un popor viu, care încearcă să-şi facă auzită vocea dincolo de urne. De la sfârşitul secolului al XIX-lea, contraputeri născute direct din nerăbdarea opiniei au împrumutat registrul luptelor şi mişcărilor sociale pentru a exprima în stradă sau în titlurile „presei de senzaţie” critica vehementă a rătăcirilor şi exceselor puterilor instituite.

Cea de-a treia etapă se deschide în anii ’70, atunci când declinul parlamentarismului, conjugat cu naşterea unei societăţi civile capabile de un plus de autonomie, conduce la o expresie mai socializată a diferitelor forme de democraţie indirectă. Puterile de supraveghere s-au dezvoltat, s-au recompus şi în acelaşi timp s-au deplasat, participând la o mişcare mai amplă de reapropiere a formelor vigilenţei, investigaţiei şi evaluării ce fuseseră absorbite de ordinea parlamentară pe firul secolelor al XIX-lea şi al XX-lea[135].

Dualismul democratic:
ELEMENTELE UNEI ISTORII LUNGI

135 O mişcare ce nu a împiedicat extinderea, în numeroase ţări, a prerogativelor Parlamentului. Chiar şi în Franţa, aflată în întârziere în acest domeniu în raport cu cea mai mare parte a democraţiilor, dreptul de anchetă s-a extins (v. Élisabeth VALLET, „Les commissions d’enquête parlementaire sous la Cinquième République“, Revue française de droit constitutionnel^ nr. 54, aprilie-iunie2003\ iar posibilitatea opoziţiei de a interpela guvernul a fost mai bine organizată (v. Guy CARCASONNE, „La place de l’opposition: le syndrome français“, Pouvoirs, nr. 85,1998).

Dacă democraţia de sprijină atât pe exerciţiul procedurilor electoral-reprezentative, cât şi pe practica puterilor de supraveghere, nu ar fi oare necesar ca acestea din urmă să fie consolidate în forme instituţionalizate? Nu s-ar realiza oare astfel trecerea către o a patra etapă a istoriei democraţiilor, etapa deplinei lor maturităţi? întrebarea nu ţine de simpla speculaţie, ci reia în fapt firul unei istorii îndelungate a dualismului democratic. O istorie cel mai adesea uitată, ce se cuvine reamintită în marile sale linii şi a cărei înţelegere cere o reîntoarcere la originile greceşti.

Trăsătura proprie democraţiei ateniene din epoca clasică este tragerea la sorţi a magistraţilor. Procedura este considerată mai egalitară deoarece presupune că toţi cetăţenii au o capacitate echivalentă de exerciţiu a magistraturilor publice. Chestiunea a fost amplu documentată şi discutată[136]. Uităm însă adesea de ceea ce constituia pentru contemporani o a doua caracteristică tot atât de esenţială a democraţiei, şi anume instituirea unui control sistematic al acţiunii celor care exercitau o funcţie publică sau gestionau fonduri colective. Herodot este primul care subliniază această dimensiune: „Într-un regim popular, scrie acesta, soarta distribuie magistraturile, magistratul dă seama de actele sale şi orice decizie este adusă în faţa poporului”[137]. Darea de seamă la sfârşitul mandatului constituie principala formă a acestui tip de control. La rândul său, chiar dacă se distanţează de prudenţa aristocratică şi „tehnocratică” afişată de Platon în privinţa numirii guvernanţilor, Aristotel identifică elementul-cheie al democraţiei în supravegherea atentă exercitată de cetăţeni asupra magistraţilor. Dincolo de diversitatea de abordări propuse de *Politica* şi dincolo de ezitările pe care Aristotel le are uneori în a defini cel mai

136 V. Bernard MANIN, Principes du gouvernement représentatifs Calmann-Lévy, Paris, 1995.

137 UEnquêtey III, 80, in HÉRODOTE et THUCYDIDE, Œuvres complètes, „Bibliothèque de la Pléiade“, Gallimard, Paris, 1964, p. 255.

bun regim, principiul controlului popular este întotdeauna afirmat cu tărie. Chiar şi atunci când nu încredinţează cetăţenilor decât puteri restrânse, Aristotel nu le limitează puterea de inspecţie asupra magistraţilor, transformând-o pe aceasta din urmă în adevăratul pivot al „constituţiilor mixte”. Dacă democraţia este regimul isonomiei, suveranitatea cetăţenilor derivă din calitatea lor de *euthynoi*, adică de „corectori” sau de „supraveghetori”[138].

Ne putem imagina acest control în numeroase feluri, în Atena clasică, cea despre care vorbeşte Aristotel, mai multe categorii de magistraţi (traşi la sorţi) sunt însărcinate cu controlul agenţilor (ei înşişi traşi la sorţi sau aleşi) executivului. Distingem astfel între corectori (*euthynoî*) verificatori ai cheltuielilor (*logistai*), controlori (*exétastai*) sau avocaţi publici (*synègoroi*) [139]. Până la sfârşitul epocii elenistice, cele mai multe cetăţi greceşti cunosc şi ele mecanisme echivalente, fie că este vorba despre raportul de la sfârşitul mandatului sau despre controlul magistraţilor în timpul exerciţiului funcţiei[140]. Modalităţile acestor proceduri şi măsura participării cetăţenilor la exerciţiul lor au constituit cel mai bun indicator al gradului de democratizare a diferitelor cetăţi, iar diminuarea şi apoi dispariţia lor au marcat în modul cel mai tangibil declinul democraţiei.

Această viziune originară a „poporului supraveghetor” ne lasă să înţelegem de ce tragerea la sorţi s-a impus cu atâta uşurinţă drept mod de selecţie a magistraţilor. Dacă cei care guvernează nu sunt decât simpli executanţi, supuşi unor controale stricte şi regulate, atunci calităţile lor personale pot fi considerate relativ

138 Asupra etimologiei, v. Pierre FRÖHLICH, Les Cités grecques et le Contrôle des magistrats (IVe-Ier siècle avant Jésus-Christ), Droz, Genève, 2004.

139 V. Politicay VI, 8, 1322 b 7-12.

140 V. datele strânse de Pierre FRÖHLICH, Les Cités grecques..., op. cit. Această lucrare majoră, întemeiată pe cele mai recente rezultate ale cercetării epigrafice şi care nu se limitează la cazul Atenei, subliniază importanţa controlului în timpul exerciţiului funcţiei.

secundare. Existenţa unei „bune guvernări” nu depinde, aşadar, numai de virtuţile şi de talentele magistraţilor, ci mai ales de eficacitatea procedurilor de supraveghere. „Slaba” legitimare a tragerii la sorţi şi „puterea” supravegherii compun astfel un dispozitiv instituţional atenian coerent. L-am putea parafraza aici pe Adam Smith afirmând că grecii nu lăsaseră binele comun în seama bunăvoinţei şi a virtuţii guvernanţilor, ci mai degrabă în cea a interesului acestora de a nu ajunge să fie „aduşi pe calea cea bună” (sancţiunile putând fi extrem de aspre). Nu dispunem de suficiente elemente pentru a putea aprecia modul în care s-a constituit această viziune. Putem estima în schimb că principalul factor care a condus la consacrarea controlului guvernanţilor drept principal instrument de intervenţie a fost experienţa istorică a expunerii regimurilor politice la fenomenul corupţiei. Aceasta pare să fie în orice caz opinia lui Aristotel. Atunci când condamnă corupţia geronţilor Spartei, el pune fenomenul pe seama absenţei procedurilor de control a magistraţilor. „Este bine cunoscut, scrie acesta, că cei care deţin împreună această magistratură se lasă corupţi şi cedează favoritismului în numeroase chestiuni comune; iată de ce ar fi fost mai bine să fie supuşi controlului, ceea ce nu se întâmplă acum”[141].

Mai mult decât desemnarea populară a conducătorilor, controlul cetăţenesc este, aşadar, elementul definitoriu al democraţiei. Această dualitate a devenit însă ilizibilă pentru ochii noştri moderni. Alegerea s-a impus ca un fel de instituţie democratică totală, menită să suprapună o tehnică de selecţie a responsabililor politici, un mod de organizare a încrederii dintre cetăţeni şi putere, precum şi un sistem de control al acţiunii publice. Se cuvine deci să cântărim corect fenomenul

141 Politica, II, 9,1271a, 3-6 [Pierre Rosanvallon foloseşte ediţia Jules Tricot, revizuită de P. Fröhlich. Cum formula folosită în traducerea românească din ediţia îngrijită de Alexander Baumgarten, editura IRI, Bucureşti, 2001, nu se potrivea în context, traducerea românească a paragrafului din limba franceză ne aparţine, n. tr.].

pentru a putea reinterpreta istoria democraţiei şi spre a putea înţelege pe această cale rădăcinile profunde al disconfortului politic contemporan.

Secolul al XVIII-lea nu privea Atena cu aceiaşi ochi. Caracterul central al puterilor de supraveghere era în acea vreme bine perceput. Să ne amintim că epoca se hrăneşte din lectura lui Plutarh, iar instituţiile Antichităţii sunt bine cunoscute tuturor celor care frecventaseră un colegiu. Invocarea cenzorilor romani sau a eforilor spartani este o referinţă curentă. Montesquieu discută pe larg despre aceşti *eforoi* adică, în sens etimologic, despre „cei care privesc, observă, supraveghează" puterile instituite[142]. La rândul său, Rousseau le apreciază rolul şi dedică un întreg capitol din *Contractul social* cenzorilor romani, însărcinaţi cu controlul cheltuielilor publice şi deţinători ai unei jurisdicţii proprii în sistemul judiciar. De Lolme şi Filangieri subliniază şi ei importanţa „puterii cenzoriale"[143], iar *Enciclopedia* lui Diderot şi d'Alembert consacră articole detaliate acestor instituţii însărcinate, potrivit expresiei folosite, cu „echilibrarea" autorităţilor guvernamentale. Toţi aceşti autori cer dezvoltarea instituţiilor reprezentative şi instituirea unor puteri de supraveghere inspirate din modelele antice. Perspectiva construirii unor asemenea contraputeri este deci pe cât de liberală, pe atât de democratică. De inspiraţie liberală, pentru că vizează încadrarea acţiunii guvernamentale, suspectată de o tendinţă naturală către despotism. Explicând beneficiile controlului puterii monarhice, autorul *Spiritului legilor* se preocupă însă şi de îndiguirea exceselor unei eventuale puteri populare. Montesquieu se entuziasmează în faţa capacităţii eforilor Spartei de a

142 Despre interpretarea istorică a rolului eforilor, v. Nicolas RICHER, Les Epbores. Etudes sur l'histoire et sur l'image de Sparte (VIIIe-IIIe siècles avant Jésus-Christ)y Publications de la Sorbonne, Paris, 1998.

143 Jean-Louis de LOLME, Constitution de l'Angleterre (1778), a 5-a ediţie, Paris, 1819 şi Gaetano FILANGIERI, La Science de la législation (1780-1785), cartea I, capitolul VIII, „De la nécessité d'un censeur des lois".

„pedepsi slăbiciunile regilor, ale celor mari şi ale poporului”[144]. Abordarea „liberală” a supravegherii se regăseşte şi în Anglia, formulată pe întreg firul secolului al XVIII-lea. Una din vocile importante ale spiritului republican din epocă, *The Independent Whig*, face astfel din exerciţiul supravegherii şi al cenzurii protectoare principalul său articol de credinţă[145].

Alţii, precum Rousseau sau Richard Price – care vorbeşte cu accente împrumutate atât din scrierile cetăţeanului Genevei, cât şi din cele ale lui Montesquieu[146] –, înţeleg prea bine însă esenţa democratică a supravegherii şi văd cum aceasta duce la extinderea

---

144 Despre spiritul legilor, cartea aV-a, capitolul VIII. Enciclopedia încheie şi ea articolul dedicat „Eforilor“ subliniind „avantajele unei magistraturi concepute pentru a împiedica autoritatea regală şi aristocratică să se transforme în stricteţe şi tiranie, iar libertatea populară în dezmăţ şi revoltă“.

145 „He claims a Right of examining all publick Measures and, if they deserve it, of censuring them. As he never saw much Power possessed without some Abuse, he takes upon him to watch those who have it; and to acquit or expose them according as they apply it to the good of their country, or their own crooked Purposes“. Pasajul, extras din culegerea de pamflete publicate de John Tranchard şi Thomas Gordon în vremea regelui George I sub titlul The Independent Whig (1723) este citat de Caroline ROBBINS, The Eighteen-Century Commonwealthman: Studies in Transmission, Development and Circumstance of English Liberal Thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies, Atheneum, New York, 1968, p. 120.

146 V. pe de-o parte accentele „liberale“ ale viziunii sale despre supraveghere în Observations on the Nature of Civil Liberty (1776): „There is nothing that requires more to be watched than power. There is nothing that ought to be opposed with a more determined resolution than its encroachments. Sleep in a state, as Montesquieu says, is always followed by slavery“; pe de altă parte, în apărarea Revoluţiei franceze, Discourse on the Love of our Country (1789), pe care Price îl publică împotriva lui Burke, reia ideea dreptului fundamental al rezistenţei în faţa abuzurilor puterii, dar merge încă şi mai departe în sens democratic, afirmând dreptul de a „forma un guvern pentru noi înşine“ (the right to „frame a government for ourselves“), Richard PRICE, Political writings, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, pp. 30,190.

modalităţilor de intervenţie populară. Simbolul acestei perspective este însă adoptarea, în 1776, a Constituţiei Pennsylvaniei. Textul câştigase deja faima de a fi instituit cel mai democratic regim din toate provinciile americane: adunare unică, drept de vot recunoscut tuturor plătitorilor de impozit, indiferent de nivel, sistem de rotaţie pentru membrii Camerei reprezentanţilor. Cea mai singulară dispoziţie este însă cea (art. 47) care prevede instituirea unui *Consiliu al cenzorilor1*. Compus din aleşi ai diferitelor oraşe şi comitate, Consiliul verifica măsura în care puterile executivă şi legislativă îşi îndeplineau corect funcţia de „gardieni ai poporului". Deliberând în public, el dispunea de autoritatea de a admonesta, de a declanşa urmărirea judiciară, de a-i concedia pe agenţii consideraţi vinovaţi, de a recomanda abrogarea legilor considerate contrare Constituţiei; de asemenea, Consiliul putea decide convocarea unei convenţii. Ca şi europenii, americanii epocii se hrăniseră din referinţele romane, spartane sau ateniene. Ampla lucrare a lui Basil Kennett, *Roman Antiquities*, era un text de referinţă în toate colegiile, iar editorialiştii şi pamfletarii semnau cu mândrie sub pseudonimele de „Cato", „Cassandra" sau „Spartacus". Constituţia Pennsylvaniei nu uimea, aşadar, pe nimeni (puţin mai târziu, statul Vermont instituise şi el un Consiliu de acelaşi tip). Măsura fusese intens dezbătută în întreaga Europă. La începutul anului 1777, cu ajutorul lui Benjamin Franklin, ducele de La Rochefoucauld traduce în franceză textul Constituţiei. *Enciclopedia metodică* îi consacră imediat un amplu articol. Brissot scrie un text cvasimilitant despre Codul Pennsylvaniei în care aprobă cu entuziasm instituirea Consiliului cenzorilor[147][148]. Condorcet, Mably,

147 BRISSOT DE WARVILLE, „Réflexions sur le Code de Pennsylvanie", Bibliothèque philosophique du législateur, du politique et du jurisconsulte, vol. III, Berlin, 1783, (pp. 253-257).

148 V. J. Paul SELS AM, J oseph G. RAYBACK, „French Comment on the Pennsylvania Constitution of 1776", The Pennsylvania Magazine of History and Biography, vol. 76, nr. 3, iulie 1952; Christian LERAT, „La première Constitution de Pennsylvanie : son rejet à Philadelphie, ses

Mirabeau şi Turgot se apleacă şi ei asupra instituţiei2. Aplicarea principiului reprezentativ şi perspectiva unei instituţionalizări a supravegherii sunt celebrate pe aceeaşi voce.

Nici douăzeci de ani mai târziu, dezbaterea constituţională franceză examinează proiecte referitoare la organizarea unei asemenea funcţii. În 1791, găsim mai multe propuneri de acest tip elaborate în jurul Cercului social sau al Clubului cordelierilor. Lavicomterie consacră un amplu capitol al lucrării sale programatice, *Du peuple et des rois* (1791), expunerii avantajelor unui grup al cenzorilor. În *La Bouche defer*, Bonneville sugerează alegerea în departamente a doisprezece tribuni ai poporului însărcinaţi cu supravegherea puterilor publice, iar publicaţia formulează proiectul unei „Cenzuri naţionale”[149]. În primăvara lui 1793, ideile cenzoratului şi a eforatului revin în forţă în masa de proiecte constituţionale discutate în Convenţie. Se vorbeşte despre instaurarea unei „supravegheri a suveranului armonios organizate” (Daunou), despre un „tribunal al eforilor” (*Adresse des citoyens de la section de l’Unité*), despre un „orator al poporului”, însărcinat cu denunţarea neglijenţelor, a omisiunilor, a trădărilor şi a intrigilor guvernanţilor (Poultier), despre „un tribunal al conştiinţei poporului” (Prunelle de Lierre), despre un „juriu naţional” aşezat alături de reprezentanţi, menit să-l „răzbune pe cetăţeanul oprimat de abuzurile Corpului legislativ şi ale Consiliului executiv” (Hérault de Séchelles), despre o „a treia putere regulatoare” (Bacon), despre un „colegiu al

---

échos en France“, in Jean-Louis SEURIN et alüy Le Discours sur les révolutions, vol. II, Economica, Paris, 1991; Horst DIPPEL, „Condorcet et la discussion des constitutions américaines en France avant 1789“, in Condorcet, homme des Lumières et de la Révolution, ENS éditions, Paris, 1997.

149 Să amintim că denumirea bouche de fer (gura de fier) era construită după exemplul veneţian al faimoasei Bocea délia Verita în care cetăţenii puteau depune denunţurile sau reclamaţiile la adresa puterii.

eforilor” (Rouzet) sau despre un „tribunal al cenzorilor” (Kersaint) [150]. Vedem prea bine, în această privinţă, imaginaţia membrilor Convenţiei se dovedeşte deosebit de fertilă. Sub denumiri foarte diverse şi în modalităţi foarte variate se manifestă astfel o preocupare identică: aceea de a instituţionaliza funcţia vigilenţei sociale şi de a înţelege suveranitatea ca articulare dinamică şi, la limită, conflictuală între o putere reprezentativă şi o putere de supraveghere, amândouă împărtăşind aceeaşi origine populară. Proiecte similare vor mai fi formulate în Franţa şi în 1799, de Daunou sau de Cabanis, dar şi în afara spaţiului francez, în momentul întemeierii „Republicilor surori”[151]. Constituţia anului VIII le va purta încă amprenta prin instituţia Tribunatului, care nu-şi va intra însă în atribuţii. La rândul lor, Constituţiile Pennsylvaniei şi a Vermontului vor fi revizuite, iar consiliile de cenzori pe care acestea le instituiau suprimate. De cealaltă parte a Canalului Mânecii, dezbaterea britanică nici măcar nu este angajată în aceşti termeni. Se cuvine să încercăm să înţelegem atât eşecurile, cât şi absenţa din urmă.

O INSTITUŢIONALIZARE IMPOSIBILĂ

Să începem cu experienţa Pennsylvaniei. Instituit în 1776, Consiliul cenzorilor se reuneşte pentru prima oară în 1783 (Constituţia prevedea câte o lungă sesiune o dată la şapte ani). Va fi şi ultima reuniune pentru că noua Constituţie, cea din 1790, îl desfiinţează. Suprimarea instituţiei are, desigur, şi unele motive propriu-zis „politice”. Pasiunea revoluţionară a perioadei Independenţei pălise.

În momentul ratificării Constituţiei federale, în iarna din 1787 – 1788, Convenţia Pennsylvaniei se raliase punctului de vedere susţinut de federaliştii moderaţi[152]. Pe

150 V. volumele 63-67 din A.P., seria I.

151 V. propunerile lui Mario Pagano la Napoli, Mario B ATTAGLINI, Mario Pagano eilprogetto di Costituzione della Repubblica napoletana, Archivio Guido Izzi, Roma, 1994.

152 V. The Documentary History of the Ratification of the Constitution, voi. II, Merryl JENSEN (ed.), Pensylvannia, State History Society

această linie, Constituţia din 1790 suprimase şi monocameralismul, acuzat de neputinţa de a stăvili explozia eventualelor pasiuni populare. Abolirea Consiliului cenzorilor se înscrie, aşadar, într-un context reactiv, impregnat de expresia unui liberalism prudenţial. Nu ne-am putea limita însă la aceste observaţii. Pentru că există şi un motiv instituţional al dispariţiei Consiliului: şedinţele acestuia fuseseră dominate de înfruntarea dintre radicali şi moderaţi[153]. Rolul atribuit Consiliului – acela de a exercita o contraputere de tip funcţional – fusese, aşadar, parazitat de conflicte interne. Particularitatea unei asemenea instanţe de supraveghere şi de propunere rezidă în faptul că eficienţa sa depinde de propria sa unitate internă, cea care o constituie ca instituţie. Transformat într-o arenă politică ce oglindea clivajele spaţiului public general şi ale adunării reprezentative, misiunea Consiliului devenea în fapt ilizibilă şi imposibilă. Această experienţă instituţională întemeiază, aşadar, convingerea, majoritară în 1790, potrivit căreia este până la urmă mai simplu să te încrezi în jocul direct al opoziţiei şi al majorităţii şi în virtuţile echilibrului *intern* al puterilor (bicameralismul, Curtea constituţională). Nu este mai puţin adevărat însă că gestul suprimării evacuează o anumită dimensiune democratică. Cu acest titlu, istoria acestui eşec este exemplară. Examinarea unui alt caz, cel al Tribunatului francez din 1800, ne permite să îmbogăţim analiza.

Constituţia anului VIII construia o arhitectură complexă, inspirată simultan din imaginaţia lui Sieyès şi din nerăbdarea lui Bonaparte[154], instituind trei adunări: un Senat, un Corp legislativ şi un Tribunat. Senatul avea funcţia de a asigura controlul constituţionalităţii legilor. Corpul legislativ vota legile şi bugetul, fără însă a avea dreptul de a delibera sau de a introduce amendamente: un „corp al muţilor”, ce exercita în fapt o simplă putere de

---

of Wisconsin, Madison, 1976.

153 V.L. MEADER, „The Council of Censors“, art. cit.

154 V. Jean BOURDON, La Constitution de Van VIII, Rodez, 1942.

judecată. Bonaparte îşi pusese aici amprenta, atribuind ample puteri guvernului, precum monopolul iniţiativei legislative. În sfârşit, Tribunatul era însărcinat cu discutarea proiectelor iniţiate de guvern: el avea dreptul de a solicita anumite proiecte, se putea pronunţa asupra „abuzurilor ce se cuvin corectate şi a îmbunătăţirilor ce se cuvin aduse în toate părţile administraţiei publice”[155], examina petiţiile, îi putea denunţa pe miniştri în faţa Corpului legislativ (care vota în acest caz punerea sub acuzare a acestora în faţa unei înalte Curţi) şi discuta cazurile în care Constituţia putea fi suspendată. Vedem prea bine, instituţia relua astfel, fie şi într-o versiune atenuată, anumite idei formulate în 1791 sau 1793 referitoare la organizarea unei puteri de supraveghere. Chiar şi denumirea Tribunatului era ecoul direct al proiectelor anterioare, inspirate de imaginea lumii antice şi mai ales de o instituţie tratată cu precădere de Rousseau în *Contractul social*. Instituţia avea o conotaţie democratică, amintind de modelul „tribunilor poporului” al căror rol fusese exaltat încă din 1789. *Le Tribun du peuple* este, de altfel, titlul asumat succesiv de prestigioasele şi novatoarele ziare editate de Bonneville şi Babeuf. Dar şi această experienţă eşuează. Din motive istorice evidente – instaurarea Primului Imperiu şi, din anul X, a Consulatului viager – ce nu trebuie detaliate. Dar, mai interesant, şi pentru că instituţia nu s-a putut constitui, înainte chiar de a sucomba în faţa apetitului Primului Consul. Problemele şi dezbaterile suscitate încă de la prima sesiune a Tribunatului ne permit să măsurăm profunzimea chestiunii.

---

155 Articolul 29 al Constituţiei. Despre geneza acestui articol, v. scrisoarea, extrem de importantă în materie constituţională, trimisă de Bonaparte lui Talleyrand, la 21 septembrie 1797, in Correspondance générale, ediţie nouă, Thierry Lentz (ed.), Fayard, Paris, 2004, vol. 1, pp. 1196-1198. Bonaparte vorbeşte în fapt despre o magistratură de supraveghere, pe care o înţelege însă într-un sens foarte restrictiv, o putere legislativă cu o jurisdicţie extrem de limitată. Să notăm că Bonaparte îi ceruse lui Talleyrand să îi transmită scrisoarea lui Sieyès.

Odată ce Constituţia a fost votată (prin plebiscit, la insistenţele lui Napoléon), Bonaparte reuşeşte să strunească Adunarea, temându-se ca aceasta să nu se transforme într-un nucleu al opoziţiei organizate. Primul proiect de lege pe care îl aduce în faţa Tribunatului propune, aşadar, o reformă a „formării legii" ce încadrează cu stricteţe termenii şi termenele deliberării: dacă Adunarea nu se pronunţa „în ziua indicată de guvern", poziţia sa era asimilată unui acord tacit! Guvernul putea astfel reduce dezbaterea la o simplă lectură, anulând în fapt orice examinare. Articolele şi discursurile epocii s-au grăbit să discute atunci spiritul instituţiei. În fapt, principala chestiune ridicată de Bonaparte privea raportul dintre funcţia de supraveghere şi ideea de opoziţie. Într-un furtunos articol publicat în al său *Journal de Paris*, Roederer, fost constituant care aprobase lovitura de stat din 18 brumar, se face apărătorul Adunării: „Ştim oare ce este Tribunatul? se întreabă el. Este oare acesta *opoziţia organizată*? Este tribunul condamnat să se opună veşnic guvernului, fără motiv şi fără măsură; să atace tot ce acesta face şi tot ce propune; să-l condamne chiar atunci când îi aprobă conduita; să-l calomnieze chiar şi atunci când nu are de spus decât lucruri bune? [...] Dacă acesta ar fi rolul tribunului, meseria lui ar fi atunci cea mai ticăloasă şi infamă. Eu nu cred că este aşa. Eu privesc Tribunatul ca pe o adunare a oamenilor de stat însărcinaţi cu controlul, revizuirea, epurarea, desăvârşirea operei Consiliului de stat, care participă împreună cu acesta la fericirea publică. Un adevărat Consilier de stat este un tribun aşezat în raza autorităţii supreme. Un adevărat tribun este un Consilier de stat aşezat în mijlocul poporului"[156]. Aşadar, în viziunea acestuia, exerciţiul „funcţional" al supravegherii nu putea fi asimilat mecanic manifestării unei opoziţii organizate, de o natură mai „politică". Formulând distincţia, Roederer nu o

156 „Du TribunatJournal de Paris, 15 nivôse an VIII (5 ianuarie 1800), reprodus în Œuvres du comte P.L. Roederer, Paris, 1867, voi. VI, p. 399.

construieşte cu adevărat. Benjamin Constant, membru al Adunării, intervine şi el în dezbatere, pronunţând un important discurs pe aceeaşi temă[157]. Nici el nu „consideră Tribunatul drept un corp al opoziţiei permanente”, notând că o asemenea identitate ar lipsi instituţia atât de credibilitate, cât şi de identitate. Se cuvine să notăm însă că nici tânărul publicist, care începuse să-şi facă un nume pe măsura ostilităţii pe care nu ezita să i-o arate Primul Consul, nu reuşeşte să elaboreze diferenţa intelectuală dintre opoziţia politică şi controlul instituţional care întemeiază funcţia Tribunatului. În intervenţia sa, Constant multiplică negaţiile şi înmulţeşte precauţiile – „Opoziţia este neputincioasă dacă este lipsită de discernământ”, „Tribunatul nu este o adunare a retorilor, care nu s-ar ocupa decât cu o opoziţiei a tribunei” – respingând cu tărie „ideea unei opoziţii perpetue şi indistincte”. În acelaşi timp, el se străduie să construiască o definiţie pozitivă a funcţiei, mulţumindu-se însă să formuleze în cheie morală „tenacitatea curajoasă” sau „independenţa” instituţiei. Blocajul provine din faptul că Constant nu poate înscrie noţiunea puterii de control într-o arhitectură democratică. Or, o asemenea putere nu poate fi gândită decât în această perspectivă, înscrisă în orizontul unei duble suveranităţi a poporului. Avem, aşadar, de-a face cu un unghi mort: Constant nu distinge între potenţialităţile democratice ale Tribunatului (creşterea puterii sociale prin reducerea entropiei reprezentative) şi funcţia sa liberală (limitarea rătăcirilor guvernului). Nu trebuie deci să ne surprindă faptul că acest complice al Doamnei de Staël renunţă apoi să mai invoce o instituţie marcată de confuzie, pentru a deveni teoreticianul unei „puteri neutre”, concepută într-o perspectivă liberală clară şi exclusivă[158]. Această putere

157 Discurs din 15 nivôse an VIII, in Benjamin CONSTANT, Discours au Tribunat, Œuvres complètes, vol. VI, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2005, pp. 73-84.

158 Constant ne oferă o versiune elaborată a acestei noţiuni în Fragments d'un ouvrage abandonné sur la possibilité d'une Constitution républicaine dans un grand pays, ediţie stabilită de Henri Grange,

neutră, calificată încă drept o „a treia putere”, aflată între legislativ şi executiv, sau drept „putere prezervatoare”, are în fapt atributele unei Curţi constituţionale. De altfel, în acelaşi spirit în care Sieyès schiţase încă din anul III ideea unui Juriu constituţional[159], Constant insistă asupra faptului că aceasta are rolul unei „puteri judiciare a celorlalte puteri”[160].

În tabăra adversă, iritarea lui Bonaparte la adresa Tribunatului se hrănea din nerăbdarea omului de acţiune. „De ce, spune acesta în vara anului 1800, acest corp de o sută de membri, inutil şi ridicol când totul merge bine, subversiv când ceva merge prost, o sonerie de alarmă? al Simţul său iacobin este însă cel care îl îndeamnă să respingă ideea unei opoziţii pozitive şi a unui control activ. Pentru Primul Consul, suveranitatea poporului nu avea sens decât dacă se putea afirma în chip polarizat. Bonaparte avea convingerea că naţiunea nu avea nevoie de garanţii împotriva puterii atâta vreme cât toate autorităţile ce constituiau această putere emanau din naţiune, devenind astfel ecoul antipluralismului dominant în Franţa acelei epoci: în ochii săi, democraţia nu putea fi decât iliberală[161][162]. „Putem oare concepe o opoziţie împotriva poporului suveran? se inflama acesta în ianuarie 1802. Tribuni acolo unde nu avem *patricieni*?”[163] Este adevărat,

---

Aubier, Paris, 1991, v. întreaga carte a VIII-a, „D’un pouvoir neutre ou préservateur nécessaire dans toutes les constitutions“.

159 V. analizele lui Pasquale PASQUINO, Siéyès et l'Invention de la constitution en France, Odile Jacob, Paris, 1998. Pentru o perspectivă generală asupra ideii unei a treia puteri în Franţa acelei epoci, v. Marcel GAUCHET, La Révolution des pouvoirs. La souveraineté, le peuple et la représentation, 1789-1799, Gallimard, Paris, 1995.

160 Ibidem, p. 390.

161 Consemnat de Roederer in Œuvres, op. cit., vol. III, pp. 335-336. Thibaudeau notează că Bonaparte vorbea în termeni încă şi mai duri de „metafizicienii buni de aruncat în râu. O mizerie care-mi murdăreşte hainele“ (Mémoires sur le Consulat, Paris, 1827, p. 204).

162 V. Pierre ROSANVALLON, Le Modèle politique français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours, Seuil, Paris, 2004.

163 Consemnat de Roederer in Œuvres, op. cit., vol. III, p. 427. Putem

imaginile luptelor revoluţionare şi spectrul haosului încă prezente în spatele simplului nume al opoziţiei îi uşurau sarcina.

Deşi eşecul Tribunatului de a institui o putere a supravegherii întoarce o pagină a istoriei franceze, ideea nu este abandonată, ci chiar reluată cu insistenţă în mediile republicane radicale din anii 1830. Societatea drepturilor omului şi cetăţeanului subliniază în *Expunerea* principiilor sale că exerciţiul deplin al suveranităţii poporului cere instituirea unui „Consiliu permanent de anchetă şi de ameliorare" care ar avea în special funcţia „revizuirii instituţiilor publice"[164]. Ziarul montagnard al vremii, *La Tribune des departaments*, care asuma tradiţia întemeiată de Robespierre, formula o sugestie asemănătoare. Figuri importante ale socialismului emergent, precum Bûchez sau Charles Teste, imaginează şi ei un organ de control şi propunere distinct de adunările reprezentative. La 1840, în al său *Programme démocratique*, Charles-François Chevé explică pe larg sarcinile ce i-ar reveni unui „Comitet de perfecţionare şi de anchetă" ai cărui membri ar fi aleşi sau selectaţi prin concurs pentru a reprezenta anumite competenţe speciale. Scopul unei asemenea instituţii ar fi acela de a întrupa o „putere, lipsită de orice fel de autoritate politică, aflată în afara preocupărilor de partid şi de actualitate [...] care ar fi simultan o agenţie permanentă de anchetă şi un atelier de perfecţionare, o mare cancelarie a reclamaţiilor populare şi un laborator al îmbunătăţirilor viitoare"[165].

compara afirmaţiile cu un text semnificativ din 1791. „Guvernul nostru, scria atunci VAmi des patriotes, nu are nevoie de opoziţie, iar tot se s-a spus şi s-a repetat despre necesitatea unui echilibru între puteri nu-i este nicicum aplicabil" ; ziarul denunţa opoziţia drept „partidul intrigilor, ce nu se poate opune decât aplicării legilor" (citat de Ferdinand BRUNOT, Histoire de la langue française, Armand Colin, Paris, 1968, vol. IX, La Révolution de VEmpire, partea a 2-a, p. 821).

164 Exposé des principes républicains de la Société des droits de Vhomme et du citoyen, Paris, f.d. (1832), p. 6.

165 Charles-François CHEVÉ, Programme démocratique, ou Résumé d'une organisation complète de la démocratie radicale, Paris, 1840, pp.

Comitetul combină, aşadar, funcţii de reprezentare, de propunere şi de control disociate de sarcinile atribuite Corpului legislativ. În 1848, urma unor proiecte similare mai poate fi încă regăsită. Spre exemplu, socialistul Pierre Leroux sugerează instituirea unui *Juriu naţional*, format din trei sute de cetăţeni traşi la sorţi în departamente, care ar avea rolul de a supraveghea şi de a judeca reprezentanţa naţională, completând astfel funcţiile atribuite presei (în materie de supraveghere) şi alegerilor (în materie de evaluare a actelor puterii) [166]. Un respectat publicist republican propune şi el organizarea unei *Inspecţii*, aleasă în regim de sufragiu universal şi menită să „privească cu atenţie la tot ceea ce se face şi să vegheze ca totul să se facă-a, făcând trimitere la instituţiile lumii antice[167][168]. Şi aici, obiectivul este acela de a permite exerciţiul unei „supravegheri permanente", judecată „indispensabilă regimului republican", una din expresiile voinţei suverane a poporului şi o extindere democratică a ideii judiciare a *Ministerului public*.

Toate aceste proiecte demonstrează că reflecţia asupra instituţionalizării unei forme de putere de supraveghere rămâne vie în Franţa în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Niciunul dintre ele nu este însă luat în serios în momentul redactării Constituţiei celei de-a II-a Republici. Începând cu 1848, monismul iacobin şi prudenţele liberale sau conservatoare se aliază pentru a respinge perspectiva unei supravegheri democratice active. Existau desigur multe naivităţi în aceste prime încercări entuziaste ale virtuţilor supravegherii de la 1789

4-5.

166 V. capitolele IV şi V din al său Projet d'une Constitution démocratique et sociale, Paris, 1848.

167 Auguste BILLIARD, De l'organisation de la République française, Paris, 1848, p. 272.

168 V. foarte interesantul capitol XI, „Complément de Porganisation politique. De l'Inspection ou du Ministère public", in Auguste BILLIARD, op. cit.. Să amintim că Ministerul public este compus din magistraţi care reprezintă statul şi interesele generale ale societăţii.

la 1848. Şi în acelaşi timp multe echivocuri, într-atât dezordinea societăţilor revoluţionare imprimase asupra cuvântului un iz acid de înrolare totalitară. Multă imprecizie, mai ales, de vreme ce fervoarea patriotică a tuturor acestor combatanţi îi determinase adesea să viseze la un popor ideal şi dezinteresat. Nu este însă mai puţin adevărat că toate aceste propuneri conţin o intuiţie puternică ce deschide calea unei înţelegeri originale a politicii moderne, adăugând un capitol important cunoaşterii politice anterioare. Imaginea antică a cetăţeanului vigilent, cel care merită numele de cetăţean activ, este astfel restaurată şi îmbogăţită, iar apelul omniprezent la o atenţie trează şi generalizată schiţează deja trăsăturile unei morale publice a vârstei democratice. O morală abandonată tacit mai apoi, de vreme ce credinţa sa în rolul opiniei o făcea suspectă atât în ochii apărătorilor ordinii stabilite, cât şi ai heralzilor unei noi epoci pozitive. Aceeaşi teamă de puterea iraţională a numărului şi de pasiunile tulburi ale mulţimii a condus secolul al XIX-lea către apele mai liniştite ale liberalismului conservator sau ale socialismului ştiinţific şi i-a determinat pe republicani să se mulţumească cu ridicarea catargului sufragiului universal şi cu transformarea lui în însemn sfânt şi suficient al democraţiei.

Mai apoi, ideea supravegherii a fost reciclată şi încadrată în perspectiva funcţionării regulate a guvernării reprezentative şi a regimului parlamentar pentru care Anglia furnizează modelul în secolul al XIX-lea. Cu excepţia adoptării unui sistem de control al constituţionalităţii legilor, celei trei modalităţi-cheie ale controlului liberal al puterii date de opoziţie, de funcţia parlamentară şi de intervenţia opiniei, şi-au găsit în fapt în Anglia expresia desăvârşită. Desigur, unele forme ale supravegherii sociale democratice vor continua să se manifeste. Dar perspectiva instituţionalizării acestora se va şterge înainte ca rolul acestora să facă cu adevărat obiectul unei reflecţii.

4. Conflictul legitimităţilor

Multiplicarea puterilor de supraveghere provoacă o *concurenţă a democraţiilor*. Sistemul electoral-reprezentativ se vede confruntat cu activitatea diverselor forme ale contrademocraţiei şi antrenat într-o concurenţă a funcţiilor – control parlamentar *versus* controlul autorităţilor independente, de exemplu –, dar şi a categoriilor de actori, reprezentanţi, asociaţii militante şi, în primul rând, media. Arena reprezentativităţii şi a legitimităţii devine una conflictuală. Tensiunea dintre puterile instituite şi media, dintre deputaţi şi ziarişti constituie un bun exemplu. Nu avem însă de-a face cu un fenomen inedit.

Condeiul şi Tribuna

Dacă poporul *este* opinia publică, aşa cum se afirma în 1789, reprezentarea sa devine automat o chestiune conflictuală. Avem, pe de-o parte, un popor-alegător, reprezentat de cei desemnaţi prin vot; avem, pe de altă parte, un popor-opinie, exprimat, fie chiar şi parţial, de organele acestei opinii. Figura deputatului şi a ziaristului se află, aşadar, în conflict. Privită din acest unghi, Revoluţia franceză a furnizat un extraordinar creuzet al experienţei, dezvăluind profunzimea resorturilor rivalităţii dintre Condei şi Tribună. În 1789, cucerirea Bastiliei este şi câştigarea puterii cuvântului spus şi scris. Libertatea de expresie şi desemnarea reprezentanţilor au atunci o valoare egală. Ziarul devine astfel o adevărată instituţie politică menită să observe, să cenzureze şi să denunţe. Numele publicaţiilor sunt de altfel revelatoare: *La Sentinelle du peuple*, *Le Dénonciateur*, *Le Censeur patriote*, *Le Furet parisien*, *Le Rôdeur français*[169][170]. De asemenea, amintirea unui Junius englez este abundent

169 V. lucrarea de referinţă publicată de Claude LABROSSE şi Pierre RÉTAT, Naissance du journal révolutionnaire, Presses universitaires de Lyon, Lyon, 1989. [Titlurile citate, în traducere românească: Străjerul poporului, Denunţătorul', Cenzorul patriot, Nevăstuica pariziana. Vagabondul francez, n.t.].

170 Subliniat de autor în original. Public Advertiser, ziar londonez din secolul al XVIII-lea (n. tr.).

onorată. Marat îşi intitulează primul ziar *Le Junius français*, în vreme ce Bonneville lansează *Tribun du peuple* invocând „exemplul *vestitorilor* publici2 din Anglia" pe care „patriotul necunoscut" îl întrupa în ochii contemporanilor săi[171]. Profesiunea de credinţă a tuturor acestor condeie, modeste sau celebre, este uimitor de repetitivă. Câteva extrase sunt suficiente pentru a le reda spiritul. Camille Desmoulins, pentru care ziaristul este cel care ţine „condica cenzorului"[172], cere constituirea unui „imperiu cenzorial" al opiniei publice[173]. În al său *Patriote français*, pe care înscrie deviza: „Gazeta este straja veşnic trează a poporului", Brissot afirmă că „libertatea presei este singurul mijloc de care dispune poporul pentru a-i supraveghea, pentru a-i pune sub lupă şi pentru a-i cenzura pe reprezentanţi"[174].

Ziaristul îşi schimbă astfel statutul. El nu mai este, ca în trecut, modestul grefier al scrisorilor sau servitorul salariat al comanditarilor influenţi, ci se impune ca o figură politică centrală, intangibilă şi aproape sacră. Ziaristul devine o adevărată instituţie. Camille Desmoulins ne oferă întemeierea teoretică a acestui nou rol[175]: „Astăzi, scrie el, ziariştii exercită Ministerul public", ei ocupă „o adevărată magistratură". De altfel, Michelet observă că jurnalismul devine în epocă o „funcţie publică"[176]. Dacă aceşti profesionişti ai condeiului se pot pretinde expresia opiniei

171 Nicolas de BONNEVILLE, „Adresse à l'Assemblée nationale", in Prospectus, iunie 1798 (Le Vieux Tribun du peuple, reeditare, Paris, 1793,1.1, p. 88).

172 Les Révolutions de France et de Brabant, nr. 1,28 noiembrie 1789, p.3.

173 Ibidem, nr. 2, 5 decembrie 1789, p. 47.

174 Le Patriote français, nr. X, 7 aprilie 1789, p. 3.

175 V. Jean-Claude BONNET, „Les rôles du journalisme selon Camille Desmoulins", in Pierre RÉTAT (ed.), La Révolution du journal 1788-1794, Éditions du CNRS, Paris, 1989.

176 Jules MICHELET, Histoire de la Révolution française, cartea a II-a, capitolul 7, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade", Paris, 1952, vol. I, p. 240.

publice, ei fac în fapt mult mai mult. Ziariştii îndeplinesc o funcţie de reprezentare şi, în acelaşi timp, deţin o parte de suveranitate. Ei se află, aşadar, în concurenţă cu reprezentanţii aleşi, dând în fiecare zi glas aşteptărilor societăţii. „Sunt ochiul poporului, sunteţi cu toţii la degetul lui cei mic", le striga, ironic şi dispreţuitor, Marat reprezentanţilor Comunei din Paris[177]. Desmoulins portretizează adesea ziaristul ca rival al deputatului, proclamând chiar superioritatea primului asupra celui din urmă. Puterea ziariştilor? O putere a supravegherii. Cuvântul-cheie al vocabularului revoluţionar trimite la funcţiile antice ale cenzorilor, eforilor sau ale cutinilor cărora contemporanii vor să le dea o consistenţă directă, independentă de orice suport instituţional. Puterea de supraveghere exercitată de ziarişti este, aşadar, înţeleasă ca un tip de putere democratică: sub specia unei „instituţii invizibile", ei nu simt numai instrumentul unei libertăţi, ci traduc în act o formă de suveranitate politică. „Presa liberă înlocuieşte senatul, opoziţia şi întregul eşafodaj anglican", afirmă fără tremur în voce unul dintre celebrii ziarişti ai epocii[178]. Perioada revoluţionară nu rezolvă însă problemele de fond suscitate de dualitatea suveranităţii. Aceasta pare atunci mijlocul capabil să asigure intensificarea activităţii civice generale şi controlul sistemului reprezentativ. Este vorba însă despre o viziune politică ce nu se vede construită juridic. Coabitarea unei puteri alese şi a unei prese care se concepe pe ea însăşi drept o instituţie politică este pur şi simplu restituită de contemporani într-o mişcare de ansamblu ce pare să suprapună într-un mod eficient cele două demersuri.

Manifestându-se aproape imperceptibil în perioadele revoluţionare şi în perioadele în care drepturile politice sunt încă bastioane de cucerit, concurenţa potenţială a

177 Citat de C. L AB ROSSE, P. RETAT, Naissance du journal révolutionnaire, op. rit., p. 197.

178 A. CLOOTS, citat de J.-C. BONNET, „Les roles du journalisme...",art. cz£.,p. 180.

legitimităţilor ce decurge direct din această dualitate izbucneşte în momentul instituirii definitive a sufragiului universal. Perioada celui de-al Doilea Imperiu în Franţa a furnizat laboratorul exemplar al acestei noi configuraţii, radicalizându-i termenii pe măsură ce regimul a încercat să-şi întemeieze iliberalismul pe suveranitatea urnelor – a cărei restabilire era simbolizată de reinstituirea sufragiului universal după lovitura de stat de la 2 decembrie 1851. Bonapartiştii justificau restricţiile impuse libertăţii de expresie prin faptul că presa, nefiind o putere de tip reprezentativ, era lipsită de legitimitate democratică. Granier de Cassagnac, unul din principalii ideologi ai regimului dezvoltase îndelung argumentul. „Influenţei presei, afirma acesta, îi lipseşte întru totul delegarea. Spre deosebire de puterile instituite, a căror rădăcină şi delegare se află în legea constituţională, presa este o putere spontană, voluntară, ce nu izvorăşte decât din ea însăşi, din interesele, din capriciile sau din ambiţiile proprii. Numărul puterilor publice este limitat, numărul ziarelor este nelimitat; atribuţiile acestor puteri sunt definite, atribuţiile presei nu au nici regulă şi nici măsură”[179]. Potrivit uneia din expresiile sale surprinzătoare, deşi nu se supune niciunei constrângeri de legitimitate sau de reprezentativitate, presa ar fi „rivala puterilor publice”[180]. Prin urmare, dacă presa nu ar fi controlată, ar „uzurpa complet şi flagrant puterile publice”[181]. „Deşi nu are dreptul de a alege, sublinia acesta în continuare, presa caută să conducă alegerile; deşi nu are dreptul de a participa la corpul deliberativ, ea caută să

179 Discurs din 16 martie 1866, Annales du Sénat et du Corps législatif, Paris, 1866, vol. 3, p. 138.

180 Ibidem, p. 139. „Nu ni se revoltă oare bunul-simţ, continuă el, la ideea creării voluntare şi inutile, alături de puterile existente, alături de împărat, de Senat, de Corpul legislativ, a unei puteri politice imense şi inedite, independentă în sfera sa şi a cărei autoritate delimitată şi definită ar fi rivala guvernului instituit prin voinţa tuturor ?“

181 Adolphe GRANIER DE CASSAGNAC, L’Empereur et la Démocratie moderne, Paris, 1860, p. 21.

influenţeze deliberarea; deşi nu are dreptul de a se aşeza în consiliul suveranului, ea caută să determine sau să împiedice actele guvernului. Într-un cuvânt, presa caută să se substituie tuturor puterilor instituite şi legale, fără a fi în fapt investită cu vreun drept anume”[182].

Privite astfel, ziarele sunt prezentate ca o „mulţime de mici state în inima statului”. Un ziar este o putere publică aflată în mâini private: ziaristul intervine având drept unic mandat propria sa conştiinţă sau propriile sale interese. Nimeni nu-l alege deşi întrupează o adevărată putere socială[183]. Este ziarul o instituţie privată? Bonapartiştii denunţau sistematic ziarul, calificându-l drept o structură capitalistă. Granier de Cassagnac formula o definiţie pe care unii dintre criticii moderni ai media şi-ar putea-o asuma fără probleme: „O societate de capitalişti [care] regrupează în jurul ei scriitori de talent”[184]. Concluzia deriva în mod logic: ziarele, ce nu reprezintă decât interese parţiale, trebuie subordonate interesului general şi nu se pot substitui sufragiului universal pentru a exprima opinia publică ca putere a generalităţii. Neputând fi instituită o imposibilă alegere a ziariştilor, aceştia din urmă trebuie controlaţi, iar cuvântului lor se cuvine contrapus cuvântul aleşilor, cei care, în virtutea desemnării lor populare, exprimă în mod

---

182 Ibidem.

183 „Unde se află, în constituirea obişnuită a presei periodice, dreptul politic şi delegarea ţării ? se întreabă el. Unde se află învestitura tuturor acestor capitalişti sau scriitori, care nu se bizuie decât pe interesul sau pe propria lor învoială, cea care le dă dreptul să fie directorii, controlorii corpurilor publice şi judecătorii guvernului ? Unde este sacerdoţiul despre care ziariştii vorbesc uneori ? Să ni se explice deci cum poate domina presa toate puterile publice fără a avea prerogativele vreuneia dintre acestea ?“, Ibidem, p. 22. De altfel, adversarii libertăţii presei folosiseră deja argumentul sub Restauraţie : „Pentru a fi deputat, trebuie să fii ales de cetăţeni, spun unii; ziaristul se învesteşte singur cu redutabilul său minister“, citat de Émile OLLIVIER, Solutions politiques et sociales, Paris, 1894, p. 114.

1841 L'Empereur et la Démocratie moderne, op. cit., p. 22.

adecvat voinţa generală[185]. Viziunea cezaristă a politicului pune, aşadar, în discuţie o întreagă concepţie a publicului. Publicul nu este înţeles ca spaţiu dinamic al interacţiunii şi al reflecţiei dintre grupuri şi indivizi, ci surprins numai sub specia statică a instituţiei legale.

Republicanii francezi nu-şi vor precupeţi acuzele pentru a stigmatiza domnia lui Napoléon al III-lea. Deşi se revoltă împotriva multiplelor atingeri aduse libertăţilor de către regim, ei se arată totuşi incapabili să-l critice dintr-un punct de vedere strict democratic. În opinia lor, lovitura din 2 decembrie 1851 este suficientă pentru a descalifica cel de-al Doilea Imperiu, scutindu-i, aşadar, de efortul construcţiei unei adevărate argumentaţii juridice şi filosofice pentru a demonta formula cezaristă. Ei se păstrează, aşadar, în limitele unei denunţări liberale a defectelor acesteia, rămânând orbi în faţa rădăcinilor profunde ale răului. În fapt, Napoléon al III-lea şi partizanii săi nu făcuseră decât să radicalizeze o anumită viziune iacobină a monismului democratic, exprimând concluziile ultime ale antipluralismului purtat de aceasta. Republicanii vor ieşi din dificultate prin apologia unei versiuni moderate, dacă nu chiar palide a iacobinismului, temperându-l cu ajutorul rezervelor aristocratice (moştenite de la orléanism) şi altoindu-l cu un liberalism prudenţial. Formula de compromis va defini condiţiile unui echilibru pragmatic, fără a-i furniza însă un adevărat temei intelectual. Iată motivul pentru care o anumită formulă de iliberalism îşi face regulat apariţia în Franţa. Chiar dacă nu se mai manifestă sub vechiul chip cezarist, el păstrează în schimb, la nivelul ideologiei, o oarecare pretenţie de delegitimare a tuturor expresiilor societăţii care nu au fost validate de urne. De aici provine neîncrederea tradiţională

185 Să nu ne mire faptul că regimul a luat la un moment dat în calcul ideea lansării unui ziar cu preţ foarte redus menit să ofere spuselor aleşilor un loc suficient de vast (v. Émile de GIRARDIN, „L'État journaliste“, in Force ou richesse. Questions de l'année 1864, Paris, 1865, pp. 575-582. Expresia „Statul ziarist“ fusese lansată de Havin, directorul ziarului republican de opoziţie Le Siècle).

faţă de fenomenul asociativ, precum şi refuzul de a recunoaşte vreo legitimitate politică actorilor societăţii civile, circumscrişi permanent în limitele particularităţilor cărora aceasta le dă expresie. Altfel spus, *ceea ce este acceptat ca libertate*, *este refuzat ca instituţie*. De la statutul restrictiv al asociaţiilor la modalităţile de exerciţiu ale dreptului de petiţie sau de manifestaţie, istoria franceză a rămas ataşată unei viziuni strict legale a democraţiei.

Într-un asemenea cadru iacobin, puterile de supraveghere nu ar fi putut fi recunoscute ca puteri democratice, automat descalificate în perspectiva convergentă intelectual a decizionismului. Într-unele din cele mai viguroase pagini ale operei sale, Carl Schmitt denunţa conceptul de supraveghere (*Aufsich*), asimilându-l unui „contraconcept”, opus tipului conducerii politice (*Fubrertum*) căreia îi construia apologia[186]. De altfel, cerând cetăţenilor să respingă pretenţiile blamatelor „puteri indirecte”, critica schmittiană adresată Constituţiei de la Weimar pleacă tocmai de la aceste baze argumentative. Schmitt se alătura astfel perspectivei potrivit căreia suveranitatea nu putea fi exprimată decât într-un mod unitar şi indivizibil. Dezvoltarea puterilor de supraveghere la începutul secolului al XXI-lea ne invită să redeschidem dosarul intelectual al legitimităţii pentru a putea depăşi viziunile iacobine şi decizioniste, inadecvate experienţei contemporane. Desigur, nu am putea spera aici la o analiză detaliată. Se cuvine totuşi să schiţăm cadrul în care acesta ar trebui înţeles.

Cele trei legitimităţi

O asociaţie sau o organizaţie oarecare a societăţii civile beneficiază sub raportul funcţiilor de o „legitimitate de experienţă”, câştigată prin contribuţiile pe care le poate aduce în domeniul său de intervenţie. Am putea vorbi, aşadar, despre o Legitimitate-utilitate”: acţiunea

186 V. Cari SCHMITT, État, mouvement, peuple. Vorganisation triadique de Vunité politique, Kimé, Paris, 1997, pp. 53-37.

asociaţiilor este recunoscută din punct de vedere social. Dincolo de această legitimitate morală sau funcţională, există însă o legitimitate propriu-zis politică. Aceasta din urmă cere calităţi diferite şi, în primul rând, o calitate a generalităţii. Pentru a avansa în reflecţia noastră asupra posibilităţii de a recunoaşte o legitimitate de tip politic a puterilor indirecte, se cuvine să aprofundăm mai întâi categoria generalităţii. Putem distinge schematic trei specii sub care aceasta se manifestă: numărul, independenţa şi universul moral, fiecărei dimensiuni fiindu-i asociate tipuri specifice de instituţionalizare.

Generalitatea ca număr este cea care se impune cu puterea evidenţei în ordinea democratică. Este, aşadar, legitim acel regim care are asentimentul explicit al unei majorităţi a populaţiei, majoritatea fiind practic asimilată, prin convenţie, unei forme, în principiu superioare, de acord unanim[187]. Sufragiul universal este instituţia organizatoare a acestei legitimităţi. Putem vorbi în acest caz despre o *legitimitate social-procedurală*. La rândul său, generalitatea ca independenţă defineşte o generalitate înţeleasă negativ, că ne-particularitate, iar corpurile definite prin imparţialitate, precum Curţile de justiţie sau autorităţile independente, sunt instituţiile care o întrupează. În vreme ce sufragiul universal instituie un regim ai cărui acţionari sunt *toţi* cetăţenii, garantând în principiu că puterea nu poate fi confiscată de câţiva, în al doilea caz pericolul privatizării este ocolit într-un alt mod, prin crearea unor instituţii asupra cărora *niciun* grup nu se poate declara proprietar. Echidistanţa tuturor participanţilor la puterea în cauză garantează caracterul pe deplin public al acesteia. Avem, aşadar, de-a face, în sensul puternic al termenului, cu o *legitimitate prin imparţialitate*. Cea de-a treia categorie a generalităţii, universalul moral, corespunde afirmării valorilor unanim

187 Despre trecerea de la principiul superior al unanimităţii la principiul pragmatic al majorităţii, v. Bernard MANIN, „Volonté générale ou délibération ? Esquisse d’une théorie de la délibération politique“, Le Débat, nr. 33, ianuarie 1985.

recunoscute. Ea poate fi, de asemenea, definită printr-un universal de tip cognitiv, cel al raţiunii, sau printr-un „universal instrumental”, precum cel exprimat de drept. Instituţiile ce întrupează aceste ultime forme ale generalităţii pot fi multiple, de la autorităţile morale social recunoscute (personalităţi emblematice, instituţii religioase, asociaţii calitative etc.) la autorităţi de o natură mai intelectuală. Putem vorbi în acest caz despre o *legitimitate substanţială*.

Tabelul de mai jos rezumă această clasificare:

Tipuri de legitimitate	*Forme corespunzătoare ale generalităţii*	*Instituţii asociate*
Legitimitate social-procedurală	Majoritatea ca echivalent al unanimităţii	Sufragiul universal
Legitimitate prin imparţialitate	Echidistanţă faţă de toate părţile interesante	Justiţie sau autorităţi independente
Legitimitate substanţială	Universalitatea valorilor sau a raţiunii	Diverse autorităţi private

Această tipologie nu descrie numai forme ale legitimităţii, ci corespunde în egală măsură unei istorii. Legitimitatea substanţială este cea mai veche, exprimând iniţial încastrarea puterilor într-o ordine mai amplă a sacrului, secularizată progresiv odată cu ruptura decisivă introdusă în secolul al XVII-lea de teoriile dreptului natural. Legitimitatea substanţială se manifestă astăzi sub multiplele specii ale referinţelor la drepturile omului, la filosofiile dreptăţii sau la morală. La rândul său, viziunea unei legitimităţi prin imparţialitate s-a impus în abordările medievale ale unei puteri definite în primul rând prin funcţia dreptăţii, pentru a fi mai apoi raţionalizată în forma

statului modern şi dezvoltată ulterior sub chipurile autorităţilor independente. Putem, de altfel, observa aici că termenul de legitimitate şi-a făcut apariţia în vocabularul politic francez la începutul secolului al XIX-lea pentru a califica un sistem politic definit de drept[188] (în opoziţie implicită cu viziunea democratică). Concepţia social-procedurală, cea mai recentă, s-a supraimpus mai apoi în faţa celorlalte pentru a caracteriza regimurile reglate de mecanismul sufragiului universal. Desigur, aceste definiţii nu schiţează figuri reciproc exclusive. Cele trei legitimităţi nu au încetat să se compună şi să se întrepătrundă, continuând să se opună unele altora într-o competiţie a ierarhiei. Dincolo de cadrul iniţial al distincţiei formelor generalităţii pe care tind să le întrupeze, ele se suprapun în anumite puncte. De exemplu, legitimitatea urnelor şi legitimitatea raţiunii propun două interpretări ale suveranităţii numărului: în primul caz, aceasta este pur aritmetică, în vreme ce în al doilea ea pretinde să corespundă unei unităţi a tuturor spiritelor, tradusă prin noţiunea de evidenţă[189]. Şi exemplele ar putea continua.

Noile căi ale legitimităţii

Conflictul contemporan ce opune astăzi puterile de supraveghere democraţiei electoral-reprezentative se cuvine interpretat în acest cadru general. Acesta din urmă a fost, la rândul său, modificat prin acţiunea a doi factori politici şi sociali esenţiali. Primul izvorăşte din noua percepţie sociologică şi politică a noţiunii de majoritate.

188 Talleyrand este cel care pare să fi folosit pentru prima oară termenul în acest sens. Thiers subliniază că fostul prelat dorise „să reprezinte dreptul“ după ce îl servise pe Napoléon, „folosind un cuvânt fericit care a obţinut un imens succes, cel de legitimitate“, Histoire du Consulat et de VEmpire, Paris, f.d., voi. XVII, p. 445.

189 Aceasta este perspectiva raţionalismului politic dezvoltat de fiziocraţi în Franţa secolului al XVIII-lea. „Evidenţa, subliniază Le Mercier de la Rivière, trebuie să fie principiul autorităţii pentru că ea este principiul reunirii voinţelor“, v. Pierre ROSANVALLON, „Political Raţionalism and Democracy in France in the 18* and 19* Centuries“, Philosophy and Social Criticism, voi. 28, nr. 6,2002.

Puterea acesteia din urmă era evidentă în momentul în care era înserată între argumentele luptei împotriva vechilor forme de dominaţie de clasă sau împotriva sufragiului cenzitar. Ideea suveranităţii majorităţii simboliza atunci efortul emancipării colective; în acest caz, expresia majorităţii constituia un echivalent practic al unanimităţii, un mod al formulării unui interes plauzibil de general. Dar lucrurile s-au schimbat. Ideea de minoritate nu mai este asociată cu cea a unui grup opresor. Dimpotrivă, minorităţile sunt cele care sunt astăzi considerate cele mai oprimate. Prin urmare, lipsa unanimităţii a devenit o chestiune mult mai sensibilă. Referinţa la o legitimitate de tip substanţial se impune astfel pentru a reprezenta situaţia populaţiilor excluse şi a grupurilor minoritare şi pentru a permite reactualizarea idealului originar al unei comunităţi coerente conţinut în noţiunea de unanimitate. Altfel spus, putem considera că orizontul regulator trasat de această noţiune a unanimităţii se articulează astăzi sprijinindu-se nu pe una, ci pe ambele forme de legitimitate menţionate.

Al doilea factor, de natură politică, provoacă modificarea termenilor în care tema legitimităţii este înţeleasă. Atingem aici problema relativizării şi a desacralizării sensului alegerilor. Atât în teoria clasică a guvernării reprezentative, cât şi în practică, alegerile îndeplineau funcţia legitimării guvernanţilor, recunoscându-le acestora din urmă o largă capacitate de acţiune autonomă. Nu ne mai aflăm într-o asemenea situaţie. Dintr-un motiv major: mandatul electoral este acum înscris într-un univers care nu mai este structurat de organizaţii disciplinate, care nu mai are programe bine definite, înscrise într-un câmp traversat de clivaje clar desenate. Prin urmare, distincţia dintre legitimitatea celor care guvernează şi legitimitatea acţiunilor acestora a devenit mai pronunţată. Înainte, alegerile conjugau cele două dimensiuni. Astăzi, demersul electoral şi-a restrâns semnificaţia. Putem spune că alegerile nu mai sunt acum

decât un simplu mod de *desemnare* a guvernanţilor, în vreme ce legitimitatea politicilor imaginate de aceştia este în permanenţă interogată şi se cuvine cucerită zi de zi şi în fiecare caz în parte. Prin urmare, şi aici, legitimitatea de tip substanţial capătă o pondere din ce în ce mai mare: serviciul binelui comun şi respectul valorilor fondatoare ale legăturii sociale nu mai derivă pur şi simplu din însuşi actul alegerii. Puterile de supraveghere devin, aşadar, un mod de a acoperi prăpastia dintre cele două legitimităţi, câştigând astfel o legitimitate din ce în ce mai semnificativă.

Acest „supliment" de legitimitate a practicilor contrademocratice contemporane trebuie restituit şi el în cadrul mai vechi al dificultăţii reprezentării poporului. Dacă am evocat chestiunea statutului juridic şi material al expresiei majoritare, se cuvine să revenim şi asupra dimensiunii mai sociologice a problemei reprezentării, încă de la începuturi, democraţiile moderne au fost traversate de o tensiune între propriul principiu politic (suveranitatea poporului) şi caracteristicile lor sociologice (dificultatea figurării unei societăţi a indivizilor). Libera expresie a opiniei publice trebuie considerată în acest context: ea contribuie la o mai mare lizibilitate a socialului, participând, aşadar, la travaliul reprezentării. Rolul presei, pe care am considerat-o aici drept o modalitate a puterii de supraveghere, este astfel justificat funcţional. Cum l-am putea însă *legitima democratic*, cum l-am putea surprinde ca parte a expresiei voinţei generale (şi nu doar, într-un mod „liberal", ca garant al altor libertăţi)? Răspunsul: presa reprezintă opinia publică, este organul acesteia. Organul: cuvântul suscită probleme prin simpla sa pronunţare. Presa este organul opiniei în acelaşi mod în care reprezentanţii au putut fi odată consideraţi de unii jurişti ca organe ale naţiunii[190]. În fapt, asemeni

190 Despre teoria organului în dreptul public francez şi german, v. Raymond CARRÉ DE MALBERG, Contributions à la théorie générale de l'État, Paris, 1922, vol. II, pp. 227-243.

suveranităţii naţionale, opinia publică este indivizibilă şi permanentă; nimeni nu poate pretinde că o posedă. Or, puterea sa legitimă rezidă tocmai în acest caracter inapropiabil şi irecuperabil de generalitate, comentat de Daunou într-o formulă celebră: „Una din trăsăturile fundamentale ale opiniei publice este aceea de a se sustrage oricărei conduceri imperative; opinia publică nu poate fi guvernată. O putem comprima, o putem sufoca, o putem poate distruge: dar nu putem să o stăpânim”[191]. Prin urmare, opinia publică înseamnă întotdeauna mai mult decât expresiile sale accidentale, iar nimeni nu poate pretinde că o întrupează.

Conflictul dintre presă şi reprezentanţi, dintre puterea de supraveghere şi puterile guvernării este deci şi un conflict între moduri diferite de reprezentare. Media şi organizaţiile echivalente ilustrează cel mai bine teoria juridică a reprezentării organice: opinia nu există în ea însăşi, ci capătă consistenţă numai în măsura în care acestea îi dau formă, o *organizează* sub specia unui sondaj, a unei anchete, a unei acţiuni colective sau a unei interpelări. Tensiunea inerentă noţiunii de reprezentare – sfâşiată între „vechea” viziune a mandatului strict şi cea „modernă” a organului – se reproduce în inima conflictului de legitimitate întotdeauna latent dintre puterile de supraveghere şi cei care guvernează. Nu trebuie să înţelegem noţiunea de organ într-un mod restrictiv. Ea nu are în fapt sens decât în măsura în care este concepută în mod dinamic, ca expresie a unui *travaliu*, deschis şi permanent, fără a avea vreo conotaţie substanţială[192]. Media sunt un *organ dinamic*, *imperfect şi aproximativ* al opiniei publice. De altfel, observaţia determină distincţia progresivă, operată în vremea Revoluţiei franceze, între

191 Essai sur le garanties individuelles que réclame l'état actuel de la société (1819), Belin, Paris, 2000, p. 107.

192 Potrivit faimoasei formule a lui Georg Jellinek : „în spatele reprezentantului se află o alta persoană; în spatele organului nu se află nimic“, citat de Raymond CARRÉ DE MALBERG, Contributions..., op. cit., vol. II, p. 288.

supravegherea difuză exercitată de presă şi tipul de supraveghere pus în operă de societăţile patriotice[193]. Acestea din urmă sunt în fapt structurate, relativ închise, dotate cu mecanisme de control intern în permanenţă active, organizate potrivit unor principii de disciplină ce au drept funcţie laminarea diferenţelor şi coerciţia directă. Dimpotrivă, presa este indisociabilă de ideea *libertăţii presei*, ea nu-şi poate juca rolul decât sub specia unei diversităţi şi a unei reflexivităţi permanente. Diversele puteri de supraveghere declină şi extind un efort de o asemenea natură. Ele nu pot fi, aşadar, concepute static. Legitimitatea lor derivă dintr-o activitate, cea care determină o colectivitate să pună în permanenţă în cauză. Neîncrederea poate astfel hrăni o viziune politică exigentă şi constructivă[194].

II

SUVERANITATEA DE OBSTRUCŢIE 1 2 3

1. DE LA DREPTUL LA REZISTENŢĂ LA SUVERANITATEA COMPLEXA

---

193 în anul III, distincţia este subliniată puternic, iar practicile avangardiste şi loviturile de forţă ale numeroaselor societăţi populare ilustrează procesul de confiscare a puterii sociale. Principiul unei libertăţi nelimitate (prin argumentul caracterului său inaprorpiabil) a presei a fost, aşadar, disociat de chestiunea autorizării societăţilor populare suspecte de a se substitui societăţii înseşi. Departe de a corecta limitele guvernării reprezentative, aşa cum o făcea puterea de supraveghere a opiniei, activitatea societăţilor populare era percepută ca o restrângere a reprezentării, de vreme ce mici grupuri militante autoproclamate pretindeau să se substituie expresiei sufragiului universal.

194 Această concluzie mă apropie de Philip Pettit, permiţându-mi să depăşesc tensiunea dintre vigilenţa civică şi principiul încrederii democratice care subîntinde scrierile acestuia. Pentru Pettit, vigilenţa nu este automat legată de o atitudine de neîncredere, ce se poate înscrie într-o relaţie de încredere, cu condiţia de a înţelege încrederea ca fiind structurată de „un nivel de aşteptări extrem de exigent“, Philip PETTIT, Républicanisme. Une théorie de la liberté et du gouvernement, trad. fr. Patrick Savidan, Jean-Fabien Spitz, Gallimard, Paris, 2004. Putem însă considera că, în acest punct foarte precis, dezvoltările sale sunt fragile (v. paginile despre „încredere şi vigilenţă“, pp. 352-255).

2. Democraţiile autocritice
3. Politica negativă

„Numesc *facultate de a statua* dreptul de a decide sau de a corecta ceea ce a fost decis de un altul. Numesc *facultate de a împiedica* dreptul de a anula o decizie luată de un altul”. Distincţia formulată de Montesquieu1 este indispensabilă pentru înţelegerea transformărilor politicii contemporane. Ea pune accentul pe o dimensiune negativă a vieţii politice puţin analizată. Este însă deja evident că aceasta capătă o importanţă din ce în ce mai mare. Departe de a se limita la reacţii izolate, acţiunile de obstrucţie desenează un câmp specific, constituind a doua mare figură a universului contrademocratic. Dimensiunea are o lungă istorie. Înainte de a pretinde să participe la suveranitate, oamenii şi-au manifestat capacitatea de a rezista puterilor care le erau impuse. Prin pasivitate, prin repliere, prin ocolirea abilă a regulilor, au căutat să slăbească lanţul dominaţiei. Numeroase sunt lucrările care au descris modalităţile şi efectele acestor comportamente. Spre exemplu, opoziţiile latente faţă de puterea fiscală au fost adesea studiate. Însă rezistenţele societăţii în faţa autorităţii au luat şi forme frontal politice. Revoltele, jacqueriile, rebeliunile au marcat istoria umanităţii, în vreme ce ideea unui[195]

„Drept la rezistenţă” ce putea fi gândit juridic şi moral a fost formulată într-o epocă în care noţiunea dreptului de vot nu avea încă niciun sens. Astfel, intervenţia poporului a fost imaginată în cheie negativă, consimţământul acestuia fiind prin simetrie presupus prin simpla absenţă a rezistenţei.

Sufragiul universal a adus cu sine noi abordări ale capacităţii de obstrucţie. Proiectul dedublării suveranităţii poporului într-o putere electorală pozitivă şi o putere organizată a opoziţiei a făcut obiectul unor intense discuţii în timpul Revoluţiei franceze. Şi atunci, ideea majoră a fost cea potrivit căreia poporul nu poate rămâne liber şi

195 Spiritul legilor, cartea a XI-a, capitolul 6.

suveran dacă nu dispune de un fel de „rezervă de neîncredere” pentru a se opune eventual puterii pe care el însuşi a instituit-o. Şi atunci, capacitatea de obstrucţie a fost supusă unor lecturi liberale şi democratice. Deşi formulele constituţionale a ceea ce ar fi semănat unei democraţii de tip dualist au fost mai apoi abandonate, mecanismele de obstrucţie şi-au păstrat pertinenţa pe alte planuri. Democraţiile s-au hrănit mai întâi dintr-o tensiune între legitimitatea politică şi legitimitatea socială ce decurgea din conflictul dintre clase. Ele au fost astfel structurate de integrarea în propria lor funcţionare a unei autocritici, altoită pe viziunea originară a unei puteri durabile şi suficient de legitimată prin urne. Dezvoltarea unei opoziţii politice şi parlamentare structurate şi intervenţia permanentă a vocilor discordante ale nesupunerii au consolidat ceea ce am putea numi o *suveranitate critică*. Iată o dimensiune esenţială a vieţii democraţiilor pe care nu se cuvine să o pierdem din vedere.

Trăsătura dominantă a perioadei actuale rezidă în fapt în degradarea acestei suveranităţi critice ce participa în mod constructiv la viaţa conflictuală a democraţiei şi în transformarea acesteia într-o suveranitate pur negativă. Suveranitatea efectivă a poporului se afirmă acum mai degrabă prin serii de respingeri succesive şi punctuale decât prin expresia unui proiect coerent. Alegerile au devenit moduri de sancţionare a celor care au guvernat. Ele nu mai traduc, ca în trecut, o alegere de viitor. Votanţii sunt adesea „refuzanţi”, iar viaţa socială este din ce în ce mai mult constituită practic prin ţeserea şi suprapunerea unor refuzuri în serie. Incertitudinea viitorului şi dificultatea de a gândi o democraţie complexă se combină pentru a accelera fenomenul. Vitalitatea contrademocratică s-a degradat sub efectul corporatismelor sau al reacţiilor populiste pur reactive. Câmpul politic s-a transformat profund desenând un sistem care cere să fie examinat. Istoria de durată a puterilor de

obstrucţie ne poate oferi distanţa necesară pentru a-i înţelege mai bine temeiurile.

1. De LA DREPTUL LA REZISTENŢĂ LA SUVERANITATEA COMPLEXĂ

Teoriile medievale ale rezistenţei

ŞI CONSIMŢĂMÂNTULUI

Ideea potrivit căreia o putere nu este legitimă în absenţa consimţământului poporului precede cu mult naşterea idealului democratic al unei ordini instituite şi determinate de comunitate. Ea se impune încă din Evul Mediu, de la începutul secolului al XIII-lea, exprimată prin celebra maximă: „Ceea ce îi priveşte pe toţi trebuie aprobat de toţia consacrată de toţi marii autori ai perioadei, fie ei filosofi sau teologi. Formula nu trebuie însă greşit interpretată sau înţeleasă într-o perspectivă democratică modernă. Maxima are în acea vreme o conotaţie constituţională foarte[196]

slabă. Ea nu trimite la proceduri clar definite şi nu implică vreo referinţă la ideea votului1, având mai ales un înţeles moral şi semnalând Principelui un imperativ al guvernării în serviciul binelui comun. Formula afirmă pur şi simplu că sursa şi finalitatea autorităţii politice este comunitatea însăşi. Dacă o anumită idee a suveranităţii poporului poate fi astfel exprimată, ea este însă strict pasivă. Accentul cade pe afirmarea solemnă a unui principiu, într-o relativă indiferenţă faţă de condiţiile operaţionalizării acestuia. Toţi autorii Evului Mediu dau prioritate definirii binelui, realizarea acestuia fiind asigurată de virtuţile Principelui. Prin urmare, operaţiunea

196 Traducere a celebrei maxime latine din Codul iustinian: Quod omnes tangit ab omnibus approbetur. Formula a cunoscut variante : comprobetur, tractari et approbari debet etc. Maxima este cel mai adesea citată prin iniţialele QOT. V. André GOURON, „ Aux origines médiévales de la maxime Quod omnes tangit“, in Histoire du droit social Mélanges en hommage à Jean Imbert, PUF, Paris, 1989; Gaines POST, „A Roman Legal Theory of Consent: Quod Omnes Tangit“, in „Medieval Respresentadon“, Wisconsin Law Review, 1950 (volum unic); Ralph GIESEY, „Quod Omnes Tangit: a Post-Scriptum“, Studia Gratiana, vol. XV, 1972.

cea mai semnificativă este cea a distincţiei dintre guvernanţii buni şi cei răi, dintre Principele devotat colectivităţii şi tiranul care guvernează pentru propriul său beneficiu, fără a ţine cont de nevoile şi de voinţa supuşilor. Noţiunea de consimţământ capătă importanţă în acest context: ea furnizează criteriul diferenţei practice dintre tiranie şi serviciul binelui comun, determinând astfel un fel de limită politică. O limită ce nu poate fi însă trasată decât într-un mod negativ: consimţământul poporului nu este apreciat decât sub specia absenţei opoziţiei. Perspectiva întemeiază centralitatea noţiunilor de tiranie şi de tiranicid în gândirea politică medievală, organizând reprezentările politicului prin definirea răului şi a condiţiilor în care acesta poate fi combătut.

Fiind absenţă, pierdere, distrugere, răul este mai uşor de definit decât binele. De la Bartolus sau John de Salisbury la Marsiglio de Padova sau William Occam, Evul Mediu va construi progresiv marile linii ale unei teorii politice[197]

negative[198]. Politica este surprinsă în punctele sale de inversiune şi de răsturnare. Regimurile sunt, aşadar, judecate potrivit criteriului propensiunii de a degenera în tiranie, preocuparea majoră a filosofiei morale şi politice fiind cea de a reflecta la posibilităţile de a îndepărta acest pericol. Gestul radical al tiranicidului şi teoria dreptului la rezistenţă capătă astfel un loc central. Capacitatea de a *âm piedica* devine modul originar de acţiune ce structurează câmpul politic. Primele forme considerate legitime şi viabile ale intervenţiei societăţii în politică sunt puterea de a spune nu, posibilitatea de a-l revoca pe Principe sau pe administratorii acestuia[199]. Desigur, o intervenţie ce nu

197 V. dezvoltările lui Arthur P. MONAHAN, Consent. Coercion, and Limit. The Medieval Origins of Parliamentary Democracy, McGill - Queen’s University Press, Montréal & Kingston, 1987.

198 Pentru o abordare sintetica a acestei vaste probleme, v. Mario TURCHETTI, Tyrannie et tyrannicide de T Antiquité à nos jours, PUF, Paris, 2001.

199 Lăsăm aici de-o parte problema subiectului acestei intervenţii.

poate fi imaginată decât în cazuri-limită, căci nu există vreun alt motiv vital care să justifice amestecul în actele suveranului. Dacă examinăm puterile revendicate de primele Stări generale din Franţa, constatăm că dreptul de a-i recuza pe unii membri ai Consiliului regelui, dreptul de a detrona o regenţă uzurpatoare sau un rege tiranic sunt adesea invocate, aproape tot atât de frecvent ca „drepturile de supraveghere”, cele în virtutea cărora Stările cer socoteală despre administraţia financiară sau cele care ţintesc să instituie principiul impozitului consimţit[200]. Privită istoric, invocarea puterilor de obstrucţie însoţeşte revendicarea puterilor de supraveghere.

CONTRADEMOCRAŢIA

Epoca Reformei

Noţiunea de drept la rezistenţă a fost aprofundată în secolul al XVI-lea, în epoca Reformei, ca reacţie la formularea în spaţiul catolic a unei viziuni absolutiste a prerogativei regale (pe care apărătorii religiei dominante se sprijineau pentru a-i îndepărta de la coresponsabilitatea puterii pe demnitarii câştigaţi de noile idei). În replică, partizanii Reformei se folosesc de teoriile medievale ale consimţământului popular şi ale dreptului la rezistenţă. Calvin dă semnalul în capitolul XX al celei de-a patra cărţi a *Instituţiilor religiei creştine* (1536), consacrat guvernării civile, evocând dreptul „de a se opune şi de a rezista exceselor sau cruzimii regilor”[201]. Reactualizarea acestor

---

Poporul este imaginat în epocă într-un mod ne-sociologic, ca o figură aproape morală, reprezentată de terţi. Masele sau marele număr nu sunt niciun moment concepute ca subiect al unei acţiuni proprii.

200 V., pentru secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, Arlette JOUANNA, Le Devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de VÉtat moderne, 1559-1661, Fayard, Paris, 1989 (v. tabelul de la p. 301).

201 Jean CALVIN, Institution de la religion chrétienne, ediţie îngrijită de Jean-Daniel Benoît, vol. IV, Vrin, Paris, 1961, p. 536. Potrivit lui Calvin, dreptul la rezistenţa trebuie exercitat de „magistraţi instituiţi pentru apărarea poporului“, Ibidem. Calvin se referă la Stările generale, asemuind explicit funcţia acestora celei îndeplinite de eforii lacedemonieni. Despre semnificaţia acestui capitol, v. Quentin

doctrine are iniţial un motiv religios. Ele nu întârzie însă să izbucnească în forţă în spaţiul politic atât în Anglia, cât şi în Franţa.

În Anglia, John Knox propune o interpretare destul de radicală a refuzului supunerii faţă de autorităţile considerate liberticide. În a sa *Apology for the Protestants* (1557), Knox se revoltă împotriva Mariei Tudor, acuzată că „îi oprimă pe nevinovaţi împotriva oricărei echităţi sau dreptăţi şi că luptă împotriva lui Dumnezeu”[202]. Un an mai târziu, el ridică şi mai tare vocea împotriva unei regine considerate idolatre şi tiranice, chemând de această dată la rebeliune[203]. John Ponet, episcop de Rochester şi de Winchester, publică în aceeaşi epocă şi într-un spirit similar, dar mai structurat intelectual *A Shorte Treatise of Politike Power* (1556). El subliniază limitele autorităţii civile în materie de conştiinţă, recunoaşte poporului dreptul de a rezista şi de a nu se supune guvernelor abuzive. Christopher Goodman şi George Buchanan, două alte mari figuri ale religiei reformate în Anglia şi în Scoţia, multiplică scrierile genului. În al său *Dialogus* de *Jure Regni apud Scotos* (1579), cel din urmă afirmă energic că „poporul are mai multă putere ca regii, ale căror drepturi nu vin decât de la popoarele lor; prin urmare, cetăţenii au împreună asupra regilor aceeaşi putere pe care regii o au asupra unui membru al poporului”[204].

Autorii englezi şi scoţieni pe care i-am evocat dau dreptului la rezistenţă şi imperativului consimţământului

---

SKINNER, The Foundation of Modem Political Thought, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 1979, partea a treia „Calvinism and the Theory of Révolution“.

202 John KNOX, Apology for the Protestants in Prison at Paris (1557), in David LAING (ed.), The Works of John Knox, Edinburgh, 1846-1864, vol. IV, p. 327.

203 V. în special The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment ofWomen (1558), reluat în recenta antologie John KNOX, On Rebelion, Roger A. MASON (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

204 Citat de Mario TURCHE'ITl, Tyrannie et tyrannicide..., op. cit.,

popular o dimensiune politică mult mai clară decât cea prezentă în operele filosofilor şi teologilor medievali. Scrierile lor nu sunt tratate teoretice, ci instrumente de intervenţie directă în dezbaterile şi conflictele politice ale epocii. Deşi nu se mulţumesc cu o abordare morală, nici ei nu dezvoltă însă o adevărată gândire constituţională. Pasul decisiv va fi făcut de „monarhomahii" francezi. Neologismul, care îi numeşte pe „cei care se împotrivesc monarhului", îi desemnează în special pe publicişti hughenoţi apărători ai dreptului la rezistenţă în faţa guvernelor uzurpatoare şi liberticide. Publicate după masacrele din noaptea Sfântului Bartolomeu, câteva texte faimoase au oferit curentului un ecou intelectual considerabil. Putem cita spre exemplu *Le Réveille-matin des Français* (1574), *Franco-Gallia* de Hotman (1574), *Vindiciae contra tyrannos* (1579) atribuit lui Duplessis-Mornay sau sinteza lui Théodore de Beze publicată la Geneva, *Du droit des magistrats sur leurs sujets* (1575). O întreagă tradiţie a dorit să-i asimileze pe aceşti autori „precursorilor *Contractului social*" asimilare justificată de celebrarea repetitivă a drepturilor poporului, de apelul sistematic la o guvernare supusă binelui public şi de critica necruţătoare a oricăror pretenţii absolutiste. Ei se află însă încă departe de Rousseau. Monarhomahii nu au ideea unei suveranităţi active a poporului şi sunt intelectual mai apropiaţi de gânditorii medievali decât de individualismul democratic[205]. Mai moderaţi decât Knox şi confraţii săi, nu regăsim în cazul lor radicalismul unui Calvin. Toţi aceşti teoreticieni hughenoţi s-au delimitat, de altfel, cu grijă de fruntaşii anabaptişti ai Războiului ţărănesc sau ai diverselor revolte ce au marcat primii ani ai Reformei în Germania. Ei împărtăşesc însă efortul de a dezvolta o gândire propriu-zis constituţională a dreptului la rezistenţă. Iată principala lor originalitate.

Aşa cum era de aşteptat, literatura monarhomahică

205 Trimit aici la propriile mele argumente din Le Sacre du citoyen, op. cit.y pp. 21-38.

pune accentul pe rolul Stărilor generale. Lucrarea lui François Hotman, *Franco-Gallia*, îmbracă forma unei istorii constituţionale a originilor Franţei, arătând că primii adevăraţi regi ai ţării, care au domnit după uniunea dintre franci şi gali (care justifică şi titlul cărţii), fuseseră înscăunaţi de adunări generale reprezentative. Soluţia organizării structurate şi regulate a unei puteri de rezistenţă şi, simultan, a unei instanţe de consimţământ, s-ar afla aşadar, în opinia lui Hotman, în „restaurarea" parlamentarismului originar. De partea sa, Beze sugerează că şi „magistraţii inferiori" îndeplinesc o funcţie de control al Principelui, referindu-se aici la anumite categorii de nobili de „sânge" şi la anumiţi magistraţi aleşi ai cetăţilor importante. Cel mai original este însă autorul *Vindiciae contra tyrannos* care imaginează un fel de putere dublă: pe de-o parte, puterea regală activă şi, pe de alta, instanţele de control, singurele capabile să constituie împreună administraţia publică. El are, aşadar, ideea unei puteri împărţite sau, cel puţin, a unor puteri complementare şi articulate. Vocabularul însuşi este semnificativ: „eforii" şi „controlorii publici"[206] sunt „tutori" ai poporului în faţa monarhului. Rememorând instituţia lacedemoniană a eforatului, familiară spiritelor impregnate de cultura antică[207], *Vindiciae contra tyrannos* deschide calea unei abordări instituţionalizate a unei puteri de obstrucţie contrapusă guvernării active. Este adevărat că textul semnat de La Boétie, *Contr-un*[208], sistematic republicat până astăzi, s-a impus mai târziu ca una din scrierile

206 Vindiciae contra tyrannos, traducere franceză din 1581, p. 233.

207 V. „La Sparte huguenote", in Maxime ROSSO, La Renaissance des institutions de Sparte dans la pensée française (XVIe-XVIIIe siècle), Presses Universitaires d'Aix-Marseille, Aix-en-Provence & Marseille, 2005, pp. 84-101.

208 Prima ediţie completă datează din 1576. Lucrarea va fi mai apoi publicată sub titlul Discours de la servitude volontaire [Lucrarea este disponibilă şi în traducere românească, Étienne de LA BOÉTIE, Discurs asupra servituţii voluntare, trad. Mariana Ilie, Incitatus, Bucureşti, 2001, n.t.].

emblematice ale dreptului la rezistenţă.

El trebuie însă distins de această literatură chiar dacă cercurile calviniste au încercat să şi-l însuşească publicându-l în mai multe ediţii-pirat: lucrarea nu conţine în fapt nicio propunere propriu-zis constituţională.

Câţiva ani mai târziu, într-un context intelectual cu totul diferit, marcat de apariţia primelor formulări ale teoriei dreptului natural, Althusius consacră ideii un întreg capitol al lucrării sale *Politica Methodice Digesta* (1603). „Administratorii asociaţiei universale, scrie acesta, sunt de două tipuri: eforii şi magistratul suprem”[209]. Primii exercită o putere limitativă şi obstructivă, având grijă ca magistratul suprem să nu devină neglijent sau inactiv şi veghind ca înclinaţiile personale ale acestuia să nu dăuneze binelui public[210]. Considerată astfel, puterea de obstrucţie îşi schimbă natura: ea nu mai este concepută ca o intervenţie limită, o formă de rezistenţă ultimă şi radicală în faţa unei puteri la rândul său extremă, cea tiranică, ci se vede integrată într-o arhitectură normală a puterilor, o arhitectură democratică modernă chiar, în care eforii sunt aleşi de către întregul popor[211]. Paznici permanenţi ai libertăţilor, apărători ai intereselor poporului în faţa sau împotriva magistratului suprem, garanţi ai menţinerii diferitelor puteri în propriile lor sfere de activitate, asigurând regenţa în perioadele de interregn, eforii lui Althusius nu se limitează la exerciţiul dreptului de a detrona un suveran devenit tiranic[212]. Suntem într-adevăr departe de vechea abordare medievală. Althusius

209 Capitolul XVIII, „The Ephors and Their Duties“. Am folosit ediţia engleză prescurtată îngrijită de Frederick S. Carney, Liberty Fund, Indianapolis, 1995, p. 99.

210 Ibidem, pp. 99-100.

211 Modalităţile alegerii pot fi în viziunea sa foarte diverse. El evocă posibilitatea tragerii la sorţi, precum şi pe cea a unui vot în cadrul corpurilor constituite sau a unui scrutin organizat pe baza unei simple diviziuni aritmetice a cetăţenilor, Ibidem, p. 102.

212 De altfel, această funcţie nu este decât una dintre cele cinci care le revin, Ibidem, pp. 103-109.

marchează ruptura şi deschide cu adevărat calea către un Rousseau şi către ideea suveranităţii democratice. Inovator, el se desparte şi de viziunea bodiniană a unei suveranităţi unice şi indivizibile[213]. Din acest dublu motiv, Althusius este primul gânditor al unei democraţii dualiste în care guvernarea şi puterea de obstrucţie concură la buna gestiune a cetăţii.

Luminile, puterea negativă

ŞI TRIBUNII POPORULUI

Chestiunea puterilor de rezistenţă se află în centrul preocupărilor filosofilor politici ai secolului al XVIII-lea, fiind acum privită într-o perspectivă constituţională explicită. Puterile de obstrucţie sunt înscrise mai întâi în preocuparea liberală a determinării graniţelor stricte ale puterii. Ele participă în egală măsură la căutarea democratică a celor mai pertinente forme ale suveranităţii poporului. Antichitatea romană este sursa modelelor susceptibile să hrănească toate aceste căutări. Analiza instituţiei *tribunilor poporului* a constituit astfel referinţa istorică necesară gândirii puterii de obstrucţie. Nu este desigur aici locul pentru o apreciere a conformităţii cu adevărul istoric a descrierilor pe care Luminile le-au dat instituţiei. Important este modul în care au înţeles-o şi au prezentat-o.

Se cuvine, de asemenea, să ţinem cont că secolul al XVIII-lea a confundat adesea instituţia eforilor Spartei cu cea a tribunilor Romei; puterile de supraveghere şi puterile de obstrucţie pe care ne străduim să le distingem erau pe atunci suprapuse frecvent. În fapt, Tribunatul anului VIII se înrudeşte mai degrabă cu eforatul, în vreme ce Althusius încredinţa eforilor sarcini asemănătoare celor asumate de tribunii romani. De asemenea, majoritatea autorilor face o confuzie între „tribunii poporului” şi

213 V. critica pe care o adresează autorului celor Şase cărţi ale Republicii, Ibidem, pp. 104-105. în Politica Althusius consacră pagini critice şi lui William Barclay. Citând De Regni et Regali Potestate (1600), el îi reproşează catolicului absolutist englez viziunea asupra puterii suverane, Ibidem, pp. 109-116.

„tribunii plebei”, aceasta din urmă fiind o clasă socială distinctă.

Veto, intercedo: mă opun, intervin. Acest rol esenţial al tribunilor romani reţine atenţia secolului al XVIII-lea[214]. „Puterea lor era mai degrabă cea de a împiedica şi mai puţin cea de a acţiona”, rezumă *Enciclopedia* lui Diderot şi d’Alembert[215]. „Tribunii poporului, precizează *Enciclopedia metodica*, erau magistraţi însărcinaţi să protejeze poporul de opresiunea celor mari, să-i apere drepturile şi libertatea împotriva Consulilor şi a Senatului”[216][217]. Montesquieu şi Rousseau le consacră capitole din *Spiritul legilor* şi din *Contractul social*. Desigur, derivele instituţiei, care a sfârşit prin a uzurpa puterea executivă în loc să se limiteze la controlul acesteia, au fost denunţate de cei doi autori. Şi unul, şi celălalt s-au arătat fascinaţi de acest Tribunat care constituţionaliza o putere negativă, un singur tribun putând să oprească totul prin simpla pronunţare a cuvântului *veto*. „Deşi nu poate face nimic, el poate împiedica totul”: iată ce reţine Rousseau. În fapt, Tribunatul nu este o parte constitutivă a puterilor cetăţii, ci, observă Rousseau, „o magistratură specială care nu se confundă cu celelalte”. Tribunatul este însă o condiţie a bunei funcţionări a acestora din urmă în măsura în care el „aşază fiecare termen în raportul ce-i este potrivit”. Putem oare conserva beneficiile instituţiei, prevenind în acelaşi timp posibilele derive ale acesteia? Iată întrebarea pe care o formulează Rousseau, sugerând că o asemenea putere nu

214 Pentru o viziune de ansamblu a imaginii tribunilor în epocă, v. Pierangelo CATALANO, Tribunato e resistenza, Paravia, Torino, 1971.

215 Articolul „Tribun du peuple“, voi. XXXIV.

216 Encyclopédie méthodique, seria Economie politique et diplomatique, de Jean-Nicolas DEMEUNIER, Paris 1788, voi. IV, p. 569.

217 Spiritul legilor, cartea a V-a, capitolul 8; Contractul social: cartea a IV-a, capitolul 5. Despre Rousseau, v. Jean COUSIN, „J.-J. Rousseau interprete des institutions romaines dans le Contrat social*> in Etudes sur le „ Contrat social“ de Jean-Jacques Rousseau, Les Belles Lettres, Paris, 1964.

se poate manifesta decât într-un mod intermitent. *Contractul social* nu explorează în totalitate argumentul, dar discuţia este reluată câţiva ani mai târziu în ale sale *Epistole scrise de la munte*[218], dintr-o perspectivă cu totul diferită. În acest text, Rousseau se opune recursului la *dreptul negativ* pe care Micul Consiliu (executivul) genevez îl revendica în materie de legislaţie sau de transmitere a cerinţelor cetăţenilor către Consiliul general. Puterea de obstrucţie era astfel pervertită pentru că antrena o întărire a puterii executive; forţa sa nu se afla nici în slujba libertăţii şi nici în cea a drepturilor poporului. Polemica la care participă *Scrisorile* aduce în prim-plan aspecte tehnice a căror înţelegere ar cere o expunere detaliată a funcţionării instituţiilor Genevei[219] ce nu-şi găseşte locul aici. Episodul dezvăluie însă importanţa extraordinară a noţiunii de putere negativă în epocă.

Rousseau explorează posibilitatea unei puteri negative democratice ca instrument al extinderii şi al actualizării suveranităţii populare. Sfârşitul secolului al XVIII-lea aşeza însă dimensiunea negativă în perspectiva controlului separării puterilor. De altfel, termenul *veto* îşi schimbă atunci sensul. Între 1750 şi 1770, *Enciclopedia* îl încadra cu stricteţe în limitele istoriei romane. Douăzeci de ani mai târziu, cuvântul căpăta un înţeles constituţional diferit. El devine în America un sinonim al „refuzului calificat” (*qualified negative*), desemnând dreptul pe care Părinţii fondatori îl atribuiseră preşedintelui de a bloca intrarea în vigoare a unui text adoptat de legislativ (veto răsturnat de o majoritate de două treimi a fiecărei Camere). În Franţa, el desemnează de regulă principiul „sancţiunii regale”, de suspendare a legilor, pe care

218 Lettres écrites de la montagne (1764) sunt un răspuns la Lettres écrites de la campagne de Jean-Robert Tronchin (tôt în 1764).

219 V. Céline SPECTOR, „Droit de représentation et pouvoir négatif: la garde de la liberté dans la constitution génévoise“, in Bruno BERNARDI, Florent GUÉNARD, Gabriela SILVESTRINI, La Religion, la Liberté, la Justice. Un commentaire des „ Lettres écrites de la montagne* de Jean-Jacques Rousseau, Vrin, Paris, 2005.

Constituţia din 1791 o acorda puterii executive. Ambele mecanisme sunt gândite din perspectiva expusă de Montesquieu, cea a articulării puterii de a statua şi a puterii de a împiedica, şi construite pentru a asigura, în spirit „liberal", buna funcţionare a echilibrului puterilor prin limitare reciprocă[220]. Revoluţionarii francezi nu se vor mulţumi însă cu o asemenea viziune cuminte a puterii de obstrucţie. Asociind-o referinţei la tribunii romani, ei o vor aşeza într-un orizont democratic, fără a reuşi totuşi să-i dea o formă cu adevărat constituţională.

Experienţa revoluţionară franceză

Ideea Tribunatului îşi face apariţia în Franţa încă din primăvara lui 1790, evocată în atmosfera Cercului social şi a Clubului cordelierilor de cei frământaţi de dorinţa de a însera suveranitatea populară în mecanisme mai ample decât cele al simplei reprezentări. Abatele Fauchet, unul dintre cei mai avizaţi comentatori ai *Contractului social*, propunea instituirea unei „puteri moderatoare* alese care ar avea rolul de a suspenda acţiunile sau textele considerate potrivnice voinţei generale şi de a face apel la decizia suveranului. Scopul, explica acesta, era ca „întregul să fie păstrat de întreg*[221]. La rândul său, Lavicomterie consacră un capitol al tratatului său democratic *Du peuple et des rois* (1791) descrierii a ceea ce am putea numi tribuni moderni, „străjeri ai suveranităţii poporului*, meniţi să dejoace tentativele de uzurpare a puterilor delegate[222]. Respectivii magistraţi ar fi trebuit să fie simultan „moderatorr ai puterilor instituite şi „conservatorr ai drepturilor poporului. Ca şi Rousseau, Lavicomterie este conştient de pericolul ca o asemenea instituţie să se transforme într-un fel de putere totală. Soluţia? El reia cuvintele lui Rousseau pentru a sublinia

220 V. Christian BIDÉGARAY, Claude ÉMERI, „Du pouvoir d'empêcher: veto ou contr-pouvoir", Revue du droit public, nr. 2,1994.

221 „Treizième discours sur l'universalité d'action du Souverain dans l'État", La Bouche de fer, al doilea supliment, 1791, vol. VII, p. 60.

222 Op. rit., capitolul X, „Des éphores et des tribuns", pp. 78-90. Următoarele citate sunt extrase din acest capitol.

necesitatea independenţei absolute a acestora faţă de diferitele puteri instituite. Organizându-le „impermanenţa şi amovibilitatea*, riscul de a-i vedea abuzând de propria lor putere ar fi anulat. O putere neinstituţionalizată, o putere pur funcţională şi impersonală: acestea sunt condiţiile pe care Lavicomterie le stabileşte pentru instituirea unui tribunat modern care să nu fie supus derivelor. Pot fi oare aceste condiţii satisfăcute? Experienţa revoluţionară va oferi întrebării un răspuns negativ, iar dezbaterea constituţională din 1793 ne va permite să înţelegem raţiunile intelectuale şi politice ale unei asemenea replici şi să surprindem în acelaşi timp istoria lungă a suveranităţii de obstrucţie.

Am evocat deja în capitolul precedent numeroasele proiecte care, în 1793, urmăreau instituţionalizarea unei puteri sociale de supraveghere a guvernanţilor. Ideea constituirii unei puteri de obstrucţie este şi ea prezentă. Proiectul lui Hérault de Séchelles, care serveşte drept punct de plecare pentru dezbaterea Convenţiei, îi poartă amprenta[223], aşa cum o dovedesc cele două articole ale titlului „Despre suveranitatea poporului”: „Articolul I. Poporul îşi exercită suveranitatea prin adunările primare. Articolul II. El îşi numeşte imediat reprezentanţii şi membrii juriului naţional”. Orice cetăţean poate recurge la acest juriu menit să sancţioneze actele puterilor instituite şi să le blocheze acţiunea pentru a-i „apăra pe cetăţeni de opresiunea Corpului legislativ şi a Consiliului executiv”. Juriul este compus din persoane alese în fiecare departament. Există, aşadar, două puteri paralele derivate imediat din expresia populară: reprezentarea şi controlul acesteia. Instanţa propusă este democratică, este parte a suveranităţii, şi nu un simplu scut protector de tip liberal, conceput pentru a încadra puterile. Viziunea bicefală a suveranităţii poporului este respinsă ferm de Convenţie,

223 Prezentat la Convenţia din 10 iunie 1793, A.P., seria I, voi. LXVI, pp. 256-264. Citatele care urmează sunt extrase din aceste pagini. Pentru o perspectivă mai detaliată asupra dezbaterilor din jurul proiectului, v. La Démocratie inachevée, op. cit., pp. 66-81.

dovadă a neputinţei de a depăşi un anume cult iacobin al totalităţii: suveranitatea nu a putut fi definită în Franţa decât sub speciile unităţii. Instituirea unei instanţe de control, aleasă în acelaşi timp şi în aceleaşi forme ca puterea legislativă, este acuzată că introduce un dualism care poartă cu sine germenii unei confuzii şi ai unei deprecieri a suveranităţii poporului. „Aţi decretat că legislatura exercită suveranitatea; este ridicol să dorim să ridicăm alături de ea o autoritate superioară", rezumă o voce ostilă ideii lui Hérault de Séchelles[224]. Robespierre urmaşe un raţionament similar atunci când se opusese instituirii Tribunalului. „De ce să ne preocupăm, spunea acesta, de combinaţiile care îngrădesc autoritatea tiranilor! Noi trebuie să extirpăm tirania; libertatea poporului nu se găseşte în certurile dintre conducătorii săi; garanţia drepturilor se află în însăşi forţa poporului [...]. Există un singur tribun al poporului pe care îl pot recunoaşte: poporul însuşi"[225]. Toate aceste argumente amintesc încă o dată de vechea dificultate resimţită de dreptul public francez în a gândi suveranitatea altfel decât ca o putere unică, orice descompunere sau multiplicare fiind imediat percepută ca un vector al slăbiciunii. Apologia celei mai ortodoxe forme a guvernării reprezentative ajunge astfel să se suprapună pe imaginea exaltată pe care revoluţionarii francezi şi-o fac despre un popor întrupat adecvat de reprezentanţii săi.

Scopul celor care, precum Condorcet[226] sau Hérault de Séchelles, imaginaseră construcţia unei suveranităţi complexe, era acela de a integra în organizarea puterilor publice o formă de putere de obstrucţie, alternativa

224 Intervenţia lui Thuriot, 16 iunie 1793, AP., voi. LXVI, p. 577. La 11 iunie, Chabot nota şi el : „Să nu instituim două puteri ce pot deveni rivale; să nu cerem poporului să-şi împartă opinia între corpul legislativ şi juriul naţional", A.P., voi. LXVI, p. 284.

225 Discurs din 10 mai 1793, AP, voi. LXVI, p. 430.

226 V. Lucien JAUME, „Condorcet: droit de résistance ou censure du peuple ?", in Dominique GROS, Olivier CAMY (eds.), Le Droit de résistance à Voppression, Le Genre humain-Seuil, Paris, 2005.

posibilă la politica trăită ca oscilaţie între consimţământul pasiv şi revolta cetăţenilor. Ei şi-au concentrat, aşadar, eforturile pentru a schiţa instituirea unui „mijloc de rezistenţă”.

alternativ insurecţiei. „Atunci când corpul social este oprimat de corpul legislativ, remarcă Hérault de Séchelles, singurul mijloc de rezistenţă este insurecţia; spiritul poporului îşi spune cuvântul, iar urmarea depinde de dreptatea şi prudenţa acestuia. Există însă şi o altă situaţie, cea în care corpul legislativ oprimă câţiva cetăţeni. Se cuvine, aşadar, ca aceşti cetăţeni să găsească în popor un mijloc de rezistenţă”[227]. François Robert găseşte cuvinte şi mai expresive pentru a situa problema. Reluând ideea evocată în epocă a unei a patra puteri, el încearcă să identifice o cale de acţiune intermediară între stradă şi urne. Când Corpul legislativ îi uzurpă drepturile, „ce-i de făcut? se întreabă el. Poporul nu este prezent în masă, nici nu ar putea fi. Este revolta soluţia? Nu, răspunde el, nu revolta; *ne trebuie o instituţie care să ţină loc de revoltă*, care să ţină loc de popor [sic] şi care să provoace sau să reprime acţiunea sau inacţiunea tuturor puterilor constituite”[228]. O instituţie care ţine loc de popor şi de revoltă: prin radicalismul său, fericita expresie defineşte perfect miza constituirii democraţiei. Robespierre şi amicii săi sunt ostili acestei abordări. „Să înlănţuieşti rezistenţa la opresiune în chingile formelor legale este ultimul rafinament al tiraniei”, rezumă scurt Incoruptibilul[229]. Politica nu este pe atunci gândită decât în ipostazele sale de normalitate şi de limită, în vreme ce între supunere şi revoltă nu este loc pentru niciun fel de spaţiu de intervenţie, de conflict sau de negociere[230].

---

227 AP., voi. LXVII, p. 139.

228 AP., voi. LXIII, p. 387.

229 Articolul 31 al proiectului său de Declaraţie de drepturi, prezentat la 24 aprilie 1793, AP., voi. LXIII, p. 199.

230 Patrice GUENIFFEY surprinde spiritul Revoluţiei, definidu-1 ca un „absolutism reprezentativ amestecat cu recursuri insurecţionale

Termenul de insurecţie se banalizează de altfel în acea perioadă. Prezentata ca o „datorie sacră” 1, insurecţia devine o categorie politică aproape ordinară. Aşa cum o prezintă revoluţionarii anului II, insurecţia nu înseamnă neapărat revolta armată, ci, mai vag, un ansamblu de gesturi de rezistenţă, de iniţiative diverse şi de atitudini de supraveghere sau vigilenţă, unele voci invocând chiar „insurecţia paşnică” 2. Dincolo de variaţiunile semantice se produce o dezinstituţionalizare a politicului. Întreaga perioadă a Terorii se cuvine înţeleasă în aceşti termeni. În viziunea iacobină, între presiunea difuză a opiniei şi insurecţie, nume modern ai dreptului la rezistenţă şi al tiranicidului, nu există loc pentru o instituţie organizată juridic a puterii de obstrucţie.

Fichte şi ideea unui eforat modern

Reflecţia asupra constituţionalizării puterii de obstrucţie îşi va găsi expresia cea mai aprofundată la sfârşitul secolului al XVIII-lea, la lena, sub condeiul lui Fichte. Filosoful consacră un întreg capitol al *Fundamentului dreptului natural* (1796 – 1797) proiectului de instituire a unui eforat modern3. În opinia sa, spre deosebire de cele la democraţia directă”, *Le Nombre et la Raison*, Éditions de l’EHESS, Paris, 1993, p. IV.

1 V. articolul 35 al *Declaraţiei* din iunie 1793: „Atunci când guvernul violează drepturile poporului, insurecţia este pentru popor şi pentru fiecare parte a poporului datoria cea mai sacră şi mai indispensabilă”.

2 F. BRUNOT semnalează schimbarea de sens în a sa *Histoire de la langue française*, op. cit., v. vol. IX, partea a 2-a, *La Révolution et l’Empire*, 1937, p. 855.

3 Johann Gottlieb FICHTE, *Fondement du droit naturii selon les principes de la doctrine de la science (1796 – 1797)*, tradus în limba trei puteri instituite, active în domeniile lor respective, eforatul trebuie să constituie „o putere *strict prohibitivă**, o putere capabilă să

„controleze permanent comportamentul puterii publice”[231][232]. Obiectivul său nu era atât acela de a prevedea posibilitatea unei opoziţii faţă de anumite decizii particulare, în logica unei acţiuni de tip judiciar, cât cel de a institui o putere de suspendare mai generală. Eforatul există „pentru a aboli imediat orice procedură, pentru a suspenda puterea publică în ansamblu şi în toate părţile ei”. Ea are, aşadar, capacitatea de a decreta o „interdicţie de stat”, pe care Fichte o aseamănă interdicţiei ecleziastice prin care Biserica dispune de un mijloc infailibil de a obţine supunerea din partea credincioşilor. Justificarea unei asemenea puteri este dublă. Ea permite ieşirea din alternativa democraţie directă/democraţie reprezentativă. Între o democraţie reprezentativă care riscă să se degradeze în aristocraţie electivă şi o democraţie directă ameninţată de derive demagogice şi de inconveniente practice, eforatul deschide o a treia cale: cea a unei *democraţii reflexive*, înscrise într-un efort permanent de autointerogare. Eforatul corectează slăbiciunile democraţiei reprezentative: dacă poporul le acordă încredere guvernanţilor alegându-i, el îşi păstrează totuşi un mijloc de intervenţie şi de sancţiune. De asemenea, eforatul clarifică echivocurile democraţiei directe dedublând oarecum poporul: pe de-o parte, comunitate abstractă a cetăţenilor alegători; pe de alta, succesiune a comunităţilor specifice înfruntând probleme determinate. Instituirea eforatului duce la constituirea unui regim mai democratic şi, în acelaşi timp, mai liberal.

---

231 f ranceză şi adnotat de Alain Renaut, PUF, Paris, 1984, pp. 174-200. Toate citatele care urmează sunt extrase din această ediţie [traducerea în limba română ne aparţine, n.t.]. V. şi comentariul lui Alain Renaut asupra proiectului, Alain RENAUT, Le Système du droit. Philosophie et droit dans la pensée de Fichte, PUF, Paris, 1986, capitolul al III-lea, „Sinteza republicană“

232 Subliniat de Fichte. Să observăm că instituţia pe care Fichte o numeşte „eforat“ are în fapt trăsăturile Tribunatului roman; imprecizia vocabularului este caracteristică unei epoci ce întreţine raporturi puternice şi totodată vagi cu instituţiile Antichităţii.

Ea rezolvă aporia poporului invizibil al democraţiei oferindu-i două chipuri şi două expresii distincte pentru a-l surprinde mai bine[233]; două expresii care au, fiecare, propria lor temporalitate. Ea evită, de asemenea, confuzia pe care ar putea-o crea o formă de democraţie în care poporul s-ar realiza sub forma unităţii, riscând să se întoarcă împotrivă-şi fiind simultan judecător şi parte, stăpân şi supus.

Fichte a urmat intuiţiile lui Condorcet referitoare la dezvoltarea unei suveranităţi complexe[234], radicalizându-i expresia şi precizându-i condiţiile. În primul rând, dualismul democratic este mai radical şi nu presupune, ca în cazul lui Condorcet, o reflecţie asupra distincţiei dintre *suveranitatea delegată* (puterea legislativă reprezentativă) şi o *suveranitate de control* (sub specia controlului de constituţionalitate sau a puterii constituante resuscitate în convenţii). Fichte radicalizează problema diviziunii puterilor simplificând-o. Pentru acesta, distincţia esenţială separă „puterea *pozitiva1* şi „put*erea negativă*. Executivul, legislativul şi judiciarul sunt puteri active şi complementare. Fichte consideră deci că separarea acestora nu poate fi decât aparentă, dacă nu chiar fictivă: executivul este puterea centrală. Teoria liberală a separării puterilor ar fi prin urmare relativ inoperantă, cu excepţia situaţiei în care ar corespunde – Fichte apropiindu-se aici de Montesquieu – perspectivei unui regim mixt ce combină echilibrat democraţia, aristocraţia şi monarhia (viziune pe care am putea-o considera actualizată într-un anumit echilibru dintre liberalism şi democraţie). Diviziunea operatorie se situează, aşadar, între *puterea pozitivă* (organizată în jurul executivului) *şi puterea negativă* (cea a intervenţiei critice automate), făcând indispensabilă instituţia eforatului.

233 Cu eforatul, notează Fichte, „poporul este de la bun început declarat o comunitate prin constituţie, pentru o situaţie determinată“, Fondement...,op. cit., p. 184.

234 V. aici propriile mele dezvoltări din La Démocratie inachevée, op. cit.

Interesul argumentelor lui Fichte nu se limitează totuşi la acest punct, ci priveşte şi analiza condiţiilor formale de existenţă a eforatului. Mai întâi, eforii trebuie să fie aleşi de popor, pentru a întrupa o putere pe deplin legitimă. Nimeni nu se poate însă prezenta candidat la o asemenea funcţie. Fichte reformulează astfel ideea care constituise imperativul central în vremea Revoluţiei franceze: interdicţia candidaturilor electorale, suspectate de a hrăni intrigile şi de a denatura esenţa alegerii, menită să identifice persoanele cele mai calificate[235]. Alegerea fără candidaturi era menită să situeze persoanele în spatele funcţiei exercitate[236]. Forţa puterii de obstrucţie este domolită de scurtimea mandatelor, supuse de altfel unei dări finale de seamă. Un alt mod de a disocia între persoane şi funcţii. Acelaşi obiectiv îl determină, de altfel, pe Fichte să sugereze că un sistem de sancţiuni şi de recompense judicios calculate i-ar putea determina pe efori să se achite corect de sarcinile ce le revin astfel încât dreptul şi binele public să concure în propriul lor interes. Este, de asemenea, necesar ca deţinătorii puterii prohibitive să-şi păstreze completa independenţă faţă de executiv. Fichte cere chiar să le fie interzise orice fel de „relaţii de societate, de rudenie sau de prietenie” cu membrii guvernului1. Toate aceste dispoziţii determină depersonalizarea radicală a eforatului, astfel încât acesta tinde să nu mai existe decât ca o *funcţie pură*. Avem, aşadar, de-a face cu o remarcabilă asimetrie între cele

235 V. argumentele expuse de P. GUENIFFEY in Le Nombre et la Raison, op. cit. Pentru a evita manevrele şi manipulările, altfel spus privatizarea procesului politic, principiul însuşi al candidaturilor fusese aşezat în afara legii. Alegătorii erau, aşadar, liberi să voteze pentru oricine! Sistemul nu putea fi în fapt aplicat decât într-un sistem indirect. Dincolo de naivitatea tactică de care dădea dovadă, soluţia revoluţionară avea propria sa logică: ea personaliza radical alegerea, situând-o într-un spaţiu de alegere ne-politic şi obligând votul să se bizuie numai pe criteriile calităţilor intelectuale şi morale ale indivizilor.

236 „Posibilitatea postulării la eforat, scrie Fichte, trebuie exclusă; cel asupra căruia se îndreaptă privirea şi încrederea poporului, cel care, în virtutea acestei alegeri sublime, îi va remarca întotdeauna pe

două puteri. Prin definiţie, puterea pozitivă este investită în acţiuni particulare şi ameninţată de corupţie. Ea are, aşadar, nevoie de exercitarea unei puteri negative a cărei existenţă este justificată prin identificarea structurală cu funcţia pe care o îndeplineşte. Desigur, Fichte imaginează şi situaţia în care eforii nu-şi duc la bun sfârşit misiunea, menţinând în acest scop posibilitatea unui „supliment de eforat", mod ultim de control al puterii conceput sub specia insurecţiei populare. Autorul *Fundamentului dreptului natural* se apropie astfel de teoriile dreptului la rezistenţă. El ilustrează însă o perspectivă mult mai îndrăzneaţă. Chiar dacă ajunge să se îndoiască de viabilitatea unei asemenea asamblări a puterilor2, el reuşeşte să cei care sunt spirite oneste şi mari, acela va deveni alor", *Fondements*... op. cit., p. 194.

1 Să observăm că Fichte reia aici toate interdicţiile pe care Comunele medievale italiene le instituiseră pentru a se asigura că aşa-numiţii *podesta* vor servi interesul general.

2 Vom găsi semnul acestei distanţe în textele din 1812. V.J.G. FICHTE, *Lettres et témoignages sur la Révolution française*, Vrin, Paris, 2002, pp. 191 – 192.

clarifice magistral termenii unei probleme esenţiale. Nu putem de acum înainte gândi formele unei suveranităţi mai desăvârşite şi mai complexe fără a ne referi la patrimoniul său intelectual.

Sensul uitării

Odată cu Fichte se sfârşeşte momentul proiectelor revoluţionare ce vizau instituirea unei suveranităţi democratice critice. Ideea va fi uitată; chiar şi tratatele de istorie a ideilor o vor ignora. Desigur, preocuparea ca atare nu a dispărut, exprimată fiind prin dispozitivele liberale de limitare a puterii. Şantierul contraputerilor s-a organizat în jurul Curţilor constituţionale, a tehnicilor de exerciţiu ai dreptului de veto prezidenţial, a procedurilor de disoluţie parlamentară. Perspectiva a suferit astfel o oarecare restrângere, într-un mod similar celui care a

urmat eşecului instituţionalizării puterilor de supraveghere. Preocupările care hrăniseră diversele formulări ale unei economii complexe a democraţiei şi-au găsit, aşadar, loc în instituţiile parlamentarismului liberal, reducându-şi în acelaşi timp drastic ambiţia. Ca şi cum ar fi existat undeva o dimensiune şi o formă a democraţiei ce se cuvenea ignorată sau uitată pentru ca teoriile liniştitoare ale guvernării reprezentative şi invocarea simplificată a democraţiei directe să-şi poată păstra pertinenţa.

Problema Tribunatului va fi minimalizată şi devalorizată sistematic pe firul secolului al XIX-lea chiar de specialiştii dreptului roman. O demonstrează impresionanta construcţie intelectuală a unui Mommsen care se străduie să şteargă specificitatea puterii tribunilor. Lucrarea sa, *Dreptul public roman*, asimilează acţiunea negativă a tribunilor unei acţiuni „anormale”, deviaţie arhaică ce traduce o disfuncţie[237]. Mommsen recunoaşte funcţia socială iniţială tribunilor – aceea de a reprezenta plebea, o clasă socială uitată –, dar nu crede în utilitatea politică a rolului instituţional critic asumat de tribuni, considerându-i lipsiţi de obiect odată ce un „popor roman” compus din toate elementele, fără excludere, a fost recunoscut[238]. Dincolo de Mommsen, secolul al XIX-lea s-a străduit să reconstruiască, mergând din Antichitate până în contemporaneitate, o istorie a categoriilor de „republică” şi de „democraţie” purificate cu grijă de tot ceea ce nu era în acord cu stricta construcţie a guvernărilor liberale reprezentative. Ar trebui oare să considerăm că puterea de obstrucţie se cuvine de acum înţeleasă, după modelul dreptului la rezistenţă, ca un

237 Theodor MOMMSEN, Le droit public romain, ediţie nouă, De Boccard, Paris, 1984, vol. III, p. 329 (v. pp. 323-257). Minimalizarea Tribunatului este însoţită aici de celebrarea puterii de acţiune sub forma sa cea mai radicală, suscitată de circumstanţe excepţionale, dictatura. V. prefaţa consistentă, savantă şi lucidă semnată de Yan THOMAS, „Mommsen et Ylsolierung du droit“.

238 Ibidem, p. 354.

„concept de tranziţie”[239], devenit inutil în democraţiile liberale? Din secolul al XIX-lea şi până în prezent, cucerirea sufragiului universal şi rezistenţa în faţa demonilor totalitari au transformat „democraţia elementară” într-un bun preţios pentru care oamenii au luptat şi continuă să lupte în numeroase colţuri ale lumii. O dovedeşte *a contrario* faptul că, în fostele ţări fasciste şi naziste, problema unui drept constituţional la rezistenţă a făcut obiectul unor dezbateri aprige în secolul al XX-lea[240]. Deşi

Constituţia italiană din 1948 l-a respins, acesta figurează în Legea fundamentală germană, precum şi în Constituţiile elenă şi portugheză. Dincolo de aceste cazuri de excepţie, deziluzia ce marchează începutul secolului al XXI-lea ne îndeamnă să revenim asupra acestor reflecţii uitate pentru a încerca să reînviem elanul şi consistenţa unui ideal democratic coborât în bernă.

2. Democraţiile autocritice

Arhitectura instituţională a regimurilor reprezentative s-a organizat în prima jumătate a secolului al XIX-lea în jurul preocupării liberale a construcţiei unor puteri limitate. Însă revendicările democratice nu s-au situat atunci pe terenul ingineriei constituţionale. Cucerirea sufragiului universal s-a impus atunci spontan ca ţintă prioritară a luptei, axă structurantă a istoriei democraţiei în întreaga perioadă, potrivit unui calendar propriu fiecărei ţări. Sufragiul universal părea să fie atunci răspunsul tuturor speranţelor: el ar fi instituit o societate în care fiecare îşi va fi găsit locul, ar fi pus capăt corupţiei şi ar fi asigurat victoria interesului general. Domnia

239 Formula este folosită de Jean-Fabien SPITZ în articolul său „Droit de résistance“, in Philippe RAYNAUD, Stéphane RIALS (eds.), Dictionnaire de philosophie politique, PUF, Paris, 1996.

240 Republicii de la Weimar, întors împotriva lui însuşi odată cu ascensiunea la putere a lui Hitler, o viziune morală şi filosofică a legitimităţii politice. V. reflecţia decisivă a lui Karl LOWENSTEIN, „Militant Democracy and Fundamental Rights“, American Political Science RevieWy voi. 31, no. 3, iunie 1937.

numărului ar fi adus, aşadar, cu sine o *societate democratică*. Cuvintele cu care *Bulletin de la République* salută în 1848 instituirea votului general rezumă această stare de spirit: „Cu această lege, nu mai există proletari în Franţa”[241]. „Deţinem acum ştiinţa politică [...] Ea îşi va găsi acum o aplicaţie amplă şi simplă”, comentează liric Ledru-Rollin[242]. Aşteptările candide nu vor fi satisfăcute, iar insatisfacţia va justifica centralitatea chestiunii sociale în formularea reprezentărilor politice din epocă. Pentru că se simte „lăsată afară”, potrivit formulei lui Blanqui, lumea muncitorească se manifestă acum ca o putere socială ce caută să-şi afirme demnitatea prin revendicarea pozitivă a propriei distanţe, aspiraţia la separatism fiind singura capabilă în opinia sa să o constituie colectiv ca subiect politic. În acelaşi timp, figurile rebelului, ale rezistentului şi ale disidentului desenează contururile unei forţe morale critice în universul ne-democraţiei liberale. Se compune astfel orizontul practic al unei *suveranităţi critice*. Dualismul pe care, în vremea Revoluţiei, unii încercaseră să îl instituţionalizeze politic în inima procesului democratic va fi exprimat, începând cu secolul al XIX-lea, în registrul unei asemenea exterioităţi sociale. Nu este desigur acelaşi lucru. Avem însă de-a face cu o critică a cărei dinamică structura societatea, împingând-o într-o mişcare pozitivă şi obligând-o să se supună în permanenţă introspecţiei.

Politica negativă a luptei de clasă

Deşi muncitorii au votat în Franţa începând cu 1848, ei au păstrat totuşi sentimentul marginalităţii. Neregăsindu-se în reprezentarea elitelor republicane, lumea muncitorească a căutat calea unei reprezentări specifice a propriei identităţi[243]. Marginalitatea însemna

241 Bulletin de la République, nr. 4, 19 martie 1848. V. Pierre ROSANVALLON, Le Sacre du citoyen, op. cit. Literatura cartistă din Marea Britanie exprimă o sensibilitate similară.

242 Bulletin de la République, nr. 19,22 aprilie 1848.

243 V. Pierre ROSANVALLON, Le Peuple introuvable, op. cit.

însă şi excludere de la prosperitatea economică. Termenul de proletar este, de altfel, indisociabil de un sens social şi politic. El trimite spontan către ceea ce constituia la Roma ultima clasă a cetăţenilor. Conflictul de clasă este, aşadar, perceput ca o problemă radicală ce interpelează democraţia ca atare. Autorii epocii vor folosi prin urmare un vocabular arhaic, populat de hiloţi, de proletari sau de plebe, pentru a califica tipul de antagonism social ce structura noua lume a capitalismului. Muncitorii secolului al XIX-lea îşi vor însuşi viziunile anterioare dreptului la rezistenţă pentru a-şi exprima raportul cu ordinea instituită. Deşi figura tribunului îşi păstrează conturul, ei îşi formulează „rezerva de neîncredere” în principal pe teren economic şi social, cerând dreptul de a se coaliza şi de a rezista pentru a se opune exploatării. Exerciţiul eficient al suveranităţii muncitorilor este, aşadar, gândit în logica unei *separări sociale*.

Iată dubla importanţă a grevei, mijloc de a construi un raport de forţă şi, totodată, formă de expresie, fapt politic şi social total, am putea spune. În secolul al XIX-lea, odată cu greva, muncitorii au cucerit singura putere pe care o puteau exercita cu adevărat: puterea de a împiedica. „Nu supăraţi acest popor care produce totul şi care nu trebuie decât să rămână nemişcat pentru a fi formidabil”: cuvintele lui Mirabeau citate de Jaurès[244] rezumă spiritul. Mişcarea muncitorească pe cale de a se naşte celebrează secesiunea plebei romane[245], invocă practica breslaşilor din Evul Mediu de a „pune sub interdicţie” un oraş sau un atelier pentru a-şi face auzită vocea[246]. Secolul al XIX-lea mai foloseşte încă expresii precum „a închide un oraş” sau „a face o blocadă” pentru a

244 Citat in Hubert LAGARDELLE, La Grève générale et le Socialisme. Enquête internationale, Paris, 1905, p. 111.

245 V. Jean ALLEMANE, Le Socialisme en France, Paris, 1900, p. 39. Pentru tema secesiunii, v. de asemenea, scrierile lui PROUDHON, în special De la capacité politique des classes ouvrières (1865).

246 Émile COORNAERT, Les Compagnonnages en France, du Moyen Âge à nos jours, Éditions Ouvrières, Paris, 1966, pp. 274,282.

numi ocuparea unei instituţii.

În acest caz, puterea muncitorească se manifestă decretând o *interdicţie sociala*. Dacă mişcarea cartistă din Anglia îşi va pune speranţele în sufragiul universal, cucerit progresiv de cealaltă parte a Manecii, muncitorii francezi cunosc iute decepţia şi se aruncă plini de elan într-o asemenea politică negativă. Un acelaşi fir îi leagă astfel pe Proudhon, marele campion al separării muncitoreşti, de sindicalismul revoluţionar, pentru a celebra inestimabila forţă a disidenţei sociale.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, ideea grevei generale amestecă aspiraţia revoluţionară cu credinţa în virtuţile active ale unei „suspendări universale şi simultane a forţei productive”[247]. Sunt îngemănate astfel forţa morală a refuzului de a duce o existenţă considerată nedemnă şi constituirea unei adevărate suveranităţi critice. Acesta este modul în care secolul al XIX-lea readuce la viaţă într-un registru social vechiul drept de rezistenţă. Apologeţii acestei viziuni doresc astfel să facă altfel politica, să activeze o energie socială fundamental diferită de cea mobilizată în bătăliile electorale. Mişcarea depăşeşte graniţele unei simple opriri a muncii, pentru că astfel putea fi exprimată cel mai eficient suveranitatea muncitorească. Marile nume ale sindicalismului revoluţionar, Pouget, Sorel, Pelloutier sau Griffuelhes devin teoreticieni ai ideii. Însă cel care i-a exprimat cel mai bine ambiţia a fost Émile de Girardin, acest genial poligraf, voce de pionierat care pleda pentru declanşarea unei greve generale ca răspuns la lovitura de stat de la 2 decembrie 1851. Louis-Napoléon trebuie răsturnat „prin vid”, afirma acesta: „Greva universală: izolarea, singurătatea, vidul în jurul acestui om! Naţiunea trebuie să se retragă. îl vom răsturna încrucişându-ne pur şi simplu

247 Expresia îi aparţine lui Fernand PELLOUTIER, Histoire des Bourses du Travail, Paris, 1902, p. 66. Despre greva generală, v. Robert BRÉCY, La Grève générale en France, EDI, Paris, 1969 şi Hubert L AGARDELLE, La Grève générale et le Socialisme, op. cit.

braţele”[248]. Socialismul parlamentar combate această viziune. De exemplu, Jaurès afirmă că scopul socialismului este acela de a transforma „extraordinara putere negativă” a proletariatului într-o „putere pozitivă”[249], exprimată într-o majoritate electorală care ar pune singură lucrurile în mişcare. La rândul său, Jules Guesde se ridică şi el împotriva grevei generale, pe care o asociază cu dispreţ unei „baricade a leneşilor”, amintind că ţinta este „preluarea puterii politice de către proletariatul organizat”[250]. Spectrul blanquismului şi al deziluziilor produse de vechea cultură a baricadei vehiculată de acesta a cântărit greu în descalificarea perspectivei „puterii vidului” purtată de ideea grevei generale. Respingerea acesteia, asimilată vechilor practici insurecţionale, repeta totuşi aceeaşi orbire.

Chiar dacă a fost reînscrisă în cadrul politicii electorale, lupta de clasă a supravieţuit ca fapt social. Viaţa cotidiană a păstrat exerciţiul unei opoziţii, modul de a exista în conflict, sentimentul de a dispune de resurse proprii ale acţiunii. Două forme de legitimitate s-au suprapus astfel multă vreme în democraţiile industriale. Pe de-o parte, legitimitatea politică a unui guvern întemeiat pe urne. Pe de alta, legitimitatea propriu-zis socială atribuită reprezentanţilor lumii muncii. O legitimitate recunoscută *practic*, care o limita efectiv pe prima: o dovedeşte rolul instituţional specific atribuit sindicatelor, derogând de la dreptul comun din epocă[251]. Lupta de clasă

---

248 Intervenţie la o reuniune a republicanilor din 3 decembrie 1851. Un martor notează că Girardin ar fi vorbit atunci despre „greva generală“, marcând prima ocurenţă a expresiei, Eugène TÉNOT, Paris en décembre 1851, Paris, 1868, p. 208.

249 La Petite République, 1 septembrie 1901, articol reprodus în Hubert LAG ARDELLE, La Grève générale et le Socialisme, op. cit.

250 Intervenţie la congresul de la Lille, din august 1904, al Partidului Socialist din Franţa, Ibidem, pp. 83, 88.

251 Se cuvine să amintim faptul că, la sfârşitul secolului al XIX-lea, sindicatelor le-a fost recunoscut rolul unei cvasiinstituţii publice. Ele au fost considerate pe deplin reprezentative pentru lumea muncitorească,

constituia atunci un element structural al vieţii democraţiilor. Prin violenţa pe care o putea exprima uneori, ea adresa în fapt o întrebare radicală societăţii, interpelându-i temeiurile şi interzicând guvernelor reprezentative să se creadă împlinite sub unica specie a instituţiilor liberale. Conflictul celor două legitimităţi, politică şi socială, mişca şi îngrijora continuu viaţa societăţilor.

Metamorfozele opoziţiei

Organizarea unei opoziţii politice şi parlamentare structurate a fost cealaltă modalitate istorică de exerciţiu a unei puteri de obstrucţie. În fapt, funcţia sa democratică nu a căpătat formă decât foarte lent. Mult timp, recunoaşterea opoziţiei a fost înscrisă într-o perspectivă liberală, înţeleasă ca una dintre componentele libertăţii de expresie. Astfel, de la Benjamin Constant la Robert Dahl, opoziţia a fost concepută ca o manifestare organizată a pluralismului[252]. A fost, de asemenea, asociată principiului respectului şi al protecţiei minorităţilor, având rolul de a le reprezenta şi de a le apăra interesele, prevenind riscul tiraniei majorităţii[253]. A

fost, în sfârşit, privită ca unul dintre cele mai eficiente mijloace de a limita puterea, prelungind şi canalizând contraputerea difuză a opiniei publice. Benjamin Constant a fost unul dintre primii teoreticieni ai eficacităţii liberale a unei opoziţii active, superioară în raport cu alte mecanisme ale separării puterilor. În viziunea sa, numai concurenţa dintre cele două forţe ale majorităţii şi ale opoziţiei permite limitarea globală a

---

V. Pierre ROSANVALLON, La Question syndicale. Histoire et avenir d’une forme sociale, ediţie nouă, Hachette, Paris, 1999.

252 Robert DAHL (ed.), Political Opposition in Western Democracies, Yale University Press, New Haven, 1966.

253 Giovanni SARTORI, „Opposition and Control: Problems and Prospects“, Government and Opposition, voi. I, nr. 2, ianuarie 1966.

autorităţii sociale[254][255]. Toate aceste abordări prezintă opoziţia în cheie negativă, fără a o imagina ca un instrument de acţiune şi intervenţie corespunzător unei forme de exerciţiu împărtăşit al puterii democratice.

Guizot este primul care rupe explicit firul acestei viziuni. Desigur, el nu include opoziţia în economia generală a suveranităţii populare, dar inovează arătând că ea îndeplineşte o funcţie pe deplin politică în negativitatea ei. În opera sa, *Despre mijloacele guvernării şi ale opoziţie*? el prezintă opoziţia drept element constitutiv al puterii, ce participă indirect la acţiunea acesteia. Pusă în mişcare de obiectivul înlocuirii guvernului aflat în funcţie, ea îi testează permanent forţele, îl constrânge să se explice, să-şi dovedească eficienţa, să-şi justifice alegerile, introducând astfel o constrângere argumentativă şi raţionalizându-l. Opoziţia, rezumă Guizot, „menţine şi redresează chiar puterea căreia i se opune”[256]. Opoziţia nu este, aşadar, eficientă decât în măsura în care nu se mulţumeşte să denunţe pur şi simplu acţiunea guvernului în exerciţiu. Caracterul argumentat al criticii îi permite să exercite o adevărată contraputere, obligând-o însă în acelaşi timp: la rândul ei, ea trebuie să convingă că are dreptate împotriva guvernului şi că va fi capabilă să guverneze mai bine. „Ca funcţie, subliniază Guizot, opoziţia trebuie să aibă un sistem şi un viitor. Ea nu guvernează, dar guvernarea este scopul său, căci, dacă triumfă, va trebui să guverneze la rându-i”[257]. În acest

254 V. comentariile lui Valérie GÉRARD, L'Opposition politique : limiter le pouvoir ou le concurrencer ? Deux types de légitimation de l'opposition politique: Benjamin Constant et François Guizot, mémoire de DEA, Institut d’Études Politiques, Paris, 2002.

255 François GUIZOT, Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France, Paris, 1821.

256 Ibidem, p. 307.

257 Ibidem, p. 320. „într-o guvernare reprezentativă bine construită, rolul opoziţiei, întăreşte Guizot, nu se limitează la observarea conduitei puterii, la descoperirea şi dezvăluirea greşelilor acesteia; principala sa misiune este aceea de a indica, de a solicita îmbunătăţirile, reformele

cadru, puterea de obstrucţie a opoziţiei îndeplineşte o funcţie politică efectivă, nu numai constrângătoare sau limitativă. Abordarea constructivă a opoziţiei propusă de Guizot nu a inspirat însă practica franceză. Monismul hexagonal a rezistat perspectivei dualiste din care aceasta se hrănea, legitimitatea neputând fi pentru el decât una şi indivizibilă. Venerabilul antipluralism iacobin a produs pe acest teren acelaşi tip de consecinţe ca şi în alte domenii. Reticenţa în faţa recunoaşterii rolului partidelor politice, refuzul de a imagina naţiunea în diversele sale componente şi suspiciunea faţă de noţiunea însăşi de opoziţie ţine în Franţa de aceeaşi înţelegere a diferenţelor şi a conflictelor ca ameninţări vitale pentru corpul politic.

În Anglia, John Stuart Mill reia o parte din argumentele lui Guizot pentru a expune pozitiv rolul opoziţiei. Şi pentru el, critica este una dintre condiţiile eficacităţii guvernamentale, în vreme ce guvernul şi opoziţia se constituie dinamic în *sistem*. În acest caz însă, observaţiile sale corespundeau experienţei britanice efective. Asistăm în secolul al XIX-lea la dezvoltarea progresivă a practicilor care vor conduce la instituţionalizarea rolului opoziţiei parlamentare[258]. În zorii secolului al XX-lea, lordul Balfour teoretizează ideea „rolurilor” împărţite între minoritate şi majoritatea parlamentară, funcţiile criticii şi ale gestiunii fiind

---

pe care le poate primi societatea [...]. Lipsită de sarcina gestiunii, scutită de responsabilitatea imediată şi pozitivă a guvernării, opoziţia este de regulă prima şi cea mai vajnică pe drumul civilizaţiei; ea semnalează binefacerile acesteia şi poziţiile ce pot fi cucerite; ea obligă, somează puterea să le ocupe pentru bunăstarea ţării“, discurs din 16 martie 1830, in François GUIZOT, Histoire parlementaire de la France, Paris, 1863, vol. I, p. 22.

258 Despre evoluţia viziunii asupra opoziţiei din secolul al XVIII-lea până în secolul al XX-lea, v. Archibald FOORD, His Majesty’s Opposition, 1714-1830, Claredon Press, Oxford, 1964, precum şi Robert Malcom PUNNETT, Front-Bench Opposition. The Role of the Leader of the Oppositiony the Sahdow Cabinet and Shadow Govemement in British Politics, Heinemann, Londra, 1973.

sistematic redistribuite de jocul rezultatelor electorale[259]. Concepţia va fi instituţionalizată cu o precizie din ce în ce mai mare. Primul exemplu al unui Cabinet-fantomă (corespunzător a ceea ce a fost numit în experienţa franceză a anilor ’70 „contraguvern”) îşi face apariţia în 1923, după înfrângerea laburistă, formula fiind adoptată definitiv şi codificată în 1955. Din acest moment putem vorbi cu adevărat despre un *statut* al opoziţiei în Marea Britanie: dacă opoziţia recunoaşte legitimitatea guvernului, la rândul său, guvernul trebuie să recunoască opoziţia şi să-i ofere mijloacele pentru a funcţiona pe deplin. O întreagă serie de „drepturi” şi practici au fost astfel consacrate: consultarea regulată dintre şefii de grup (*whips*) ai majorităţii şi omologii lor din opoziţie; stabilirea zilelor opoziţiei (*opposition days*) în timpul cărora aceasta determină temele discuţiei parlamentare; preşedinţia comisiilor de control financiar şi juridic; accesul la documentele clasificate. Deşi unele dintre aceste elemente au fost împrumutate în mai multe ţări europene, Marea Britanie oferă exemplul celei mai complete instituţionalizări[260]. Am avea, aşadar, de-a face cu un fel de formă de democraţie *postmajoritară*, în care suveranitatea pozitivă şi suveranitatea critică se întreţes. O democraţie înscrisă însă în strictul cadru parlamentar.

În istoria politică a ultimelor două secole, regimurile social-democrate au fost singurele care au integrat întru totul în arhitectura lor politică echivalentul unei funcţii de obstrucţie. În fapt, ele au articulat structural compromisurile sociale de clasă (ceea ce presupunea acceptarea existenţei conflictuale a claselor) şi

259 Arthur James BALFOUR, Chapters of Autobiography, Blanche E.C. Dugdale (ed.), London, 1930. După o schimbare electorală, notează acesta, noii şi foştii miniştri „îşi inversează rolurile odată cu schimbarea locurilor. Cei care criticau trebuie acum să administreze, iar cei care administrau au acum sarcina de a critica“, p. 133.

260 Sylvie GIULJ, „Le statut de l’opposition en Europe“, La Documentation française, Notes et études documentaires, nr. 4585-4586, Paris, 24 septembrie 1980.

instituţionalizarea rolului opoziţiei. Soluţia oferea celei din urmă o putere de veto implicită asupra politicilor cărora aceasta le putea fi ostilă[261]. Prin urmare, aceste regimuri recunoşteau şi organizau distincţia de fapt dintre legitimitatea socială şi legitimitatea politică. Altfel spus, instituţiile democraţiei liberale se vedeau grefate pe o recunoaştere a caracterului inconturnabil al luptei de clasă.

Rebelul, rezistentul şi disidentul

Expresia unei suveranităţi critice s-a declinat şi în forma *atitudinilor* individuale, a expresiilor de refuz. Pe lângă politicile de rezistenţă pe care am încercat să le descriem, se manifestă astfel o morală, dacă nu chiar o metafizică a opoziţiei. Albert Camus şi-a expus propria viziune în *Omul revoltat*[262]. Omul revoltat? Pentru autorul *Ciumei*, acesta este „un om care spune nu a, însă un nu de intervenţie, nu unul de renunţare, un nu prin care te împotriveşti, prin care afirmi ruptura. Omul revoltat dă glas unei cerinţe, se ridică împotriva nedreptăţii lumii: este un om în picioare, care ia cuvântul şi aşază o distanţă evidentă între el şi ordinea instituită. Camus i-a oferit o lectură filosofică distingând între figurile revoluţionarului, artistului şi poetului. Acceptându-i perspectiva, îi putem preciza viziunea propunând o tipologie politică a figurilor refuzului. Să distingem, aşadar, între rebel, rezistent şi disident, heralzi ai negaţiei.

Putem evoca diferite personaje pentru a ilustra figura rebelului: John Wilkes în Anglia secolului al XVIII-lea, David Thoreau sau Emerson în America secolului al XIX-lea, Auguste Blanqui în Franţa aceleiaşi epoci. Wilkes a

261 V. lucrările lui Alain BERGOUNIOUX şi Bernard MANIN, La Sodal-Démocratie ou le Compromis, PUF, Paris, 1979 şi Le Régime social-démocrate, PUF, Paris, 1989.

262 Albert CAMUS, L'Homme révolté (1951), in Essais, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, Paris, 1965 [Textul este disponibil şi în limba română: Albert CAMUS, Faţa şi reversul/Nunta/Mitul lui Sisif/Omul revoltat/Vara, trad. Irina Mavrodin, Modest Morariu, Mihaela Simion, RAO, Bucureşti, 2002, n.t.].

devenit celebru în întreaga Europă a Luminilor ca simbol al luptei pentru libertate. Ales în Camera Comunelor în 1757, el a denunţat sistematic în ziarul său, *The North Briton*, derivele autocratice ale guvernului regelui George al III-lea. Urmărit pentru defăimare, exclus din Parlament, închis, exilat, el a câştigat o enormă popularitate: odată închis, mulţimea s-a înghesuit la Londra, în faţa porţilor închisorii; exilat, saloanele capitalelor europene l-au celebrat fără încetare. A fost apoi reales triumfal de două ori şi de tot atâtea ori invalidat. Numele său s-a identificat cu lupta dreptului şi a democraţiei împotriva puterii represive. În Wilkes, rebelul este cel care nu pregetă niciodată să apere libertatea împotriva autoritarismului; întrupare perfectă a unei cauze, el se impune în jocul instituţiilor politice pentru a asigura respectul regulilor şi pentru a le determina să progreseze[263]. Wilkes a fost, aşadar, simultan campionul parlamentarismului şi întruparea strădaniei individuale neîntrerupte.

Cu totul alta este figura lui Thoreau. Radicalismul său se bizuie pe o distanţare. El devine celebru în 1845 în momentul în care refuză să plătească o taxă instituită pentru a finanţa războiul Statelor Unite împotriva Mexicului. Atacând rătăcirile puterii, el simbolizează rezistenţa obstinată împotriva nedreptăţii legilor ca atare. Sihastrul de la Walden[264] nu este însă militantul unei acţiuni colective. Prima sa grijă nu este cea a intervenţiei eficiente în viaţa cetăţii. Condeiul său nu glorifică suveranitatea poporului, sufragiul universal sau chiar democraţia. Thoreau apără principiul unei rebeliuni individuale. Pentru el, cetăţeanul este omul în picioare, apărător energic al propriei sale autonomii, gata să facă act de secesiune, şi nu membrul unui popor sau al unei clase. Scrierile sale sunt centrate pe noţiunea de

263 V. utila lucrare a lui Ian R. CHRISTIE, Wilkes, Wyvill and Reform: The Parliamentary Reform Movement in British Politics, 1760-1785, Macmillan, London, 1962.

264 Thoreau se retrage vreme de doi ani în singurătate, scriind atunci Walden (1853).

„nesupunere civilă”, pe care o introduce furtunos în vocabularul politic[265]. Fascinată de personaj, Hannah Arendt a arătat că noţiunea nu putea hrăni o politică şi nici nu se lăsa întemeiată juridic[266]. Dar nu acesta era scopul lui Thoreau. Printr-o acţiune eroică şi singulară, menită să discrediteze instituţiile politice, el doreşte să exprime un zbucium moral. Sceptic în privinţa eficacităţii votului, el le propune concetăţenilor săi: „Fie ca viaţa voastră să devină o forţă de frecare capabilă să oprească maşina”[267]. Pentru el, orice putere este tiranică şi periculoasă. Rebelul poate deci contempla abandonul. În ochii săi, nicio politică pozitivă nu ar putea fi justificată, atât de adâncă este prăpastia dintre valorile eterne ale dreptăţii şi adevărului ce merită apărate şi ceea ce pot realiza instituţiile terestre[268], în concepţia sa, nu există, aşadar, o altă revoluţie decât cea a convertirii morale a indivizilor şi a instituirii unui guvern minimal.

Nu-l putem aminti pe Thoreau fără să ne referim la Emerson, vecinul său de la Concord, în Massachusetts şi tovarăş de luptă împotriva sclaviei. Şi el apără idealul omului independent, fidel radical singularităţii sale, impermeabil în faţa convenţiilor sociale, fără altă credinţă decât cea a adevărului său interior. Şi el este ispitit de

---

265 On the Duty of Civil Desobedience este publicat în 1849.

266 V. eseul despre nesupunerea civilă în lucrarea sa Crisis of The Republic (1969). în opinia autoarei, nesupunerea civilă nu poate căpăta un statut decât dacă este înţeleasă ca un fel de „speech act“ al minorităţilor, marcând o turnură şi o dramatizare punctuală şi momentană a expunerii revendicărilor acestora.

267 Henry David THOREAU, La désobéissance civile (1849), Pauvert, Paris, 1968, p. 74. Pentru a avea o idee despre distanţa faţă de politica tradiţională, putem nota una dintre expresiile sale caracteristice : „Chiar atunci când votaţi pentru dreptate, nu o sporiţi cu nimic. Vă exprimaţi cu slăbiciune doar dorinţa ca dreptatea să triumfe“.

268 Despre această percepţie, v. George KATEB, The Inner Ocean: Individualism and Democratic Culture, Corneli University Press, Ithaca, 1992, precum şi Jack TURNER, „Performing Conscience. Thoreau, Political Action and the Plea for John Brown“, Political Theory, voi. 33, nr. 4, august 2005.

aceeaşi înţelepciune a îndepărtării, invitându-şi contemporanii să se desprindă de tentaţia conformismului şi să reziste chemării călătoriilor care-ţi dau iluzia că descoperi lumea[269]! Emerson este poate mai sugestiv decât Thoreau în formularea respingerii puterilor. Deşi subliniază în termeni asemănători că încrederea în guvern „este un semn al încrederii în sine”, el trasează totuşi mai precis calea unei adevărate politici (şi nu numai a unei etici) adecvată scepticismului său. „Cel care doreşte să fie om trebuie să fie nonconformist”, scrie acesta într-o frază rămasă celebră[270]. Independenţa de spirit la care face apel este şi o chemare la o rezistenţă angajată, care face din interpelarea permanentă a puterilor resortul unei activităţi democratice constructive, a unei convertiri civice care îi recunoaşte fiecăruia locul şi vocea în lume. Emerson întemeiază o tradiţie a disonanţei căreia i se alătură cei care denunţă faptul că unele decizii publice nu sunt luate în numele lor („not în my name”), invitând însă şi la construcţia unei democraţii mai exigente şi mai deliberative[271].

La distanţă de Wilkes, de Thoreau şi de Emerson, Blanqui întrupează o revoltă ce conjugă respingerea lumii existente şi încercarea de a o transforma radical. Blanqui este primul teoretician al revoluţiei permanente. Propria-i viaţă ilustrează obstinaţia sa de rebel, visceral ostil oricărui compromis, adversar ireductibil al politicii parlamentare. Cei treizeci şi patru de ani petrecuţi în

269 „Călătoriile sunt un joc pentru proşti, scrie acesta. încă de la primele noastre drumuri, descoperim indiferenţa locurilor [...]. Frenezia călătoriilor este simptomul unui dezechilibru mai profund, ce afectează întreg domeniul intelectual [...]. Imităm : ce este imitaţia, dacă nu călătoria spiritului ?“, Ralph Waldo EMERSON, „Confiance et autonomie“ [.Self-Reliance], in Essais, vol. I, Michel Houlard éditeur, Paris, 1997, p. 49.

270 Ibidem, p. 31.

271 Despre înţelesul politicii de dissent la Emerson, v. Sandra LAUGIER, Une autre pensée politique américaine: la démocratie radicale d’Emerson à Stanley Cave II, Michel Houdiard éditeur, Paris, 2004.

spatele gratiilor sunt o dovadă suficientă. Cel care va fi numit „închisul” nu a încetat să imagineze lovituri de forţă sau să viseze la o incendiere completă a lumii, singura capabilă de a o transforma. Acţiunea revoluţionară este, aşadar, cea care eliberează societatea de tristele sale neajunsuri[272]. Revoluţia condensează spaţiul şi timpul, suprapunând perfect realitatea şi conceptul acesteia. Prin urmare, insurecţia nu este numai o modalitate de acţiune printre altele, ci constituie ca atare „un act fulgerător de suveranitate”[273]. Este cea mai radicală formă de suveranitate critică, dar şi cea mai eficientă pentru că deschide calea către o nouă lume, distrugând-o în acelaşi timp pe cea veche. Insurecţia întrupează ideea democratică dezbărată de contingenţele sale ameninţătoare, soluţia acţiunii împotriva aporiilor originare ale suveranităţii poporului. Ea îmbracă forma unei „democraţii utopice”, eliberată de orice fel de dispunere instituţională. Insurecţia este pentru Blanqui o *artă* (expresie reluată de Marx), este forma pe deplin eficientă, organizaţie perfect lizibilă, suprapunere perfectă între semnificant şi semnificat. Rebeliunea blanquistă combină, aşadar, o formă politică, o mişcare socială, dacă nu chiar o energetică pură, şi o postură morală. Iată de ce Blanqui nu a încetat să-i fascineze chiar şi pe cei care nu-i împărtăşeau vederile. El a rămas asociat imaginii romantice a celui care rămâne în picioare pe baricade, care topeşte radicalismul gestului în constituirea unei comunităţi vii, deşi efemere, de tovarăşi de luptă. „Rebelul! Adevăratul său nume este Omul […]. îl putem vedea pe baricade, luptând cu tovarăşii săi”, rezumă admiratorul său, Eugène Pottier, autorul *Internaţionalei*[274].

---

272 Pentru mai multe comentarii despre Blanqui, v. capitolul ce îi este dedicat în La Démocratie inachevée, op. cit.

273 Auguste BLANQUI, „Pourquoi il n’y a plus d’émeutes“, Le Libérateur, nr. 1,2 februarie 1834, reprodus în IDEM, Œuvres, vol. I, Des origines à la révolution de 1848, textes rassemblés et présentés par Dominique Le Nuz, Presses universitaires de Nancy, Nancy,

274 „L’Insurgé“, in Eugène POTTIER, Œuvres complètes, Maspero,

Cele trei forme de rebeliune declină diferite expresii istorice ale suveranităţii critice înţeleasă ca atitudine politică. *Rezistenţa* face parte dintr-un alt registru, ea trimite la o acţiune ce are loc în contextul mult mai constrângător al unei ocupaţii străine sau al imposibilităţii de a interveni critic în cadrul instituţiilor existente. Desigur, cuvântul este vechi. Am amintit istoria noţiunii medievale a dreptului la rezistenţă. El şi-a căpătat însă sensul contemporan şi emblematic odată ce a fost pronunţat de generalul de Gaulle în 1940[275]. Rezistentul care s-a născut atunci leagă hotărârea morală de a refuza puterea instituită de perspectiva instaurării unei noi ordini. Prin urmare, el nu este cel care se află în defensivă, care încearcă să „frâneze", ci cel care ţese speranţa vie într-o atmosferă de descurajare şi de abandon, cel care refuză să cedeze fatalităţii şi păstrează aprinsă flacăra viitorului[276].

Acţiunea rezistenţei, bazată pe demersuri clandestine, se sprijină pe un refuz, un refuz activ, metodic, organizat, articulat în mobilizare. Astfel, rezistentul este şi cel care redă forţa şi consistenţa principiului *voinţei politice*. De Gaulle a întrupat strălucitor această dimensiune. *Apelul* său *din 18 iunie*, marcat de „sintaxa fulgerului", pentru a relua formula lui Saint-John Perse, a sintetizat spiritul rezistenţei: voinţa de a se opune fatalităţii. Desigur, ideea rezistenţei a fost exprimată recent în moduri mai difuze, mai confuze uneori, pentru a da glas unei distanţe, unui dezacord, unui refuz1. Însă ideea unui imperativ moral superior, a unei

---

Paris, 1966, p. 152.

275 Henri MICHEL, „Comment s'est formée la pensée de la Résistance", in Henri MICHEL, Boris MIRKINE-GUETZÉVITCH (eds.), Les idées politiques et sociales de la Résistance, PUF, Paris, 1954.

276 „Flacăra rezistenţei nu se va stinge niciodată", afirmase de Gaulle într-unul din discursurile sale din 1940, Pentru recurenţele expresiei, v. Arlette FARGE, Michel CHAUMONT, Les Mots pour résister. Voyage de notre vocabulaire politique de la Résistance à aujourd'hui, Bayard, Paris, 2005. V. şi Laurent DOUZOU, „Résister", in Vincent

legitimităţi originare, a unei decizii suverane şi-a păstrat vigoarea.

La rândul său, disidentul dă o altă expresie suveranităţii critice. Cuvântul este şi în acest caz venerabil, marcat de această dată de istoria religioasă2. El a căpătat însă un sens propriu-zis politic desemnându-i pe opozanţii intelectuali în regimurile comuniste. Disidentul este cel care dezvăluie fisurile întreprinderii totalitare. El nu poate deveni rezistent şi nici nu poate inversa cursul lucrurilor într-un regim poliţienesc ce controlează corpurile şi spiritele. Este însă un semn, un fir de nisip a cărui existenţă ilustrează eşecul încercării puterii de a impune tuturor minciuna. Aşa cum a demonstrat-o Claude Lefort, disidentul este, în Uniunea Sovietică, cel care refuză vădit să creadă, cel care se sustrage consemnelor, care sfâşie vălul convenţiilor, care ne îndeamnă să trecem de cealaltă

DUCLERT, Christophe PROCHASSON, *Dictionnaire critique de la République*, Flammarion, Paris, 2002.

1 V. Jacques SÉMELIN, „Qu'est-ce que résister?", *Esprit*, ianuarie 1994.

2 „Disidentul" este cel aflat în dezacord, cel care se separă de o comunitate religioasă, opunându-se celor care rămân fideli ortodoxiei.

parte a oglinzii. Disidentul este *omul în plus*[277] *y* cel a cărui prezenţă descalifică tăcut puterea, cel care tulbură marea pânză a ideologiei. Martor al lucrărilor ascunse ale regimului (Soljeniţîn), voce devenită discordantă a aparatului (Saharov), romancier sau dramaturg ironic al sistemului (Havel sau Zinoviev), disidentul este cel care introduce îndoiala. El reprezintă, aşadar, un pericol, chiar dacă nu unul colectiv şi tangibil. Disidentul nu putea fi decât vestitorul unei *antipolitici*[278], exprimând o forţă

277 Claude LEFORT, Un homme en trop. Réflexions sur„ L \'Archipel du Goulag", Seuil, Paris, 1976.

278 V. Gyôrgy KONRAD, Antipolitics: An Essay^ Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1984, Vaclav HAVEL, „Antipolitical Politics", in John KEANE (ed.), Civil Society and the State, Verso, London, 1988.

morală în afara sistemului, chemând societatea civilă la dezintoxicare şi la reflecţie asupra propriei consistenţe.

Declinul dimensiunii critice în democraţii

Recunoaşterea faptului diviziunii sociale, existenţa unei opoziţii structurate şi vigoarea unei anumite culturi morale a criticii puterilor au hrănit vreme de două secole viaţa democraţiilor, obligându-le să se repună permanent în cauză şi să-şi interpeleze atât funcţionarea, cât şi tipul de societate pe care îl produceau. Conflictele, piedicile şi chiar formele de separatism care le-au traversat au fost tot atâtea moduri de a trata cu seriozitate idealurile democratice şi republicane, de a le da viaţă, de a oferi un sens practic ideii potrivit căreia democraţia este regimul ce nu poate fi instituit decât printr-o autointerogare constantă. Un regim ce nu poate fi niciodată instituit definitiv şi nici pe deplin desăvârşit în propriile-i instituţii, ce rămâne întotdeauna marcat de o formă de nedeterminare congenitală[279]. Suveranitatea critică şi mecanismele electoral-reprezentative s-au combinat astfel în sistem pentru a oferi un cadru adecvat experienţei democratice. Prima a făcut ca democraţia să capete sens în ochii tuturor. Chiar şi radicală, critica nu a fost vectorul unei dezamăgiri, iar scepticismul nu s-a transformat în cinism. Ambele au făcut lumea mai inteligibilă şi ne-au permis să gândim schimbarea.

Diferitele componente ale acestei funcţii critice s-au erodat împreună, grăbind intrarea într-o nouă epocă a politicului. Mai întâi, termenii conflictului de clasă au fost umbriţi de cea de-a treia revoluţie industrială şi de răsturnarea concomitentă a identităţilor colective, trezind în lumea muncii sentimentul unei deposedări de vechea sa putere de obstrucţie. Lupta de clasă continuă desigur să existe, însă într-un mod difractat şi îndurat, lipsit de orice fel de sens global. Evoluţia s-a suprapus peste criza reprezentării sociale şi politice pentru a naşte ideea unui mare vid, ideea potrivit căreia societatea ar fi devenit mai

279 Ceea ce a arătat magistral opera lui Claude Lefort.

puţin lizibilă, iar neputinţa ar fi triumfal. Cele două suveranităţi, socială critică şi politică pozitivă, s-au atenuat deopotrivă, declinul sindicalismului asociindu-se deziluziei democratice pentru a-i întări efectele.

În ordine politică, rolul structuram al opoziţiei a fost în bună măsură erodat de declinul partidelor, din ce în ce mai puţin capabile să exprime şi să canalizeze dorinţe sociale din ce în ce mai diverse. Desigur, partidele vor rămâne în competiţie pentru putere şi vor fi în continuare purtătoarele unor aşteptări, dar nu vor mai organiza proiectele de viitor pentru că nu se mai confundă cu opinia. Aceasta are acum propria sa logică, fragmentată, lipsită de orice fel de preocupare constructivă. Opinia nu mai este atât reflexia forţelor care aspiră să guverneze, cât expresia contestărilor nude. Ea tinde, aşadar, să-şi desăvârşească radical negaţia, confundându-se cu o putere de obstrucţie, în Statele Unite, termenul de *flibustering* desemnează dreptul minorităţii senatoriale de a prelungi la infinit dezbaterea şi de a împiedica astfel adoptarea unui text; un drept-limită, la intersecţia dintre consecinţele ultime ale libertăţii de expresie şi viziunea constructivă a unei opoziţii responsabile. Astăzi, suveranitatea critică a opiniei tinde să îmbrace o asemenea formă, deresponsabilizată însă. Mişcarea nu invalidează eforturile care, în unele ţări, caută să dea o consistenţă mai fermă drepturilor opoziţiei, mai ales acolo unde acestea sunt încă restrânse, aşa cum se întâmplă în Franţa[280]. Însă instituţionalizarea opoziţiei nu mai poate constitui un orizont suficient pentru structurarea unei puteri democratice de obstrucţie.

La rândul lor, figurile rebelului, rezistentului şi disidentului s-au retras din scenă spre sfârşitul secolului al XX-lea. Declin al curajului, supunere în faţa conformismului, oboseală a gândirii? Asemenea factori joacă desigur rol în economia fenomenului. Însă nu unul

280 Marie-Claire PONTHOREAU, „Les droits de l’opposition en France: penser une opposition présidentielle“, Pouvoirs, nr. 108,2004.

esenţial. Reculul regimurilor liberticide a luat cu sine un anumit eroism. Chipuri precum cel al lui Aung San Suu Kyi, neobosită opozantă a dictaturii birmane, sunt mai puţin numeroase, fiind şi mai puţin necesare. Masele nesupuse mai fac uneori istoria, obligând puterea ilegitimă să se retragă, dar nu atât de frecvent pe cât au făcut-o în vremea marii răsturnări europene de la sfârşitul anilor ’80. Sfârşitul decolonizării, prăbuşirea unui mare număr de regimuri totalitare, presiunea internaţională în favoarea reducerii apetiturilor teritoriale au contribuit la „normalizarea” formelor distanţării de putere într-un cadru mai deschis. Progresele democraţiei au făcut ca prezenţa figurilor angajării şi ale refuzului să fie mai puţin vitală. Vedem din păcate mult prea adesea umbre sau caricaturi ale acestora. În hainele lor s-au strecurat cârcotaşi sau ideologi nostalgici. Rebelilor le-au luat locul nemulţumiţii. Un îngust spirit categorial s-a substituit moralei militante şi exigente. Odată cu faptele, s-au uzat şi cuvintele. S-a sfârşit astfel o epocă a suveranităţii critice. Subzistă desigur o anume capacitate de distanţare faţă de discursurile înşelătoare şi pline de moliciune. Luciditatea salutară mai are însă rareori forţă de mobilizare, umbrită fiind de nostalgie conservatoare sau de disperare nihilistă.

Dacă proiectul instituţionalizării unei puteri sociale de obstrucţie încetase să mai fie la ordinea zilei încă de la începutul secolului al XIX-lea, s-au ivit însă, aşa cum am văzut, forme echivalente: sub chipul unei sociologii, prin opoziţia dintre social şi politic exprimată de lupta de clasă; în veşmântul unei dinamici politice, prin rolul opoziţiei organizate; în registrul unei morale, prin cele trei figuri ale rebelului, ale rezistentului şi ale disidentului. Aceste substitute s-au şters, explicând intrarea într-o nouă epocă a politicului. La rândul ei, suveranitatea critică nu se mai manifestă decât într-un mod anemic, strict negativ şi uneori chiar regresiv. Triumfătoare, respingerea şi refuzul anunţă instaurarea unei democraţii vlăguite.

3. Politica negativă

Epoca „deselecţiei”.

Modalitatea cea mai evidentă a noii forme a puterilor de obstrucţie este cea electorală. Alegerile sunt astăzi mai puţin opţiuni de perspectivă şi mai degrabă judecăţi asupra trecutului. Sensul alegerii şi-a schimbat natura. Nu mai avem de-a face, în înţelesul etimologic al termenului, cu o distincţie şi cu o selecţie a candidaţilor, ci cu o procedură de eliminare. Putem vorbi în acest sens despre „deselecţie”. Participăm astăzi la o *democraţie a sancţiunii*. Competiţiile electorale nu mai pot fi înţelese ca o înfruntare între candidaţi egali: situaţia cea mai curentă este cea a *realegerilor disputate*. Iată un element major al transformării vieţii democraţiilor care nu a reţinut suficient atenţia. El a fost, în ştiinţa politică, mascat de analiza, desigur foarte importantă, a avantajului de care beneficiază în competiţie candidatul care îşi termină mandatul şi care încearcă să îl reînnoiască. Specificitatea americană a cântărit greu, atrăgându-i pe cercetători în această direcţie. Ratele extraordinar de ridicate ale realegerii candidaţilor în această ţară (în jur de 90% pentru Senat şi pentru Camera reprezentanţilor) suscită curiozitatea[281]. Cu atât mai mult cu cât acestea au crescut în ultimii douăzeci de ani, însoţind astfel într-un mod paradoxal progresul absenteismului şi apatia cetăţenilor1. Independent de acest fapt, realegerile disputate sunt interesante ca atare. La origine, asemenea situaţii erau relativ rare. Dintr-un motiv foarte simplu şi totodată important: atât în Statele Unite, cât şi în Europa, scurtimea mandatelor era iniţial considerată o calitate esenţială a sistemului reprezentativ. În virtutea elitismului lor republican, Părinţii fondatori considerau încă funcţiile elective ca un serviciu public ce nu trebuia să se transforme în profesie. În primele momente ale Republicii, condiţiile efective de exercitare a acestor funcţii (modicitatea indemnizaţiilor parlamentare, dificultatea şi

281 V. Stephen C. ERICKSON, „The Entrenching of Incumbency: Reelection in the U.S. House of Representatives, 1790-1994“, Cato

lentoarea călătoriilor în capitală) le făceau puţin atrăgătoare, astfel încât, chiar în absenţa unor reguli constrângătoare, candidaţii la realegere erau relativ puţin numeroşi, antrenând o puternică mişcare de rotaţie naturală a reprezentanţilor, întemeiată în primul rând pe o puternică tendinţă de retragere din viaţa politică. Situaţia era comparabilă în Franţa. Constituanţii din 1789 interziseseră chiar realegerea membrilor primei Adunări. În perioada revoluţionară, principiul interdicţiei candidaturilor schimba complet perspectiva. Realegerile disputate nu-şi găseau locul între realitatea unui fenomen notabiliar încă timid înscris în viaţa politică şi viziunea irenică a unui elitism detaşat.

Journal, vol. 14, nr. 3, 1995; Albert SOMIT, Rudolf WILDENMANN, Bernhard BOLL, Andrea ROMMELE (eds.), *The Victorious Incumbent*: *A Threat to Democracy*? Aldershot, Darmouth, 1994.

1 V. Gary COX, Scott MORGENSTERN, „The Increasing Advantage of Incumbency in the U.S. States", *Legislative Studies Quarterly*, vol. XVIII, nr. 4, noiembrie 1993; James L. MERRINER, Thomas P. SENTER, *Against Long Odds*: *Citizens who Challenge Congressional Incumhents*, Praeger, Westport (Conn.), 1999.

Schimbarea a intervenit odată cu apariţia unei vieţi politice organizate de partide. În Statele Unite, alegerea lui Andrew Jackson în 1829 şi Revoluţia din 1848 în Franţa au semnalat-o. Problema asimetriei dintre poziţia candidatului aflat la sfârşit de mandat şi cea a adversarului său a căpătat atunci o dimensiune politică explicită. Prezenţa în competiţie a celui dintâi este în primul rând un act de apărare a unei politici, în vreme ce al doilea instruieşte procesul acesteia. Fiecare are propriile sale avantaje. Cel dintâi se bucură de o primă informaţională: în faţa pariului despre viitor pe care îl implică alegerea, el contribuie la reducerea marjei de incertitudine a alegătorului. El este în acelaşi timp obligat să asume un pasiv care nu apasă asupra celui de-al doilea, aflându-se

structural pe poziţii defensive. Condiţiile acţiunii celor doi factori au variat în funcţie de timp şi de loc. Avantajul candidatului la sfârşit de mandat a fost mai puternic în Statele Unite, efectele unei opoziţii ideologice mai puţin pronunţate suprapunându-se peste variabile materiale, în special pe accesul la finanţări, strâns legate de poziţia candidatului. În Marea Britanie şi în Franţa, confruntarea mai aprigă a programelor a provocat în schimb un număr mai mare de scrutine de ruptură, corespunzând unor „voturi de realiniere”[282].

Realegerile disputate şi-au schimbat acum natura, dând mai puţin expresie apartenenţei la o tabără. Sancţiunea trecutului a devenit variabila decisivă a alegerilor politice. Dacă ne referim la exemplul francez, putem constata cu relativă surprindere că, din 1981, toate guvernele, independent de tipul de politică pe care l-au pus în operă, au fost răsturnate de alegători. Situaţia poate varia de la o ţară la alta, însă ea reflectă o tendinţă globală activă în democraţii. Chiar şi în Statele Unite, unde rata de realegere este cea mai ridicată[283], constatăm că, la alegerile prezidenţiale, cele mai politice, poate singurele cu adevărat politice, ruptura rămâne foarte puternică. În secolul al XX-lea, până în 1980, numai doi preşedinţi care îşi terminau primul mandat au fost înfrânţi: Howard Taft şi Herbert Hoover. Se cuvine, de asemenea, să subliniem că

---

282 V., pentru Statele Unite, Bruce A. CAMPBELL, Richard J. TRILLING (eds.), Realignment in American Politics: Toward a Theory, University of Texas Press, Austin, 1980; pentru cazul francez, Pierre MARTIN, Comprendre les évolutions électorales: la théorie des réalignements révisitée, Presses de Sciences-Po, Paris, 2000.

283 Numeroase lucrări de ştiinţă politică au subliniat rolul major jucat de serviciile aduse alegătorilor în superioritatea candidaţilor aflaţi la sfârşit de mandat, justificând noţiunea de „vot personal“, v. Bruce CAIN, John FEREJOHN, Morris FIORINA (eds.), The Personnal Vote: Constituency Service and Electoral Independence, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1987. Pentru o discuţie asupra literaturii despre acest subiect, v. Gary KING, „Constituency Service and Incumbency Advantage“, British Journal of Political Science, vol. 21, nr. 1, ianuarie 1991.

aceştia avuseseră de înfruntat circumstanţe defavorabile întru totul excepţionale: fractura partidului în primul caz, criza din 1929 în al doilea. Din 1980, trei preşedinţi din cinci au fost respinşi: Carter, Ford şi Bush (tatăl). Am putea spune, îngroşând liniile, că nu mai avem de-a face cu aleşi veritabili. Guvernanţii nu mai sunt cei în care a fost investită încrederea alegătorilor, ci numai cei care au beneficiat mecanic de neîncrederea faţă de concurenţii sau predecesorii lor.

Evoluţia campaniilor electorale, devenite în principal negative, ilustrează schimbarea. Fenomenul a fost documentat cu mare precizie în Statele Unite, unde a căpătat o amploare spectaculară. Spoturile televizate, care constituie miezul campaniilor, sunt din ce în ce mai puternic îndreptate împotriva adversarului[284]. Înfruntările între programe au trecut pe plan secund. Tonalitatea mesajelor nu este cea a criticii argumentate, sprijinită pe proiecte ale căror calităţi se cuvin puse în valoare, în vreme ce atacurile personale şi denigrările sumare monopolizează ecranele. Totul se petrece ca şi cum miza principală a scrutinului ar fi, pentru fiecare dintre candidaţi, aceea de a împiedica victoria celuilalt. Mesajele televizate negative nu sunt o noutate în America. Într-o anume măsură, ele nu sunt decât adaptarea tehnică a unei literaturi a denigrării vulgare aproape tot atât de veche ca şi democraţia. Însă ceea ce era odată periferic, apanajul câtorva mişcări populiste, ilustrând cazuri patologice sau marcând competiţii deosebit de tensionate, a devenit acum regula. La începutul anilor ’80, observatorii estimau că mesajele negative nu acopereau mai mult de 20% din comunicarea candidaţilor. Pragul de 50% a fost depăşit în 1988, cu ocazia alegerii care l-a adus la putere pe George Bush tatăl[285]. Tendinţa s-a accentuat brutal în 2004, odată

284 Fenomenul se datorează, în dimensiunea sa excesivă, faptului că nicio limită legală nu se opune criticii, iar imaginile adversarului pot fi utilizate.

285 V. Stephen ANSOLABEHERE, Shanto IYENGAR, Going Negative: How Attack Ans Shrink and Polarize the Electorate, Free Press, New

cu confruntarea dintre John Kerry şi George Bush Jr, într-atât încât ştiinţa politică americană a fost nevoită să găsească cuvinte noi pentru a descrie evoluţia: *poison politics* sau *negative politics*[286].

Care sunt raţiunile acestei evoluţii? în primul rând, triviale: aceste metode sunt eficiente. Toate studiile converg pentru a indica faptul că rata de penetrare şi de memorizare a mesajelor negative este net superioară celei înregistrate de mesajele pozitive1. Este, aşadar, mai „rentabil" să-ţi demolezi adversarul decât să-ţi pui în valoare propriile merite. Eventualele reticenţe morale au fost încetul cu încetul depăşite sub presiunea profesioniştilor din branşă şi a argumentelor acestora, cu atât mai mult cu cât riscul „efectului de bumerang" s-a dovedit în final foarte limitat potrivit experţilor. Mesajele negative au un triplu efect politic. În primul rând, ele funcţionează în fiecare tabără ca nişte condensatori ai opiniilor existente şi ca nişte reductori ai reţinerilor. Sentimentul distanţei absolute faţă de adversar se substituie proximităţii absolute faţă de candidatul preferat. În 2004, alegătorul lui Kerry îşi vedea eventualele îndoieli măturate de evidenţa morală a sloganului „Orice, dar nu Bush!" şi reciproca. În al doilea rând, politica negativă are drept consecinţă creşterea avantajului candidatului aflat la sfârşit de mandat, pentru că denigrarea are efecte asimetrice. El măreşte dubiul asupra personalităţii adversarului, mai puţin cunoscut şi lipsit de experienţa guvernării. În schimb, alegătorul se simte pe un teren mai sigur cu un candidat pe care l-a văzut deja în acţiune, chiar dacă este gata să-l critice. Campania negativă este decisivă într-un caz şi nu este decât un element de apreciere în celălalt. În sfârşit, mesajele negative au drept

---

York, 1995, p. 90. V. şi Michael PFAU, Henry C. KENSKI, Attack Politics: Strategy and Defense, Praeger, Westport (Conn.), 1990; Karen S. JOHNSON-CARTEE, Gary A. COPELAND, Negative Political Advertising: Corning of Age, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale (NJ), 1991.

286 V. Victor KAMBER, Poison Politics: Are Negative Campaigns Destroying Democracy ?, Insight Books, New York, 1997; Kathleen

rezultat demobilizarea alegătorilor

Hall JAMESON, *Dirty Politics*: *Deception*, *Distraction*, *and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 1992.

1 Brenda S. SONNER, „The Efectiveness of Negative Political Advertising: A Case Studya, *Journal of Advertising Research*, vol. 38, indecişi. Aceşti alegători, numiţi „independenţi", nu ezită numai între candidaţi, votul lor oscilând între partide. Ei dau dovadă şi de un anume scepticism politic şi pun în cauză chiar utilitatea votului. Mesajele negative nu fac decât să le sporească deziluziile şi scepticismul faţă de politică în general.

America constituie un laborator extrem de frapant al acestei evoluţii. Avem însă de-a face cu o tendinţă generală manifestă în toate democraţiile. Pretutindeni, o *democraţie a respingerii* pare să se substituie vechii democraţii a proiectului. Pentru a avea măsura deplină a fenomenului şi pentru a răspunde întrebărilor ridicate de un asemenea fenomen, se cuvine să elaborăm o nouă filosofie şi o nouă ştiinţă politică. Mandatul şi delegarea constituiau nucleul teoriei democratice, articulate de vigilenţa unui popor critic şi activ. Sancţiunea şi revocarea devin acum priorităţile analizei. Noul regim al *suveranităţii negative* a poporului se cere explorat şi teoretizat. De altfel, fenomenul depăşeşte simpla chestiune a alegerii. Puterile de obstrucţie au căpătat în general o importanţă sporită. Capacitatea de rezistenţă şi de obstrucţie sunt astăzi comportamentele care joacă rolul cel mai important în câmpul politic şi social. Nu ne putem mulţumi, aşadar, să privim viaţa democratică analizându-i numai conflictele şi compromisurile, modurile de agregare ale preferinţelor individuale sau condiţiile de producere a opiniilor.

Obstrucţie şi veto

Cetăţeanul modern nu dispune numai de un „buletin de respingere", amintind de practica antică a ostracismului. El ia în egală măsură parte la acţiuni de obstrucţie mai difuze, obligând guvernele să-şi revizuiască proiectele. Manifestările de stradă sau curentele de opinie

sunt astfel gesturi eficiente pentru a răsturna un guvern sau pentru a-l determina să-şi modifice sau să-şi retragă o decizie, într-un mod mai general, expresia unui veto joacă un rol din ce în ce mai important în democraţii. Guvernarea democratică nu mai este definită de o procedură de autorizare şi de legitimare, ci devine structurată de confruntarea permanentă cu diferite categorii de veto pronunţate de forţe politice sau economice. Unele voci au putut afirma astfel că regimurile politice sunt acum caracterizate nu atât de elementele lor instituţionale (sistem prezidenţial sau parlamentar, bipartit sau multipartit etc.), ci de căile prin care condiţiile schimbării depind de capacităţile de blocaj ale diferiţilor actori. Dinamica specifică unui ansamblu de *veto players* ar fi acum determinantă pentru definirea unui sistem politic[287]. Deplorarea, rituală într-o ţară ca Franţa, a corporatismului sau a imobilismului confundă astfel ceea ce a devenit o caracteristică generală a societăţilor democratice cu o patologie hexagonală[288].

Cum putem înţelege o asemenea evoluţie? în primul rând, transformările cadrului ideologic global al lumii contemporane au jucat un rol esenţial. Prăbuşirea Zidului Berlinului şi dizolvarea funcţiei structurante a

287 V. analizele inovatoare şi stimulante ale lui George TSEBELIS, Veto Players: How Political Institutions Work, Princeton University Press, Princeton, 2002. Putem astfel aplica dinamicii sociale generale categoriile care au fost construite pentru a analiza strategiile actorilor în sistemele în care o putere de veto poate fi activata în profitul unuia sau al altuia. V., pentru cazul american, Charles M. CAMERON, Veto Bargaining: Presidents and the Politics of Negative Power, Cambridge University Press, Cambridge, 2000. Putem observa că analiza sistemului de co-decizie care reglează dispozitivul instituţional european răspunde aceloraşi criterii, v. George TSEBELIS, Geoffrey GARRETT, „Agenda Setting. Vetoes and the European Union’s Co-Decision Procedure*, The Journal of Legislative Studies, voi. 3, nr. 3,1997 (cu comentariile lui Roger Scully).

288 Specificitatea hexagonală ţine mai degrabă de condiţiile în care actorii sociali oscilează cu brutalitate între conflictul frontal şi acceptarea pasivă, datorată lipsei corpurilor intermediare şi a instanţelor de negociere.

comunismului, este banal să o amintim, au determinat diminuarea antagonismelor politice şi, simultan, atât a puterii partidelor, cât şi a mizelor exprimate de acestea. Ideea potrivit căreia politica este locul unei alegeri între modele de societate radical opuse şi-a pierdut vigoarea. Perspectiva unei catastrofe nu-i mai mobilizează pe cetăţeni. Totul se petrece acum ca şi cum aceştia din urmă s-ar mulţumi să joace rolul unor cenzori şi al unor supraveghetori. S-a produs astfel trecerea de la o politică a ideilor la o politică a neîncrederii, pentru a folosi categoriile propuse mai sus.

În acelaşi timp, emergenţa unei politici negative consacră adevăratul triumf al liberalismului. În fapt, liberalismul nu s-a impus la sfârşitul secolului al XX-lea ca o filosofie economică (credinţa în virtuţile pieţei), ci ca o filosofie politică, prin preeminenţa unei viziuni prudenţiale şi limitative a politicului. În anii ’70, lupta antitotalitară turnase liberalismul în forma sa cea mai exigentă şi mai militantă. Denunţând o formă cu totul pervertită a democraţiei, el participa astfel la regândirea temeiurilor democratice. Se întâlneau atunci, cel puţin parţial, liberalismul slab al scepticilor (partizanii unei viziuni schumpeteriene, minimaliste a democraţiei rapide) şi liberalismul viguros al gânditorilor unei noi cetăţenii (de la Hannah Arendt la Claude Lefort). La intersecţia acestor două demersuri, Judith Shklar enunţase, în anii ’80, elogiul unui „liberalism al fricii”, menit să definească o politică negativă întemeiată pe aversiunea faţă de răul totalitar şi nepreocupată de căutarea pozitivă a binelui[289]. Repudierea lui *summum malum* câştiga astfel prioritate în faţa căutării lui *summum bonum*. Negativismul mai purta însă marca

289 Judith SHKLAR, „The Liberalism of Feara, in Nancy L. ROSENBLUM (ed.), Liberalism and the Moral Life, Harvard Uni- versity Press, Cambridge (Mass.), 1989. „What liberalism requires“, scrie aceasta, „is the possibility of making the evil of cruelty and fear the basic norm of its political practices and prescriptions“, p. 30. V., în acelaşi spirit, Michael IGNATIEFF, The Lesser Evil: Political Ethics in an Age ofTerror, Princeton University Press, Princeton, 2004.

unei ambiţii, sentimentul unei lupte pentru emancipare, distinctă de un banal anticomunism conservator. Politica negativă de astăzi şi-a pierdut această dimensiune. Chiar dacă se mai ivesc uneori încercări de reactivare a abordării antitotalitare în cruciada antiteroristă[290], ea se manifestă de regulă într-un registru extrem de restrâns. Politica fricii nu mai este acum nimic mai mult decât politica replierii şi a neîncrederii[291]. Instaurarea unei democraţii negative are loc în acest context impregnat de deziluzie. Nu i-am putea reduce însă sensul la manifestarea sa cea mai caricaturală, cea a unui populism întemeiat pe un antipolitism visceral şi demagogic (vom reveni asupra acestui punct). Democraţia negativă este în fapt extrem de activă. Ea corespunde exerciţiului unei adevărate puteri sociale. Se cuvine să-i examinăm eficienţa pentru a-i înţelege succesul.

Mai întâi, dezvoltarea acestei puteri este hrănită de un factor de ordin sociologic: coaliţiile negative sunt mai uşor de organizat, indiferent de gradul lor de heterogenitate. Acestea nu au nevoie de coerenţă pentru a-şi putea juca rolul şi au o putere cu atât mai considerabilă cu cât, în ordinea opoziţiilor pe care le exprimă, intensitatea reacţiilor este un element determinant. În stradă, în protestul mediatic sau în expresia simbolică, aritmetica nu mai este suficientă. În schimb, pentru că se bizuie pe un acord pozitiv şi deliberat, adevăratele majorităţi sociale de acţiune sunt mult mai greu de constituit. Nu acesta este produsul majorităţilor electorale. Majorităţile politice sunt prin esenţa lor agrégative, constituite prin însumarea aritmetică a voturilor. Fiecare poate fi purtătorul unei intenţii particulare sau al unei semnificaţii proprii. Alegătorii distribuie după bunul lor plac, fără a avea chiar conştiinţa precisă a gestului,

290 V., spre exemplu, demersul lui Paul BERMAN, Terror and Liberalism, Norton, New York, 2003.

291 V. Corey ROB IN, Fear: The History of a Political Idea, Oxford University Press, Oxford, 2004.

semnele de adeziune, de sancţiune sau de prevenţie. Buletinele reduc mecanic aceste expresii complexe la date simple şi cumulative. Singura lor semnificaţie tangibilă este aceea că le putem număra şi adiţiona. Or, refuzul este elementul cel mai simplu de agregat. Toate repudierile sunt identice, oricare ar fi fost motivele care le-au determinat. Într-o lume ce nu mai este structurată de înfruntări ideologice, majorităţile politice reactive au devenit din ce în ce mai uşor de constituit[292] şi s-au îndepărtat din ce în ce mai mult de majorităţile de acţiune. Am putea spune că avem acum de-a face cu un avantaj structural al negativităţii. În democraţiile moderne, legitimitatea şi guvernabilitatea sunt astfel disociate. Alternanţa majorităţilor politice constituie supapa periodică a acestei tensiuni. Însă ea nu o rezolvă, întinzând mereu şi de fiecare dată mai brutal resortul deziluziei.

Există însă şi factori practici care explică dezvoltarea politicilor negative: acestea produc rezultate eficiente imediate. Acţiunea negativă îndeplineşte întru totul intenţia care o poartă, rezultatul său este indiscutabil, identificându-se cu un fapt sau cu o decizie simplă şi lizibilă. De exemplu, mobilizarea pentru retragerea unui proiect guvernamental este măsurabilă, în vreme ce acţiunea desfăşurată în vederea atingerii unui obiectiv pozitiv este supusă unei aprecieri fluctuante: fiind vizate cel mai adesea ţinte vagi, sunt obţinute situaţii intermediare. Suprimarea unui impozit injust este mai uşor de îndeplinit decât o reformă construită în scopul instituirii „dreptăţii fiscale”. „Mi s-a părut întotdeauna mai greu să respecţi cu rigoare legile bune decât să le abrogi pe cele proaste”, remarca deja Diderot în *Enciclopedie*, referindu-se la această asimetrie[293]. Acţiunile de obstrucţie au şi „calităţi teatrale”, pentru a folosi expresia lui Hobbes: ele hrănesc imaginaţia şi corespund aşteptării unui rezultat

292 V. observaţiile pătrunzătoare ale lui É. SCHWEISGUTH, „La dépolitisation en question“, art. cit., în special pp. 84-85.

293 Articolul „Corupţie“

lizibil. Sub diferitele sale forme (obstrucţie, respingere, repudiere...), acţiunea negativă produce efecte sigure, în vreme ce devoluţia încrederii către guverne deschide calea incertitudinii: alegerea acestora este, structural, un pariu pus pe viitor. Declinul capacităţii de încadrare socială şi a dimensiunii programatice a partidelor a sporit încă şi mai mult incertitudinea structurală. Temporalitatea acţiunii negative este simplă: imediatul. Încredinţarea mandatului ridică în schimb chestiunea exerciţiului său în timp. Mandanţii resimt, aşadar, nevoia unui control permanent, a unei supravegheri constante pentru ca voinţa lor să capete formă. Desfăşurarea în timp a ceea se înţelege prin această „voinţă" rămâne desigur problematică, susceptibilă de a fi întreruptă sau inversată. Pe de altă parte însă, cu cât controlul puterilor este mai slab, cu atât aspiraţia de a dezvolta acţiuni negative eficiente şi imediate este mai mare. Am putea astfel încerca să construim o tipologie istorică a modelelor politice. La o extremitate, cazul francez: sacralizarea alegerii, întemeiată pe o viziune aproape „magică" a exerciţiului voinţei generale, se învecinează subteran cu o cultură a insurecţiei, formă radicalizată a politicii negative. La o alta, cazul englez: formele pozitive şi negative se întreţes suplu în logica amortizată a parlamentarismului liberal.

Evoluţiile contemporane ale acestor forme de obstrucţie nu pot fi asimilate unei tendinţe de depolitizare. „Cetăţeanul negativ" nu este un cetăţean pasiv. În fapt, prin chiar scepticismul şi confuzia pe care le resimte, el îşi afirmă cu putere prezenţa în spaţiul public. S-a vorbit astfel despre o „politizare negativă"[294]. Participăm încă la viaţa publică, dar într-un mod fundamental ostil. Rămânem angajaţi, dar în favoarea unei respingeri. Luăm în continuare cuvântul, dar folosind limbajul prescurtat al sloganurilor şi al negării[295]. Se cuvine, aşadar, să vorbim

294 V. Jean-Louis MISSIKA, „Les faux-semblants de la «dépolitisation»", Le Débat, nr. 68, ianuarie-februarie 1992.

295 Merită să amintim aici o expresie populară argentiniană, „hablar

despre o *suveranitate* negativă, cu atât mai mult cu cât specificul puterilor de obstrucţie, ca al tuturor puterilor de neîncredere, este de a se exercita direct. Din acest motiv, democraţia negativă este un substitut al democraţiei directe, un fel de *democraţie directă regresivă*.

Democraţia vlăguită

Suveranitatea negativă are două chipuri. Ea se manifestă mai întâi sub trăsăturile diverselor puteri de obstrucţie ale căror forme şi caracteristici le-am examinat. Dar se exprimă şi într-un alt mod, mai slab: cel al pasivităţii, al consimţământului tacit. Retragerea, absenteismul sau tăcerea sunt forme de expresie politică. Omniprezente, acestea îndeplinesc un rol pe care nu l-am putea neglija. Lipsa reacţiei faţă de o decizie oarecare este de regulă considerată ca un semn de aprobare. Faimosul adagiu „cine tace consimte" îi rezumă statutul de evidenţă socială. Privită astfel, o realegere poate fi interpretată ca o ne-obstrucţie a unui candidat care-şi reînnoieşte mandatul, determinată de lipsa mobilizării sau a interesului pentru adversari.

Un asemenea „consimţământ tacit" are mai multe resorturi posibile. El poate fi motivat de o indiferenţă absolută sau, cel mai adesea, de o indiferenţă relativă: mizele par mici, iar costul expresiei protestatare net superior beneficiilor pe care le-ar aduce o decizie diferită. Fenomenul este vizibil în grupuri mici. Astfel, un sociolog a propus expresia de „consens aparent" pentru a numi situaţiile în care acordul dintre indivizi nu se bizuie atât pe o convergenţă a opiniilor explicite, cât pe un ansamblu de concesii reciproce implicite, pe sentimentul absenţei adevăratelor mize sau, pur şi simplu, pe un dezinteres faţă

---

en cacerolio" („a vorbi în cratiţă"). Ea traduce ideea unei forme de protest care nu se mai poate exprima decât sub forma primară a unui simplu zgomot, v. Thomas BOUCHET, Matthew LEGGETT, Geneviève VERDO, Jean VIGREUX (eds.), L'Insulte (en)politique, Europe et Amérique latine du XIXe siècle à nos jours, Éditions universitaires de Dijon, Dijon, 2005.

de problema în cauză[296]. La fel, consimţământul negativ se întemeiază adesea pe dificultatea de a-i critica pe cei care au luat o decizie. Protestatarii potenţiali se abţin să se opună guvernanţilor atunci când au sentimentul că nu-şi pot argumenta poziţia cu arme egale sau atunci când argumentele lor riscă să fie prost percepute de tribunalul opiniei publice. Viaţa politică de zi cu zi înşiruie situaţiile de consimţământ negativ. Ele ne atrag rar atenţia, pentru că nu par să mobilizeze decât energii slabe şi puţin relevante. Perspectiva suveranităţii negative a poporului ne permite însă să privim cu alţi ochi politicul. Se cuvine desigur să-i analizăm mai întâi formele cele mai explicite, din câmpul instituţiilor, ca şi din cel al mişcărilor de societate. Trebuie însă să ne îndreptăm şi către aceste zone gri ale expresiei politice, să le descriem cauzele şi efectele. Analizând organizaţiile, sociologia nu se mai mulţumeşte de mult să studieze marile conflicte sau negocierile organizate ori să examineze problemele de structură: ea a avut grijă să surprindă şi problemele foarte punctuale de coordonare, disfuncţiile minore, zonele de indeterminare a puterii, obstacolele din calea implicării indivizilor[297]. Formele indirecte şi negative ale vieţii democratice trebuie supuse unei priviri similare.

Deşi democraţia pasivă îmbracă forme discrete, una din modalităţile sale instituţionale merită menţionată: cea a *alegerii tacite*. Numim astfel situaţiile în care unicitatea candidaturii duce la numirea automată în funcţie, fără ca votul să mai aibă loc. Înţelegem temeiul tehnic al unei asemenea proceduri: fiind unic, candidatul este sigur de alegerea sa, indiferent de numărul de voturi pe care le

296 V. articolul sugestiv al lui Philippe URFALINO, „La décision par consensus apparent. Nature et propriétés“, Revue européenne des sciences sociales, vol. XLV, nr. 136, pp. 34-59.

297 Despre importanţa legăturilor slabe, v. articolul fondator al lui Mark S. GRANOVETTER, „The Strenght of Weak Ties“, American Journal of Sociology, voi. 78, nr. 6, mai 1973, tradus în limba franceză în Le Marché autrement. Essais de Mark Granovetter, Desclée de Brouwer, Paris, 2000.

atrage numele său. A evita organizarea scrutinului nu înseamnă deci decât o economie de timp şi de bani, rezultatul fiind cunoscut dinainte. Simplă ratificare, contează puţin dacă aceasta este explicită sau pur şi simplu tacită. Formula a fost instituită pentru prima oară în Marea Britanie, prin acel *Ballot Act* din 1872. Olanda şi Belgia au urmat-o în 1898 şi 1899. Va fi apoi rândul Elveţiei şi al altor câtorva ţări europene[298]. Sistemul a fost denunţat de cei care au subliniat suprimarea dimensiunii simbolice a alegerii ca moment comunitar şi ca expresie a egalităţii cetăţeneşti. S-a vorbit astfel despre o „democraţie moale" sau despre „democraţie în lipsă". Dacă lăsăm de-o parte exemplul elveţian în care preocuparea tehnică de a contribui la lupta împotriva inflaţiei operaţiunilor electorale a fost decisivă, putem constata că, adesea, sistemul alegerii tacite a fost introdus de regimuri autoritare sau conservatoare. Alegerea tacită era în acest caz înţeleasă clar ca un mijloc printre altele de a evita sufragiul universal limitând numărul scrutinelor[299]. Chiar şi în Anglia, sistemul a fost introdus în acelaşi timp cu votul secret, ca şi cum ar fi fost vorba de a diminua simbolic efectul ameninţător al acestuia. Nu ne putem limita însă la această interpretare. Căci sistemul alegerii tacite aduce la suprafaţă, într-un mod cu adevărat tulburător, o modalitate de regulă ascunsă a vieţii democratice: caracterul său negativ. Reprezentantul numit în contextul unei alegeri tacite ilustrează exemplar ideea unui consimţământ înţeles că ne-obstrucţie. Formal, ar fi suficient ca un singur cetăţean să se opună, depunându-şi candidatura pentru a schimba radical situaţia. Desigur, costul opoziţiei este ridicat, implicând o importantă mobilizare personală. Însă alternativa rămâne deschisă. Ne aflăm, aşadar, într-un caz-limită al expresiei democratice,

298 V. Jean-François FLAUSS, „L'élection tacite. Retour sur une vraie fausse curiosité du droit constitutionnel suisse", Revue française de droit constitutionnel, nr. 61, ianuarie 2005, care prezintă o sinteză a subiectului pe care am urmat-o.

299 însoţită în numeroase cazuri de menţinerea sistemului cenzitar.

la punctul său de inversiune, am putea spune, acolo unde luarea de cuvânt a poporului face loc tăcerii acestuia într-o echivalenţă tulburătoare.

Democraţia vlăguită nu se rezumă la această modalitate. Ea împrumută şi forme mai puţin spectaculare, mai difuze, diseminate în politica cotidiană. Însă alegerea tacită îi radicalizează natura. Nu ne putem, aşadar, mulţumi, aşa cum o făceau republicanii francezi sub a III-a Republică, să o respingem cu oroare. În opinia acestora, procedura depăşea limita unei interdicţii pentru că exprima o dimensiune pe care nici măcar nu doreau să o gândească: cea a expresiei răscolitoare a suveranităţii unui popor absent. Evocarea posibilităţii alegerii tacite perturba, aşadar, viziunea magică a democraţiei ai cărei vestitori erau[300].

Această veche curiozitate procedurală exprimă metaforic un adevăr crud al democraţiei în zorii secolului al XXI-lea: am intrat într-o epocă totodată slabă şi negativă a politicului. „Refuzanţii" contemporani nu se mai aseamănă rebelilor sau disidenţilor. Atitudinea lor nu desenează niciun orizont, nu îi invită la acţiune critică şi este lipsită de orice fel de dimensiune profetică. Pur şi simplu, ei exprimă într-un mod dezordonat şi mânios faptul că nu mai ştiu să dea sens lucrurilor şi să-şi găsească locul în lume. Ei nu-şi mai pot imagina existenţa decât prin condamnarea simetrică a lumii „refuzaţilor", sub chipul divers al străinului, al imigrantului sau al „sistemului": sunt nevoiţi să deteste pentru a spera. În acest caz, contrademocraţia se transformă într-un comportament adversar democraţiei. În vreme ce formele supravegherii şi ale criticii indicaseră calea unei sporiri posibile a activităţii cetăţeneşti, politica negativă denotă restrângerea dureroasă şi neputincioasă a acesteia.

III

300 Spre exemplu, juristul Julien LAFERRIERE afirma „în Franţa, orice alegere merită un scrutin [...]. Nu putem accepta ca cineva să fie ales fără ca electorii să se fi pronunţat explicit în favoarea lui", Marinei de droit constitutionnel, a 2-a ediţie, Paris, 1947, pp. 582-583.

POPORUL
JUDECĂTOR 1 2 3
1. Referinţe pentru o istorie
2. CvASILEGISLATORII
3. Preferinţa pentru judecată

Supravegherea şi obstrucţia sunt două metode de constrângere a guvernanţilor, două modalităţi de manifestare eficientă a ponderii societăţii diferite de calea recursului la urne. Judecata constituie o a treia metodă de a testa puterea. Judecata înseamnă evaluarea unei conduite sau a unei acţiuni, radicalizarea şi dezvoltarea ideii de supraveghere, prelungirea exerciţiului suspiciunii prin pronunţarea unei decizii conclusive: o operaţiune care face parte dintr-o activitate generală de control. Judecata depăşeşte astfel strictul cadru judiciar. Termenul se cuvine înţeles în sensul său cel mai larg, apreciere instruită şi argumentată, examinare orientată către sentinţă. Votul şi judecata sunt astfel două proceduri distincte ce urmăresc acelaşi obiectiv: decizia în vederea binelui comun. Două *forme politice* pe care le putem apropia şi compara pentru că în ambele cazuri se manifestă o putere „a ultimului cuvânt”. Putem înţelege încercarea cetăţenilor de a participa la ambele jocuri, căutând ca judecători ceea ce cred că nu au reuşit să obţină ca alegători. Ei îşi pot îndeplini uneori direct această funcţie, atunci când participă ca juraţi într-o procedură formală sau când iau parte prin diversele forme ale activităţii mediatice sau ale intervenţiei militante la echivalentul unei instrucţii. Şi totuşi, chiar şi atunci când este

„Delegată” aparatului judiciar, funcţia continuă să consacre o dimensiune societală. În primul rând pentru că dreptatea este distribuită „în numele poporului”, dar şi pentru că administrarea dreptăţii răspunde unei aşteptări colective, înscrisă fiind într-un câmp de forţe în care intervine constant presiunea organizaţiilor societăţii civile sau influenţa difuză a opiniei. Judecata nu poate fi, aşadar, asimilată simplului exerciţiu al unei puteri judiciare

autonome, ci se cuvine privită într-un cadru mult mai amplu şi înscrisă în ţesătura unor multiple interacţiuni. De altfel, judecătorul de astăzi recunoaşte uneori complexitatea propriului său rol atunci când consideră că trebuie să participe la construcţia cetăţii.

Tendinţa contemporană de suprapunere a judiciarului şi a politicului nu capătă sens decât dacă este destituită în acest cadru extins al formelor politice ce fac legătura între proprietăţile votului şi cele ale judecăţii. Înţelegerea politicii ca judecată se impune, de altfel, privirii istoricului. La Atena, tribunalul poporului joacă un rol tot atât de important ca şi adunarea cetăţenilor. Mai târziu, în Anglia, primele manifestări ale unui adevărat control al monarhiei iau forma unor puneri sub acuzare (*impeacbment*) ale personalităţilor aflate la putere. Mai aproape de noi, în America începutului secolului al XX-lea, instituirea în unele state a procedurii de *recall*, ce permite revocarea prin sufragiu universal a responsabililor aleşi, se aseamănă cu instrucţia unui proces politic. Aceste trei exemple, împrumutate din epoci diferite, sugerează că istoria democraţiei nu poate fi redusă la o istorie a dreptului de vot şi a regimului parlamentar, fiind legată profund de ideea unei judecăţi a guvernanţilor de către societate.

Acţiunea contrademocratică a judecăţii nu s-a limitat la figurile cetăţeanului-judecător. Ea poate fi apreciată ca o producţie autonomă şi concurenţială a normelor. Unul din aspectele esenţiale, deşi puţin cunoscute, ale activităţii juriilor populare în democraţii a fost cel al corectării sau al modificării spiritului legii în formularea verdictelor, dovadă a unei forme de manifestare cetăţenească paralelă alegerii: un demers de rectificare a votului, exercitat de cetăţeanul-jurat care modifică în practică regula fixată de cei pe care i-a ales în calitatea sa de cetăţean-alegător. Există însă şi alte modalităţi de intervenţie „cvasilegislative”. Le vom evoca ulterior. Aprofundând reflecţia asupra sensului şi a formelor judecăţii, putem reconsidera ceea ce este adesea înţeles ca un fenomen de

judiciarizare a politicului. În spatele figurii judecătorului, se produce în fapt instaurarea unui nou regim al vieţii democratice.

1. Referinţe pentru o istorie

Exemplul grec

„Cetăţeanul în sens absolut, nota Aristotel, nu se poate defini în niciun fel mai bine decât prin participarea la o funcţie de judecată sau de magistratură”[301]. Cetăţeanul este, aşadar, cel care îndeplineşte funcţia juratului (*dikastes*) şi cel care participă la adunare (*ekklesiastes*). Pentru autorul *Politicii*, a judeca şi a vota sunt prin urmare două dimensiuni inseparabile ale cetăţeniei. Tribunalul poporului (*dikasteria*) şi adunarea poporului (*ekklesia*) sunt cele două instituţii centrale şi în acelaşi timp complementare ale democraţiei ateniene. În cadrul adunării, şase mii de cetăţeni se reunesc de treizeci până la patruzeci de ori pe an pentru a lua decizii de politică internă şi externă. În tribunale, jurii de 201, 401 sau 501 de persoane trase la sorţi tranşează litigii referitoare la acţiuni publice şi private[302]. Avem de-a face, în ambele cazuri, cu aceeaşi înţelegere a participării active şi directe la viaţa cetăţii.

Asocierea celor două funcţii capătă sens în lumina naturii propriu-zis politice a acţiunii tribunalelor ateniene. Din această perspectivă, diferenţa faţă de rolul curţilor de justiţie contemporane este capitală. În regimurile în care trăim, tribunalele sunt în principal însărcinate să tranşeze litigii civile şi să judece chestiuni penale. Există desigur şi o dimensiune mai politică a activităţii judiciare, vizibilă în rezolvarea conflictelor dintre cetăţeni şi administraţie, de exemplu, şi, mai ales, în procedurile de control al constituţionalităţii, acolo unde acestea există. Cel puţin în

301 ARISTOTEL, Politica, 1275, în traducerea lui Alexander Baumgarten, op. cit. (n.t.).

302 Urmez aici descrierea lui Mogens Herman HANSEN, „Pouvoirs politiques du tribunal du peuple à Athènes au IVe siècle“, in Oswyn MURRAY, Simon PRICE (eds.), La Cité grecque d’Homère a Alexandre, La Découverte, Paris, 1992.

termeni de volum de activitate, această dimensiune este însă relativ secundară. Cu totul alta era situaţia în Grecia clasică. Recursul la tribunale era foarte limitat în materie de drept privat, aceste chestiuni fiind de regulă rezolvate prin proceduri de arbitraj. Numeroase cazuri criminale erau, de asemenea, tratate direct de diferite categorii de magistraţi fără organizarea unui proces[303]. În aceste domenii, tribunalele nu se reuneau de altfel decât în apel. Or, esenţialul activităţii judiciare ateniene privea controlul şi sancţiunea acţiunilor propriu-zis politice. Tribunalele examinau în primul rând funcţionarea şi deciziile Adunării, ale Consiliului şi ale diferitelor categorii de magistraţi şi de conducători ai cetăţii, îndeplinind, aşadar, o funcţie eminamente politică şi ocupând un loc central în structura democraţiei ateniene.

Un mare număr de procese instruite de tribunalele poporului din Atena se aseamănă cu ceea ce numim astăzi „procese politice”. Fapt semnificativ, nu există niciun asemenea termen determinat în limba greacă, ca şi cum ar fi fost vorba despre o expresie redundantă. Procesele vizau întotdeauna indivizi aflaţi în poziţii de responsabilitate, iar aceştia puteau fi urmăriţi pentru mai multe categorii de fapte. Mai întâi, pentru corupţie, cazul cel mai evident, căruia i se asociază o întreagă serie de puneri sub acuzare celebre (precum cea a lui Cimon acuzat că fusese corupt de Alexandru Macedon). Dar şi pentru neglijenţă sau pentru imprudenţă în acţiunea publică sau militară (precum celebrul proces al generalilor atenieni acuzaţi că nu au organizat salvarea răniţilor şi recuperarea morţilor după bătălia navală, de altfel victorioasă, de la Arginusae, din 406 î.Hr.). Urmărirea putea fi declanşată şi împotriva celor care propuneau decrete considerate neconstituţionale sau pur şi simplu contrare intereselor poporului. Acuzaţiile de impietate (*asebeiai*) jucau şi ele un

303 V. Douglas M. MACDOWELL, Athenian Homicide Law in tbe Age of tbe Orators, Manchester University Press, Manchester, 1963 şi The Law in Classical Athens, Thames and Hudson, London, 1978.

rol important, acoperind în fapt categorii de acţiuni ce puteau fi asimilate unor ofense împotriva statului sau a ordinii sociale. „Oamenii politici" vizaţi (nici acest termen nu există îl greaca veche) erau în special oratorii şi strategii, adică marile figuri ale adunării, precum şi conducătorii militari, întrupând puterea executivă. Tribunalul poporului era astfel unul dintre locurile privilegiate ale politicii ateniene, iar procesul, una dintre formele cele mai evidente şi cele mai puternice de activitate civică[304]. Faptul era de altfel considerat de contemporani drept una dintre cele mai evidente caracteristici ale Atenei.

Bătrânul Oligarh notează că atenienii erau cunoscuţi pentru tendinţa de a intenta mai multe procese decât toţi grecii luaţi împreună. Unul dintre personajele *Norilor* lui Aristofan refuză chiar să recunoască un punct ce-i era indicat pe hartă ca fiind Atena, pe motiv că aceasta nu indică amplasarea tribunalelor!

Procesele politice de la Atena se împărţeau în două mari categorii: procedurile de invalidare a decretelor (*graphe paronomon*) şi procedurile de denunţ (*eisangelia*). Procedura *graphe paronomon* putea fi declanşată de oricare cetăţean care reclama sub jurământ neconstituţionalitatea unui decret adoptat de Adunare[305]. Noţiunea de neconstituţionalitate era amplă pentru că, dincolo de accepţiunea juridică a termenului, ea putea acoperi şi decizii considerate inoportune sau opuse intereselor colectivităţii. Această procedură de invalidare a

304 Despre acest aspect, v. Richard A. B AUM AN, Political Trial in Ancient Greece, Routhledge, London, 1990; Ron CHRISTENSON, Political Trials in History,from Antiquity to the Presenty Transaction Publishers, New Brunswick (NJ), 1991; Martin OSTWALD, From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Lawy Society and Politics in Fifth-Century Athensy University of California Press, Berkeley, 1986.

305 O expunere detaliată a procedurii şi a utilizările sale in M.H.HANSEN, The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth- Century B. C. and the Public Action against Unconstitutional Proposalsy Odense University Press, Odense, 1974.

fost des utilizată în secolul al IV-lea, substituindu-se într-un fel armei ostracismului, folosită intens un secol mai devreme împotriva responsabililor politici. Particularitatea *graphe paronomon* era aceea că îl plasa sub urmărire pe cel care propusese decretul în cauză. Procedura constituia astfel un mod de a proteja poporul împotriva lui însuşi: decretele incriminate fuseseră votate de adunarea cetăţenilor, uneori chiar în unanimitate. Dar poate că poporul fusese atunci abuzat de oratorii care introduseseră propunerea? Cetăţenii aveau, aşadar, nevoie să se poată manifesta şi într-un alt mod, menit să-l corecteze pe primul, constituindu-se într-un tribunal compus din juraţi selectaţi prin tragere la sorţi, un bastion împotriva demagogilor şi a sicofanţilor.

Procedura implica însă şi o concepţie reflexivă a definiţiei interesului general, înţeles ca decizie a unei colectivităţi menite să se impună în timp, după ce a fost *testata*. Judecata populară conţinută în *graphe paronomon* corespunde deci unui *moment* complementar şi corector al procesului declanşat de vot, unei forme de „introspecţie" a democraţiei ateniene.

Posibilitatea de a introduce un denunţ era regulat înscrisă pe ordinea de zi a adunării cetăţenilor. Oricare cetăţean putea declanşa astfel procedura de *eisangelia*, supusă atunci dezbaterii[306]. Erau denunţate actele susceptibile de a distruge democraţia, erorile de strategie militară şi, mai general, trădarea interesului general. Desigur, adunarea decidea, însă tribunalul poporului putea fi sesizat. Deşi a rămas excepţională, procedura a fost utilizată regulat (au fost recenzate 130 de cazuri între anii 492 şi 322), constituind o modalitate de control asupra conducătorilor politici ai Atenei şi, în special, asupra şefilor militari. Procesele deveneau astfel calea unui dublu control democratic, constituit din proceduri politice de

306 M.H. HANSEN, Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth-Century B. C. and the Impeachment of Generals and Politicians, Odense University Press, Odense, 1975.

legitimare întotdeauna susceptibile de a fi inversate prin proceduri judiciare de sancţiune. În Atena, autorizarea şi obstrucţia constituiau cele două poluri ale unei democraţii vii, aflate în tensiune permanentă. „Judiciarizarea" vieţii publice nu trebuie însă interpretată ca indicator al unei propensiuni patologice către contencios sau ca semn al unei dispoziţii procedurale exacerbate. Este vorba în schimb despre o trăsătură eminamente politică, despre o caracteristică democratică. Pentru Aristotel, judecata cetăţenilor juraţi selectaţi prin tragere la sorţi avea chiar întâietate în faţa participării la adunarea cetăţii. Raţiunile acestei aprecieri merită precizate, pentru că ele sunt în măsură să dezvăluie resorturile profunde ale democraţiei ateniene.

Mai multe elemente ale „preferinţei [relative] pentru judecată" pot fi enumerate[307]. Să începem prin caracterul efectiv intrinsec al sancţiunii trecutului comparate cu mecanismele de autorizare ale viitorului. Puterea funcţională a juratului este superioară puterii alegătorului din adunarea poporului pentru că primul tranşează o problemă într-un mod definitiv, imprimându-şi cu certitudine şi ireversibilitate sigiliul asupra cursului lucrurilor. În fapt, procesele ateniene au o funcţie preventivă. Acuzaţiile formulate împotriva magistraţilor şi, în special, împotriva conducătorilor militari sunt adesea extrem de radicale. Acuzaţiile de corupţie şi de trădare sunt frecvent folosite, deşi faptele reproşate pot părea culpe mai puţin importante. Tendinţa de a purta la extrem acuzaţiile împotriva oficialilor care provocau nemulţumirea poporului determina un fel de reţinere preventivă. Ocupanţii unei funcţii, traşi la sorţi sau aleşi de diferite instanţe, căpătau astfel sentimentul unei anumite precarităţi a statutului lor, conştienţi fiind în acelaşi timp de aşteptările sociale legate de exerciţiul magistraturii

307 Mă sprijin aici pe Jennifer Tolbert ROBERTS, Accountability in Athenian Government, The University of Wiscounsin Press, Madison, 1982.

respective. Am putea, limitându-ne la aceşti doi factori, explica centralitatea tribunalului poporului la Atena şi totodată observa mecanismul unei oarecari derive demagogice a unui popor ingrat şi impulsiv, mereu exigent faţă de conducători, animat de nerăbdări departe de fi întotdeauna întemeiate raţional. Ar însemna însă să uităm că mecanismele neîncrederii şi ale activării *ex-post* a responsabilităţii, active în demersul judiciar, nu pot fi separate de alte proceduri de control *ex ante* şi de devoluţia încrederii către guvernanţi. Specificul democraţiei ateniene este acela de a fi articulat cele două demersuri, subliniind o anumită superioritate funcţională a neîncrederii. Rolul central al proceselor „politice" şi al procedurilor de *impeachment* are şi o altă origine, pe care o putem numi mecanică. El corespunde existenţei unei opinii divizate la Atena. Atunci când partidele şi ideile se opuneau ferm, responsabilii aleşi propuneau uneori politici ce suscitau opoziţia ostilă a minorităţilor. Punerea sub acuzare în faţa unui tribunal devenea atunci un fel de cale de recurs aflată la dispoziţia acestora din urmă, un fel de modalitate de control al dezbaterii publice.

În înţelegerea rolului democratic al judecăţii, asimetriei între un exerciţiu *ex-post* al neîncrederii şi o investire *ex ante* a încrederii[308] i se adaugă astfel distincţia dintre *majorităţile compozite* şi *minorităţile compacte*. Punerea sub acuzare este, pentru minorităţi, o resursă „compensatorie". Judecata îndeplineşte, aşadar, o funcţie dublă: ea activează o altă temporalitate a contractului politic, ce face ca legătura dintre guvernaţi şi guvernanţi să devină mai efectivă şi corectează disfuncţiile majorităţilor oferind minorităţilor o a doua şansă de a pleda pentru interesul general. Procesele politice au astfel un dublu rol de corecţie democratică, instaurând mai temeinic puterea voinţei generale. Ele permit consolidarea

308 Despre această articulare v. remarcile lui Jon ELSTER, „Accountability in Athenian Politics", în Adam PRZEWORSKI, Susan STORES, Bernard MANIN, Democracyy Accountability, and Representation, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

expresiei periodice a încrederii în guvernanţi prin exerciţiul permanent al neîncrederii, remediind în acelaşi timp lipsa unanimităţii prin referinţa, formulată în faţa tribunalelor, la o definiţie substanţială a interesului general (binele comun înţeles ca valoare ce poate fi definită de morală), menită să corecteze concepţia pur numerică dedusă din practica electorală.

Prin cazul atenian, ne aflăm, aşadar, departe de înţelesul reductor al puterii judiciare teoretizată de Montesquieu (imaginea unui judecător „gură a legii" fiind asociată de acesta cu ideea potrivit căreia „puterea de judecată este oarecum nulă"[309]). Pentru autorul *Spiritului legilor*, judecata şi deliberarea în adunare sunt două activităţi radical distincte. Exemplul grec ne invită însă să regăsim sensul complementarităţii lor şi apartenenţa la un acelaşi exerciţiu al controlului vieţii în cetate.

Impeachmentul englez

Instituţiile engleze oferă un bun exemplu al întâietăţii istorice atribuite funcţiei de judecată în ierarhia puterilor politice a vechilor monarhii europene. Am putea spune că, în Evul Mediu, totul ţine de justiţie. Funcţia suveranului este în primul rând cea a administrării dreptăţii. Ştim de altfel prea bine că emergenţa unei puternice autorităţi regale în ţări precum Anglia sau Franţa a fost legată direct de dezvoltarea unui sistem de apel care s-a impus în faţa curţilor locale. Ideea unei puteri executive active, însărcinată cu misiunea de a organiza societatea, este în fapt întru totul absentă. A guverna înseamnă a distribui dreptatea. Chiar şi instituţiile reprezentative sunt privite într-o asemenea perspectivă. Până la sfârşitul secolului al XVII-lea, englezii îşi definesc organul reprezentativ sub numele de *High Court of Parlament*[310]. Legea însăşi este

309 Spiritul legilor, cartea a XI-a, capitolul 6.

310 V. lucrarea esenţială a lui Charles Howard McILWAIN, The High Court of Parliament and its Supremacy: An Historical Essay on the Boundaries Between Legislation and Adjudication in England, ediţie nouă, Archon Books, Hamden (Conn.), 1962. Pentru o situare într-o perspectivă mai amplă a problemei, v. Carlos Miguel PIMENTEL, La Main

explicit înţeleasă ca o „judecată pronunţată în Parlament”. Puterea de a judeca este înţeleasă aici ca putere primă, o putere de la care provin toate celelalte puteri. Parlamentul caută astfel să-şi afirme o primă formă de control asupra miniştrilor regelui. Procedura de *impeachment* îşi găseşte aici originea, legată de extinderea progresivă a conceptului medieval de trădare[311]. Camera Comunelor o inaugurează în 1376 atunci când îl pune sub acuzare pe Lordul Mortimer, ministru principal, împreună cu alţi negociatori de la Londra, pentru „fraude şi crime împotriva Regelui şi a poporului”. Judecata Parlamentului care pronunţă sentinţa de *impeachment* este înţeleasă ca un act juridic, dar şi ca o apreciere politică. Procesul-verbal al dezbaterii reţine că faptele expuse erau confirmate de sentimentul general al poporului (*the clamour of the people*) şi că Latimer şi complicii săi au fost acuzaţi de „mişcarea generală a Comunelor”[312], fără a putea răspunde unui acuzator precis. Avem în acest caz de-a face cu o întrepătrundere completă a noţiunilor de responsabilitate penală şi de responsabilitate politică, cea de-a doua îmbrăcând hainele primei.

Ca mod de control politic, procedura de *impeachment* a fost extrem de folosită până la mijlocul secolului al XV-lea, înainte de cădea în desuetudine sub dinastia Tudorilor care au reuşit că restrângă drepturile de control ale Parlamentului favorizând în acelaşi timp recursul la procedura mai arbitrară şi adesea manipulată

---

invisible du juge: l'origine des trois pouvoirs et la théorie des régimes politiques, teză susţinută la universitatea Paris II, 2000.

311 John BELLAMY, The Law of Treason in England in the Later Middle Ages, Cambridge University Press, Cambridge, 1970 şi „Appeal and Impeachment in the Good Parliament“, Bulletin of the Institute of Historical Research, vol. XXXIX, nr. 99, mai 1966.

312 „Lord Latimer was impeached and accused by the clamour of the Commons“, reprodus de Theodore Frank PLUCKNETT, „The Origins of Impeachment“, Transactions of the Royal Historical Society, vol. XXIV, 1942, pp. 70-71.

de Coroană instituită de *Bill of Attainder*[313]. După o paranteză de aproape două secole, procedura de *impeachment*, a fost literal resuscitată în secolul al XVII-lea, la îndemnul unui mare jurist, *Chief justice* al King's Bench, Edward Coke. Intrat în Parlament în 1621, acesta s-a străduit să reactiveze vechea procedură. Obiectivul său nu era însă numai acela de a reactualiza o metodă de sancţiune a delictelor sau a crimelor comise de o persoană publică, ci acela de a institui şi de a sancţiona responsabilitatea politică a miniştrilor. În 1624, el reuşeşte să activeze *impeachmentul* împotriva *Lord-ului Treasurer*, Lionel Cransfield, aducând în discuţie nu atât malversaţiile personale ale acestuia, cât autorizarea monopolurilor. Raţiunea declanşării procedurii este aceea de a răsturna un ministru care se mai bucură încă de încrederea regelui, dar a pierdut-o pe cea a Comunelor[314]. În opinia lui Coke, Camera Comunelor trebuie să fie considerată ca un fel de *Inchizitor general* al societăţii. Viziunea triumfă în 1626, atunci când un *impeachment* este declanşat împotriva ducelui de Buckingham, favoritul regelui Iacob I.

Cazul era cu adevărat exemplar: Buckingham era susţinut energic de rege, fiind în acelaşi timp acuzat de Parlament că nu-şi îndeplineşte datoriile de *Lord Grand Amiral*. Procedura nu reuşeşte, dar ideea potrivit căreia Parlamentul se comportă ca un judecător al acţiunii politice a miniştrilor face un decisiv pas înainte.

Coke avansa o argumentaţie juridică subtilă. Fără a combate direct prerogativa regală, el îi restrângea în fapt aplicarea, absolutizând-o în termeni care o abstractizau

313 Bill of Atainder nu era o procedură judiciară, cu un act votat de cele două Camere şi sancţionată de rege. El putea supune o persoană oarecare unei pedepse - cel mai adesea cu moartea - pentru fapte pe care nicio lege penală ne le prevedea şi nu le interzicea. Acest tip de act a fost utilizat de Coroană pentru a-şi distruge duşmanii sau adversarii, cu complicitatea unui Parlament slăbit. S-a vorbit atunci despre „asasinate juridice".

314 Jean BEAUTÉ, Un grand juriste anglais: Sir Edward Coke (1552-1634). Ses idées politiques et constitutionnelles, PUF, Paris, 1975.

radical. Pe de-o parte, el reafirma solemn vechiul adagiu potrivit căruia regele era incapabil să comită răul (*The King can de no wrong*). Pe de altă parte, el susţinea că, cu toate că acţiona în numele regelui, Parlamentul sancţiona miniştrii într-un mod autonom pentru că, dacă regele ar fi judecat direct în Curtea sa, puterea i-ar fi slăbit, fiind simultan judecător şi parte. Iacob I a căzut în capcana ideii în virtutea căreia regele era virtual reprezentat în Camere: consacrarea rolului şi a preeminenţei sale avea, aşadar, loc cu preţul reducerii puterii regale la o funcţie mai simbolică. Desigur, puterea de judecată era exercitată în numele regelui, însă ea se afla în afara controlului său efectiv. Astfel, câţiva ani mai târziu, după declanşarea războiului civil, revoluţionarii au putut pretinde că luptă împotriva regelui în numele regelui. După terminarea Revoluţiei, în 1688, victoria Parlamentului asupra puterii regale i-a permis primului să-şi exercite mai direct rolul politic, ceea ce a produs declinul direct al procedurii de *impeachment*[315]. Controlul parlamentar asupra miniştrilor prin votul anual al impozitului şi bugetului, constituirea marilor partide şi practica guvernării de cabinet au permis emergenţa unei responsabilităţi solidare şi politice care s-a substituit responsabilităţii penale şi individuale. Voturile de neîncredere au luat locul securii. Însă acest progres nu poate şterge ideea că verificarea responsabilităţii continuă să rămână în fapt o punere sub acuzare urmată de o judecată.

Responsabilitatea politică a fost substitutul istoric al responsabilităţii penale[316], pedepsirea culpei politice înlocuind eficient stigmatizarea mai limitată a crimei. Avem însă de-a face, în ambele cazuri, cu aceeaşi preocupare de a sancţiona, de a bloca, de a face ca o

315 Despre această chestiune şi despre resuscitarea procedurii de impeachment, v. John Philipps KENYON, The Stuart Constitution, 1603-1688: Documents and Commentary, Cambridge University Press, Cambridge, 1966.

316 Ultima tentativă de impeachment politic a fost îndreptată împotriva lui Robert Walpole în 1742.

persoană să devină responsabilă pentru actele sale. Putem, aşadar, considera că logica de tip judiciar continuă să subîntindă sistemul politic parlamentar modern[317], în pofida suprimării vechilor pedepse. Condiţiile evoluţiei formelor de verificare a responsabilităţii au variat cu fiecare ţară. Regatul Unit a constituit desigur cazul cel mai desăvârşit al unei responsabilităţi politice efective. La celălalt capăt al scenei, Franţa, marcată de greutatea unui regicid fondator, a căzut pradă tentaţiei de a institui un preşedinte-suveran iresponsabil al celei de-a V-a Republici, adăpostindu-i miniştrii sub umbra tutelară a acestuia.

Recall-ul american

Recall-ul american este o procedură de revocare a aleşilor, al treilea exemplu istoric al unei practici a politicii sub specii apropiate judecăţii. Ca demers principal, procedura există în cincisprezece state, în special în partea occidentală şi centrală a Statelor Unite, şi poate fi declanşată ca demers secundar în treizeci şi şase de state. Instituită pentru prima oară în Oregon, în 1908[318], ea a fost imediat adoptată în California, Arizona, Colorado şi Nevada (sistemul fusese experimentat în Los Angeles încă din 1903). La începutul secolului al XX-lea, adoptarea procedurii de *recall* se înscrie într-o vastă mişcare critică a deficienţelor democraţiei americane şi de denunţare a corupţiei politicienilor. împreună cu dezvoltarea sistemului alegerilor primare şi cu introducerea referendumului de iniţiativă populară, ea constituie un ansamblu corector al vicisitudinilor guvernării reprezentative, al cărui program fusese definit de aşa-numitul *Progressive movement*. În termeni practici, *recall* este o procedură de revocare a aleşilor deschisă de o campanie de petiţii care solicită demiterea unuia dintre aceştia. Dacă numărul minim de

317 Despre desăvârşirea acestei evoluţii în Anglia, v. remarcabila lucrare a lui Denis BARANGER, Parlementarisme des origines. Essai sur les conditions de formation d'un exécutif responsable en Angleterrey PUF, Paris, 1999.

318 V. James Duff BARNETT, The Operation of Iniţiative. Referendum and Recall in Oregon, Macmillan, New York, 1915.

semnături este reunit (în general 25% din corpul electoral), se organizează votul. Toţi ofiţerii publici pot fi practic revocaţi, de la guvernatori la membrii Parlamentului federat şi la simplii aleşi locali, trecând prin procurori, şerifi şi, în unele cazuri, chiar şi judecători. Astfel, unii guvernatori au fost alungaţi din funcţie prin declanşarea unei asemenea proceduri (cel mai recent exemplu fiind, în 2003, revocarea lui Gray Davis, în California, înlocuit ulterior de actorul Arnold Schwarzenegger[319]), dar şi primari, precum cel al Clevelandului în 1978 sau cel al oraşului Omaha în 1987, sau aleşi în funcţii mai puţin importante[320]. Au fost revocaţi membri ai *School boards* (comisiile de educaţie care joacă un rol important în determinarea politicilor şcolare), responsabili ai *Irrigation districts* (gestiunea resurselor de apă, decisivă pentru agricultura unor state precum California sau Nevada) sau membri ai diverselor comisii de la nivelul comitatelor, în vreme ce procedura a fost uneori numită „ostracism ordinar”.

Care este sensul unei asemenea proceduri? O putem interpreta ca pe o formă radicală de democraţie directă, înrudită cu referendumul de iniţiativă populară[321]. În aceşti termeni a fost de altfel descrisă în America începutului secolului al XX-lea. Este cu siguranţă adevărat că *recall*-ul este expresia unei puteri combatante a sufragiului universal. Esenţială este însă însăşi natura operaţiunii pe care o pune în mişcare. Din punct de vedere formal, ea se aseamănă unui vot a cărui miză este refuzul. Aşadar, un vot de neîncredere ce anulează precedenta declaraţie de încredere manifestată în momentul alegerii. În realitate însă cele două operaţiuni nu sunt simetrice. Alegerea este

319 V. Larry N. GERSTON, Terry CHRISTENSEN, Recall! Califomia’s Political Earthquake, M.E. Sharpe, Armonk (NY), 2004.

320 Joseph F. ZIMMERMAN, The Recall: Tribunal of the People, Praeger, Westport (Conn.), 1997.

321 V. Thomas E. CRONIN, Direct Democracy. The Politics of Iniţiative, Referendum and Recall, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1989.

un vot, o selecţie între mai mulţi candidaţi. Procedura de *recall* cere o apreciere, o judecată asupra acţiunilor unei persoane determinate. Chiar dacă prezintă analogii cu procedura referendară, *recall*-ul nu poate fi înţeles ca o alternativă la guvernarea reprezentativă. Dimpotrivă, el ţinteşte către restaurarea unei „bune reprezentări" sancţionându-i pe acei aleşi suspectaţi de lipsă de onestitate sau de incompetenţă. Cetăţenii care votează cu ocazia unui *recall* acţionează colectiv după modelul unui juriu care decide asupra acuzaţiilor aduse de iniţiatorii petiţiei (care, la rândul lor, se comportă ca un *Grand jury*). În acest caz, cetăţenii sunt, aşadar, juraţi, şi nu alegători.

Formularea petiţiilor menite să declanşeze procedura de *recall* dovedeşte cu claritate natura cvasijudiciară a demersului. Acestea sunt adevărate acte de acuzare. Reproducerea integrală a trei asemenea petiţii o ilustrează exemplar[322]: *Textul petiţiei formulate în vederea declanşării procedurii de* recall *împotriva lui Davie, primar al oraşului Oakland, în 1917*:

Este evident că:

Este întru totul incompetent, atât prin lipsa pregătirii, cât şi prin incapacitatea practică de a-şi îndeplini funcţiile.

Insultă cetăţenii care se pronunţă asupra chestiunilor publice în faţa Consiliului municipal, iar gesturile sale ridiculizează oraşul.

Comportamentul său grosolan şi nedrept este pe cale să aducă oraşului Oakland prejudicii ireparabile.

Prezenţa sa la guvernare pentru încă doi ani constituie o ameninţare mult prea serioasă pentru a fi tolerată.

Distruge industria.

Nu are niciun fel de idee constructivă.

Vorbeşte mult fără a face nimic.

322 Petiţiile reproduse aici sunt preluate din Frederick L. BIRD, Frances M. RYAN, The RecaU ofPublic Ojficers: a Study ofthe Operation of the Recall in California Macmillan, New York, 1930. Alte texte sunt disponibile în J.F. ZIMMERMAN, The Recall Tribunal of the People, op. cit.

Vorbeşte despre diminuarea impozitelor, dar nu face nimic pentru a o pune în aplicare.

Ne recomandă să fim economi, dar cheltuieşte fără măsură, cumpărând un automobil de 3.000 de dolari, atribuindu-i fiului său o slujbă de şofer cu un salariu de 1.500 de dolari şi achiziţionând chiar un fotoliu de 85 de dolari.

De la venirea sa la putere, a adus dezordinea în oraş.

Consilierul George Kaufman, pe care l-a numit şef al serviciilor publice ale oraşului, mărturiseşte despre proiectul de a transforma administraţia într-o maşină politică.

Ignoră petiţiile în favoarea protecţiei sănătăţii.

A promis demisia lui Peterson, şeful poliţiei, şi acum iată, este cel mai înflăcărat apărător al acestuia.

De ce?

Oakland nu poate tolera încă doi ani de „davieism”.

Recall: singura soluţie posibilă.

Textul petiţiei pentru revocarea lui Owens, senator al statului California în 1913:

Alegătorii subsemnaţi ai statului California cer prin prezenta petiţie revocarea senatorului James C. Owens din al nouălea district senatorial şi solicită alegerea unui succesor în acest post. Conform dispoziţiilor articolului 23 din Constituţia statului California, motivele acestei cereri sunt următoarele:

Senatorul Owens şi-a încălcat de nenumărate ori angajamentele luate în calitate de democrat; nu şi-a ţinut promisiunile scrise pe care le-a făcut muncitorilor, ajutându-i însă pe cei bogaţi prin votul sau prin absenţa sa în momente decisive.

Programul partidului său propunea un sistem de asigurări industriale la nivelul statului California. El a susţinut însă un amendament la proiectul de lege menit să-i despăgubească pe muncitorii din Boynton, amendament ce ar fi împiedicat instituirea unor asemenea asigurări. A făcut cu alte cuvinte jocul companiilor de asigurări.

Partidul său se pronunţase în favoarea unei extinderi a legii zilei de muncă de 8 ore asupra muncii femeilor. Cu toate acestea, el a votat în comitet toate propunerile care urmăreau limitarea aplicării legii, excluzând astfel muncitoarele de la filaturile de bumbac cu toate că acestea beneficiau deja de acest regim. La votul final a fost absent.

A votat împotriva proiectului de lege pentru conservarea apei pentru a ajuta companiile de electricitate.

A votat împotriva inspecţiei minelor, împotriva ameliorării condiţiilor de muncă şi a reducerii timpului de lucru în mine pentru a satisface pretenţiile companiilor miniere. A prezentat proiectul legii 243 în Senat, deşi era atât de prost încât Comisia Căilor Ferate declarase oficial că acesta ar fi trebuit să se intituleze „Lege vizând anularea celor mai importante dispoziţii ale legii asupra serviciului public referitoare la Căile Ferate”.

În doi ani, a lipsit la apel de 113 ori, fie că s-a eschivat, fie că a fost absent.

Acestea nu sunt decât câteva dintre numeroasele motive pentru care senatorul Owens trebuie să fie revocat din funcţie printr-o procedură de *recali.*

Reproducerea integrală a acestor două texte, reprezentative pentru petiţiile epocii, ilustrează combinaţia dintre argumentele morale, profesionale şi politice în construcţia actului de acuzare împotriva oficialilor publici. Caracterul lor vag şi heteroclit este un bun indicator al resorturilor dispoziţiei cetăţenilor în cele două cazuri. Putem constata însă că, un secol mai târziu, lucrurile nu s-au schimbat. Termenii *Petiţiei propuse în 2003 pentru revocarea guvernatorului Gray Davis* o dovedesc:

Motivele pentru care guvernatorul trebuie revocat sunt următoarele:

Gestiune catastrofală [*gross missmanagement*] a finanţelor Californiei, prin delapidarea banilor contribuabililor, prin ameninţarea securităţii publice prin

reducerea drastică a finanţărilor colectivităţilor locale, prin incapacitatea de a explica costul exorbitant al enormului eşec energetic, prin neputinţa de a trata marile probleme ale statului înainte ca acestea să se transforme în crize foarte grave.

California nu mai poate fi renumită ca Statul cu cele mai proaste şcoli, cu ambuteiaje monstruoase, cu facturi extravagante ale serviciilor publice şi cu datorii enorme... Toate acestea sunt rezultatele unei gestiuni catastrofale[323].

Deşi responsabilii sunt convocaţi în faţa poporului-judecător, acuzele ce le sunt aduse suprapun în mod confuz registrul penal şi cel politic. Obişnuitele schimburi de argumente despre avantajele şi inconvenientele procedurii nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere această trăsătură esenţială. Se cuvine deci să depăşim cadrul analizei care se mulţumeşte să examineze *recall*-ul din perspectiva raportului dintre democraţia directă şi democraţia reprezentativă. Procedura se cuvine înţeleasă în calitatea sa de „moment judiciar" al democraţiei. Comparaţia cea mai pertinentă nu este, aşadar, cea dintre *recall* şi referendum, ci cea dintre *recall* şi *impeachment*. Articolul al 2-lea al Constituţiei federale americane prevede că preşedintele, vicepreşedintele şi toţi funcţionarii civili pot fi demişi din funcţie pentru motive de trădare, corupţie sau alte crime majore. Procedura de *impeachment* este parlamentară (desfăşurată de Senat), vizând în acelaşi timp delicte relativ precise: din 1787, a fost folosită de mai puţin de douăzeci de ori[324]. Spiritul celor două demersuri este asemănător, însă *recall*-ul a fost utilizat mult mai masiv în statele care l-au instituit: recursul este mai suplu, motivele declanşării procedurii rămân deschise, nedistingând cu claritate între responsabilitatea politică şi cea penală. *Recall*-ul nu are în

323 Reprodus în Kenneth P. MILLER, „The Davis Recall and the Courts", American Polittcs Research, voi. 33, nr. 2, martie 2005, p. 140.

324 V. MichaelJ. GERHARDT, The Federal Impeachment Process. A Constituţional and Historical Analysis, Princeton University Press, Princeton, 1996.

schimb rigoarea unei adevărate proceduri judiciare, ci amestecă în mecanismele sale versiuni degradate ale judiciarului şi ale politicului. Procedura are în fapt un caracter „hibrid”: ea sugerează îngemănarea dintre vot şi judecată, precum şi posibila lor comutare, invitând în acelaşi timp la reflecţie asupra perversiunii lor reciproce[325]. La marginile practicii democratice uzuale, procedura de *recall* îi subliniază virtualităţile şi pericolele ascunse.

2. CvASILEGISLATORII

Calitatea democratică a juriului

Figura poporului judecător capătă formă şi sub chipul juriului, aşa cum o arată istoria instituţiei, reintrodusă în Occident în Evul Mediu. Juriul este atunci menit să rezolve paşnic diferendele dintre cavaleri fără a recurge la practica pe atunci foarte răspândită a luptelor judiciare. Judecata de către o mică adunare de egali pare, aşadar, procedura cea mai potrivită[326]. Victoria justiţiei regale marchează apoi declinul instituţiei. Adevărata naştere a ideii moderne a juriului este deci târzie, datând de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ea se înscrie în reflecţia iluministă asupra reducerii erorilor judiciare, care apar în această epocă a emergenţei drepturilor omului drept manifestări tulburătoare ale nedreptăţii. Toate marile spirite ale perioadei participă la această dezbatere: Beccaria, Blackstone, Condorcet şi Voltaire, pentru a nu cita decât unele dintre numele celebre. Problema care îi

325 Se cuvine să amintim că a existat şi propunerea de a aplica procedura de recall şi asupra deciziilor judiciare. Theodore Roosevelt înscrisese acest punct în programul Reform movement în 1912. Pentru un inventar al argumentelor positive şi negative asupra chestiunii, v. Edith M. PHELPS (ed.), Selected Articles on the Recall, Including the Recall ofJudges and Judicial Decisions, a 2-a ediţie revizuită, The Wilson Company, New York, 1915.

326 Pentru istoria veche în Anglia şi Franţa, v. Thomas Andrew GREEN, Verdict According to Conscience. Perspectives on the English Criminal Trial Jury, 1200-1800, Chicago University Press, Chicago, 1985 şi Léon PRIEUR, Les Origines françaises du jury. Les assises féodales, Paris, 1924.

frământă priveşte determinarea condiţiilor în care oameni supuşi greşelii, judecătorii, pot pronunţa un verdict reducând la minimum riscul unei erori de apreciere. Academiile şi societăţile savante din întreaga Europă întorc chestiunea pe toate părţile. O aceeaşi soluţie se impune tuturor: juriul. „Această admirabilă instituţie, scrie Blackstone, este mai adaptată, mai dispusă căutării adevărului decât orice altă metodă de investigaţie folosită în lume”[327]. Un grup deliberativ compus dintr-o duzină de persoane lasă mai puţine şanse greşelii în aprecierea unui fapt decât opinia unui singur om. Astfel, prin intermediul unei înţelegeri probabiliste a raţiunii şi a adevărului, juriul se impune ca instituţie esenţială pentru protecţia drepturilor şi a libertăţilor individului. În al său *Eseu* despre *probabilităţi în materie de dreptate* (1772), Voltaire este primul care încearcă să formalizeze chestiunea reducerii şanselor condamnării unui inocent. Câţiva ani mai târziu, Condorcet îi va oferi expresia canonică în celebrul său *Eseu despre aplicarea analizei probabilităţilor asupra deciziilor luate cu pluralitate de voturi*[328]. Thouret, marele reformator al justiţiei în timpul Revoluţiei franceze, rezumă toate aceste demersuri afirmând că „instituţia juriului este instrumentul cel mai apropiat de infailibilitate disponibil între oameni”[329].

Există, aşadar, o istorie a juriului pe care am putea-o numi „raţionalişti” sau „probabilistă”. Ea este însă dublată, puţin mai târziu, de o altă abordare, mai politică, ce

327 William BLACKSTONE, Commentaires sur les lois d'Angleterre (1765-1769), cartea a III-a, capitolul 23, traducere franceză, Paris, 1823, vol. VI, p. 10.

328 CONDORCET, Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix, Paris, 1785. Alţi mari matematicieni ai epocii îi vor prelungi reflecţia. V. în special Antoine Augustin COURNOT, „Mémoire sur les applications du calcul des chances à la statistique judiciaire“, Journal de mathématiques pures et appliquées, vol. III, Paris, 1838, precum şi Siméon Denis POISSON, Recherches sur la probabilité des jugements en matière criminelle et en matière civile, Paris, 1837.

329 Citat de Ernest LEBÈGUE, Thouret (1746-1794), Paris, 1910,

transformă juriul popular într-o instituţie democratică indisociabilă de instituirea sufragiului universal. Această filieră ne interesează în primul rând. Şi în acest caz, Revoluţia engleză a făcut primul pas. Celebrul *Acord al poporului* (*May day agreement*) de la 1 mai 1649, ce formulează aspiraţiile cele mai radicale, aşază principiul unei reprezentări cu adevărat populare în strânsă legătură cu instituirea juriilor liber alese. Revoluţia americană este însă cea care organizează practic prima formă a unui juriu democratic. În Statele Unite, miliţia, juriul şi corpul electoral politic au constituit modalităţile complementare ale unui popor participant direct la exerciţiul diverselor puteri sociale. În acest cadru, juriul capătă o valoare politică intrinsecă: este o manifestare a egalităţii cetăţeneşti. A face parte dintr-un juriu este prin urmare o activitate civică[330]. Tocqueville a subliniat această dimensiune în pagini rămase celebre din a sa *Democraţie în America*: „Juriul, scrie el, este, înainte de orice, o instituţie politică [...]. El constituie acea parte a naţiunii însărcinată să asigure execuţia legilor, aşa cum Camerele sunt partea naţiunii însărcinată să facă legile”[331]. Această calitate democratică a juriului nu derivă numai din principiul egalitar din care se hrăneşte, ci şi din modul de funcţionare deliberativ al instituţiei. În vreme ce alegătorul se mulţumeşte să-şi exprime o singură dată opinia introducând buletinul în urnă, juratul participă la un proces mai lung şi mai evolutiv de schimb de informaţii şi de argumente, aşadar, la o modalitate mai deplină a

330 V. în special lucrările lui Jeffrey ABRAMSON, „The Jury and Democratic Theory“, The Journal of Political Philosophy, vol. 1, nr. 1, martie 1993; „The American Jury and Democratic Justice“, La Revue Tocqueville/The Tocqueville Review, voi. XVIII, nr. 2,1997; We, The Jury. The Jury System and the Ideal of Democracy, Basic Books, New York, 1994. V. şi remarcile sugestive din Antoine GARAPON, Ioannis PAPADOPOULOS, Juger en Amérique e ten France, Odile Jacob, Paris, 2003 („Les valeurs du jury américain“, pp. 177-187).

331 De la démocratie en Amérique, vol. 1, partea a 2-a, capitolul VIII, „Despre juriu în Statele Unite considerat ca instituţie politică“

cetăţeniei. Acest aspect va fi puternic subliniat în contextul dezbaterilor asupra ratificării Constituţiei elaborate la Philadelphia în 17871.

Principiul publicităţii şi al discuţiei este însoţit în America de celebrarea dimensiunii locale a instituţiei: juriul este format din persoane apropiate de fapte, locuind în vecinătatea acuzatului. El îndeplineşte astfel o exigenţă de proximitate aflată în centrul culturii politice americane din acea perioadă2. Faptul că intervenţia juriului este temporară corespunde de altfel cu un anumit ideal al funcţiilor politice, deschise, supuse principiului rotaţiei. Instituţia juriului promovează astfel o viziune deliberativă şi participativă a activităţii democratice, instrument de compensare a formelor distanţei implicate de funcţionarea

[Textul este disponibil şi în limba română: *Despre democraţie în America*, trad. Magdalena Boiangiu şi Beatrice Staicu (vol. 1), şi Claudia Dumitriu (vol. 2), Humanitas, Bucureşti, 1992 şi 1995; datorită unor inadvertenţe am recurs aici la traducerea noastră, n.t.].

1 Nu ne mirăm, aşadar, că acest punct este dezvoltat în special în rândurile andfederaliste. V. de exemplu numărul 15 al *Federal Farmer* (18 ianuarie 1788), reprodus în Philippe B. KURLAND, Ralph LERNER (eds.), *The Founder*s' *Constitution*, University of Chicago Press, Chicago, 1987, vol. V, p. 397.

2 V. observaţiile lui John Philip REID, *Constituţional History of the American Revolution*, vol. 1, *The Authority of Rights*, The University of Wiscounsin Press, Madison, 1986 (v. capitolul „The Jury Rights"). O temă amplu dezvoltată şi de antifederaliştii animaţi de o viziune localistă a politicii.

guvernării reprezentative la scara unei societăţi de mari dimensiuni.

Regăsim câteva din aceste elemente în experienţa franceză, şi ea preocupată de diminuarea riscurilor erorilor judiciare. Dimensiunea propriu-zis democratică a juriului este însă afirmată în timpul perioadei

revoluţionare. Adoptarea instituţiei este înscrisă cu claritate în mişcarea generală de actualizare a principiului suveranităţii naţiunii. Adrien Duport, principalul actor al reformei Adunării constituante, considera că juriul era o formă de reprezentare a poporului în justiţie în acelaşi mod în care corpul legislativ întrupa reprezentarea poporului în lege[332]. Odată ce sistemul juraţilor va fi instituit, afirma acesta, „vom putea înfrunta orice încercare a tiraniei, pentru că poporul va rămâne liber atâta vreme cât va păstra pentru sine această extraordinară putere de a judeca”[333]. Ideea potrivit căreia libertatea politică se sprijină pe cei doi poli ai dreptului de vot şi ai juriului s-a aflat în centrul viziunii revoluţionare. Ulterior, figurile juratului şi alegătorului nu vor înceta să se suprapună. În epoca monarhiei cenzitare, posibilitatea de a fi jurat era mai deschisă decât accesul la urne. „Toţi juraţii să devină alegători”: iată primul slogan cu care republicanii inaugurează campania pentru reforma electorală. Dimpotrivă, pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, mediile conservatoare vor critica funcţionarea juriilor populare chiar şi atunci când nu mai puteau denigra deschis sufragiul universal.

Încă din perioada Consulatului, se multiplică astfel scrierile ce denunţă „achitările scandaloase” pronunţate de jurii[334]. Este adevărat că cifrele sunt surprinzătoare. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, aproape 40% din crimele sângeroase sunt achitate! Statisticile referitoare la

332 Despre rolul şi ideile sale, v. Antonio PADOA SCHIOPPA, „La giura alTAssemblea Costituente francese“, in IDEM (ed.), The Trial Jury in England, France, Germany, 1700-1900, Duncker & Humboldt, Berlin, 1987, şi „Le jury d’adrien Duport“, in La Révolution et l'Ordre juridique privé, rationalité ou scandale ?, Actes du colloque d’Orléans, PUF, Paris, 1988.

333 Raport din 27 noiembrie 1790 asupra instituţiei juriului.

334 V. documentaţia reunită de Yves POURCHER, „Des assises de grâce ? Le jury de la cour d’assises de la Lozère au XIXe siècle“, şi Élisabeth CLAVERIE, „De la difficulté de faire un citoyen: les «acquitements scandaleux» du jury dans la France provinciale du début du XIXe siècle“, in Études rurales, nr. 95-96, iulie-decembrie 1984.

procesele de infanticid sau avort indică aceleaşi cifre. Numeroase publicaţii adoptă atunci accente retrograde pentru a stigmatiza ignoranţa poporului-jurat, versatilitatea şi incoerenţa acestuia, precum şi pasiunile care îl determină să basculeze între o intransigenţă răzbunătoare şi o indulgenţă vinovată[335]. Legislaţia impune apoi juriului restricţii ce poartă urmele vechilor ezitări de a include unele categorii de populaţie în cadrul cetăţeniei active (este cazul servitorilor şi al unor categorii de persoane dependente). Sfârşitul secolului al XIX-lea cunoaşte chiar o reactivare a viziunilor restrictive asupra juriului. Tarde, unul din marii sociologi ai epocii, îşi îndeamnă contemporanii să substituie juriului expertiza oamenilor de ştiinţă[336]. Un întreg curent raţionalist antidemocratic participă la cruciadă în momentul în care sufragiul universal, intrat în moravuri şi practici, a devenit ireversibil[337]. În spatele chestiunii „dreptului de juriu" ridicate de aceşti autori are în fapt loc un conflict în jurul normelor sociale: deciziile juriilor populare erau criticate pentru că puneau în dezbatere ceea ce unii percepeau ca fiind conform atât legii, cât şi obiceiurilor.

Fabricarea concurenţială a normelor

Rolul democratic al juriului se cuvine înţeles şi în ordinea producerii de norme. Achitându-i pe unii vinovaţi, juriile au dat formă distanţei dintre lege şi percepţia importanţei relative a delictelor. La începutul secolului al XIX-lea, cazurile de persoane acuzate de crime pasionale achitate erau frecvente, în vreme ce atingerile aduse proprietăţii erau mult mai sistematic condamnate[338]. În

335 V. Charles CLAUSS, Le Jury sous le Consulat et le Premier Empire, Paris, 1905, precum şi Adhémar ESMEIN, Histoire de la procédure criminelle en France, Paris, 1881.

336 V. în special comentariile din La Philosophie pénale, ediţia a 4-a, Paris, 1890. Raymond Saleilles, unul din marii jurişti ai epocii, va duce o campanie în acelaşi sens.

337 V. Samuel STERN, Le Jury technique: esquisse d'une justice pénale rationnelle, Paris, 1925.

338 Date asupra acestei chestiuni în Isser WOLLOCH, The New Regime.

asemenea cazuri, achitarea corecta *în fapt* legea votată de reprezentanţi. Deciziile juraţilor proclamă, aşadar, un fel de „lege sălbatică”, expresie directă a unui sentiment popular. Sensul dreptăţii şi al nedreptăţii, ierarhia gravităţii faptelor (între atingerile aduse bunurilor şi cele aduse persoanelor, în special), dreptul de a-şi face singur dreptate: juraţii îşi construiesc practic un întreg univers normativ propriu. Sub Restauraţie, un deputat de stânga definea hotărârea unui juriu ca „o judecată pronunţată de ţară în exerciţiul imediat al unui act de protecţie socială”[339]. Avem, aşadar, de-a face cu o formă de conflict între democraţia directă şi democraţia reprezentativă, consacrând o altă dimensiune politică a juriului. Definiţii concurente ale dreptăţii şi ale ameninţărilor la adresa ordinii sociale se înfruntă în acest cadru. Pentru a reduce tensiunea, legislatorul introduce în 1832 noţiunea de *circumstanţe atenuante*, permiţând juraţilor să coboare sub pragul minim al pedepsei legale: o încercare de a reduce numărul achitărilor care putea urca, aşa cum am amintit, până la 30 – 40% din decizii; un mod de a masca distanţa dintre „norma populară” şi „norma legală”. Puţin mai târziu, în 1840, 68% din hotărârile de condamnare pronunţate în Curtea cu juri se vor întemeia pe recunoaşterea circumstanţelor atenuante[340]! Măsura fusese, aşadar, însuşită de jurii.

Dimensiunea politică a activităţii juriului s-a manifestat în Franţa pe un teren eminamente politic. În vremea Revoluţiei şi a Imperiului, juraţii populari au anulat majoritatea acuzaţiilor politice ce le fuseseră supuse

---

Transformation of the French Civic Ordert 1789-1820, Norton, New York, 1994, pp. 355-379. V. şi James M. DONOVAN, „Justice Unblind, the Juries and the Criminal Class in France, 1825-1914Journal of Social History, voi. 15, nr. 1,1981.

339 Augustin Mărie DEVAUX, în dezbaterea din 1827 asupra reformei juriului, AP., seria a II-a, voi. 49, p. 194.

340 Inflexiunea este bine analizată de B. SCHNAPPER, „Le jury français aux XIXe et au XXe siècle“, in Antonio PADOA SCHIOPPA, The Trial Jury in England, France, Germany, op. cit.

aprecierii. Instituţia juriului s-a opus încercărilor guvernelor succesive de a-şi condamna duşmanii de tribunale penale. Chiar şi în timpul Terorii: aproape trei sferturi din învinuiţii politici au fost declaraţi nevinovaţi! Iar repulsia în faţa condamnării continuă şi în contextul termidorian[341]. Există prin urmare o netăgăduită autonomie a juriilor, care nu ezită să dezvolte o opoziţie frontală faţă de politica puterilor instituite sau cel puţin să exprime o înţelegere a problemelor politice diferită de cea a oamenilor de partid. Desigur, interpretarea acestui fenomen este complexă. Esenţial este însă decalajul dintre „politica implicită" a juraţilor şi poziţiile puterilor alese. Intervenţia juriului în procesele de presă confirmă importanţa acestui rol politic corector. Faptul că delictele de presă au fost trimise după 1819 (şi, după o scurtă întrerupere, după 1830) în faţa Curţilor cu juri confirmă recunoaşterea rolului motor atribuit juraţilor, precum şi asimilarea juriului cu o instituţie de control politic. Am putea vorbi, aşadar, despre o politică proprie a juriilor, paralelă cu expresia guvernării reprezentative. Se instituie şi aici un adevărat dualism democratic. Notabilii nu vor înceta să-l denunţe, mai ales după victoria sufragiului universal. Soluţia pe care o oferă? Pur şi simplu cea a reducerii ariei de intervenţie judiciară a Curţilor cu juri şi deci a restrângerii rolului juraţilor. Astfel, o lege franceză din 1894 transferă în jurisdicţia tribunalelor corecţionale, deci a judecătorilor profesionişti, un întreg ansamblu de infracţiuni tratate înainte de Curţile cu juri. Automat, pedepsele pronunţate sunt regularizate, sistematizate şi mărite. Frecventele achitări ale femeilor acuzate de crimă, considerate demne de iertare în virtutea statutului lor de neveste înşelate sau de amante abandonate – uneori în aplauzele auditoriului – s-au redus drastic prin schimbarea naturii procesului. Distanţa dintre o anumită morală

341 V. datele reunite de Robert ALLEN, Les Tribunaux criminels sous la Révolution et TEmpirey 1792-181ly Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

populară spontană şi morala burgheză se vedea, aşadar, diminuată. Efectul a fost similar în domeniul politic odată cu corecţionalizarea unei categorii de procese de presă şi a unui întreg ansamblu de crime şi de delicte împotriva siguranţei statului sau de acte de incitare la nesupunere a militarilor. În vreme ce Franţa cunoştea un val de atentate anarhiste în anii 1890, guvernul nu mai avea a se teme de indulgenţa juriilor în domeniu[342]. Controlând mai bine deciziile judiciare, notabilităţile Republicii secau izvorul unei puteri potenţial concurente. Să remarcăm faptul că, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, situaţia franceză nu este nicicum excepţională. În vreme ce sufragiul universal se extinde în toată Europa, instituţia juriului este pretutindeni ţinta atacurilor. Juriul este suprimat în Spania, viu criticat în Italia, în Anglia şi în Germania[343]. Celebrat în cor cu un secol în urmă ca una dintre cele mai evidente forme ale libertăţii, juriul sfârşeşte prin a simboliza în ochii elitelor iraţionalitatea numărului.

Statutul de actor democratic al juriului a fost extrem de pronunţat în Statele Unite. Ideea potrivit căreia juriul are sarcina de a-i proteja pe cetăţeni împotriva abuzurilor guvernului a constituit aici un element-cheie al convingerilor politice comune. Juraţii au fost priviţi ca „protectori ai poporului" sau ca „actori politici"[344]. Ca şi în Europa, juraţii au contribuit la fabricarea „democratică" a normelor sociale aflate în decalaj cu normele legale (în materie de autoapărare, de exemplu). Însă juriile au avut mult timp în America şi o funcţie cvasilegislativă. În secolul al XIX-lea, numeroase Constituţii de stat le

342 V. Jean-Pierre MACHELON, La République contre les libertés ? Les restrictions aux libertés de 1879 a 1914, Presses de Sciences-Po, Paris, 1976, pp. 426-447.

343 V. contribuţiile reunite în Antonio P ADO A SCHIOPPA, The Trial Jury in En gland, France, Germany, op. cit.

344 „Populist protectors" şi „politica! participants" : expresiile sunt folosite în articolul lui Akhil Reed AMAR, „The Bill of Rights as a Constitution", The Yale Law Journal, voi. 100, martie 1991. Se cuvine să amintim că, în Statele Unite, juriul intervine şi în materie civilă.

recunosc dreptul de a examina legea ca atare. „The jury shall be judges of laws, as well as facts”, afirma Constituţia (de altfel moderată) Pennsylvaniei din 1790.

Viziunea, moştenită din perioada colonială, corespundea unei epoci în care juriul era singura instituţie „democratică-reprezentativă”. În lipsa unui adevărat guvern reprezentativ, hotărârile juriului (în privinţa legilor presei de exemplu) permiteau formularea echivalentului unei opinii generale autoritare, distinctă de legile metropolei. Perspectiva se va impune pe întreg firul secolului al XIX-lea[345]. Vom putea vedea astfel cum, în cazuri celebre, juriile vor anula în fapt unele dispoziţii esenţiale ale legilor referitoare la sclavii dezertori. Amplul rol al juriului derivă în epocă din dimensiunea sa de putere locală. Funcţia cvasilegislativă intră apoi în declin, pe măsură ce se afirmă, de la începutul secolului al XX-lea, o putere naţională mai structurată. Ea va continua însă să existe în principiul însuşi al instituţiei.

Legislatorii din umbră

Juriul nu este singurul exemplu de corecţie socială discretă a ordinii normative elaborate de sistemele reprezentative. Cazul francez al consiliilor prud homale (*conseils de trudyhommes*\ justiţia profesională a conflictelor de muncă, este şi el interesant din acest punct de vedere. Înainte chiar ca principiul parităţii dintre muncitori şi patroni să fie instituit în 1848, instituţia inventată de Napoléon în 1806 legitimează un mod de funcţionare a atelierelor care se distanţează de ordinea liberală legală. În acest cadru, maiştrii încurajează producţia unor reguli pe care le consideră favorabile stabilizării unei organizări a muncii ce fusese înainte supusă efectului perturbator al diferendelor. Acest mod de fabricare *sui generis* a regulilor capătă amploare odată cu creşterea ponderii muncitorilor. Pe acest teren al arbitrajului conflictelor de muncă se constituie, aşadar, o

345 J. ABRAMSON examinează în detaliu această dimensiune în We, The Jury, op. cit.y pp. 74-95.

întreagă concepţie practică a dreptăţii şi a nedreptăţii. Încă din anii 1830, primele asociaţii muncitoreşti constituie culegeri de decizii, îndeplinind nu o simplă operaţiune de compilare a jurisprudenţei, ci un adevărat efort de codificare. Istoricii acestui domeniu au remarcat astfel constituirea unei cvasilegislaţii, subliniind că deciziile consiliilor locale instituiau norme cu un caracter foarte special, semiclandestine, disidente în raport cu concepţiile dominante în dreptul civil al epocii[346]. Este, de altfel, semnificativ faptul că sindicatele muncitoreşti pariziene se regrupează în 1881 pentru a forma un *Comitet central electoral şi de vigilenţă*, însărcinat să urmărească şi să coordoneze activitatea consiliilor prud homale[347], înainte de a imagina perspectiva constituirii unei adevărate confederaţii (CGT ia naştere în 1895).

Strategiile judiciare, menite să selecteze cazurile ale căror caracteristici sunt susceptibile să conducă la evoluţia jurisprudenţei, sunt o altă modalitate de a transforma societatea într-un „co-legislator", fie el şi marginal. În domeniul social, sindicatele muncitoreşti şi-au asumat de mult această sarcină[348]. Demersul este încurajat în special în ţările de *commort law*, acolo unde speţele influenţează puternic dreptul. Acţiunea juridică formează, aşadar, un domeniu privilegiat pentru numeroase asociaţii americane, comportând în general două aspecte. Primul este mai tradiţional: acţiunea de *lobbying* în jurul Congresului pentru a influenţa evoluţia legislaţiei. Dar şi demersul propriu-zis judiciar pentru a obţine decişii favorabile în cazuri considerate exemplare. În prezent, ACLU (American

346 V. analizele foarte sugestive propuse de Alain COTTEREAU, „Justice et injustice ordinaire sur les lieux de travail d'après les audiences prud'homales (1806-1866)", Le Mouvement social, nr. 141, octombrie-decembrie 1987.

347 Pierre B ANCE, Les Fondateurs de la CGT a Tépreuve du droit, La Pensée sauvage, Claix, 1978, pp. 188-191.

348 V. de exemplu expunerea juriştilor de la CFDT, „Le droit du travail dans la lutte des classes", CFDT-Aujourd'hui, nr. 23, ianua- rie-februarie 1977.

Civil Liberties Union) foloseşte în acest scop o sută cincizeci de avocaţi[349]! Această extraordinară forţă de intervenţie constituie o putere militantă indirectă ce se poate dovedi mai eficientă decât susţinerea programelor politice. Se profilează astfel, în registrul activismului judiciar, figura unui „legislator din umbră", ale cărui efecte incitatoare şi corective pot fi hotărâtoare. Am observat-o în Statele Unite în domeniul privilegiat de intervenţie al ACLU, cel ai drepturilor ce ţin de libertatea de expresie garantată de primul amendament. Şi în acest caz, un popor judecător exercită o influenţă eficace, distinctă de participarea sa la formarea sistemului reprezentativ. Astfel, suveranitatea populară şi *rule of law* se contopesc, cea din urmă fiind de două ori expresia primei, în pluralitatea formelor şi a temporalităţilor sale.

3. Preferinţa pentru judecată

JUDICIARIZAREA POLmlULUI

Alunecarea politicului spre penal constituie un aspect amplu comentat şi analizat al democraţiilor contemporane. S-a vorbit în acest sens despre o *judiciarizare* a politicului. Fenomenul are multiple cauze. Cea mai importantă rezidă cu siguranţă în evoluţia condiţiilor de actualizare a responsabilităţii politice. Avem de-a face cu un fenomen complex şi proteiform determinat de mai mulţi factori dintre care putem reţine, schematic, doi. Primul derivă chiar din natura instituţiilor politice. Penalizarea vieţii publice este semnificativă mai ales în ţările cu sisteme politice instabile şi fragile sau în cele în care contradicţiile instituţionale împiedică exerciţiul responsabilităţii. În Europa, cazul ilustrativ este cu siguranţă Italia, unde incapacitatea sistemului politic de a se autoregla şi de a răspunde aşteptărilor societăţii a hrănit emergenţa în forţă a figurii judecătorului în spaţiul politic. La rândul său, exemplul francez a dezvăluit mai degrabă o deficienţă constituţională. Dificultatea de a organiza diarhia dintre

349 „Un civisme radical", interviu cu Anthony Romero, director executiv al ACLU, Vacarme, nr. 34,2006.

primul-ministru şi preşedintele Republicii a făcut ca acesta din urmă să devină practic iresponsabil. Flancat de un Parlament relativ slab, Executivul s-a putut elibera de o întreagă serie de proceduri de control practicate în alte regimuri[350]. Lipsurile Constituţiei celei de-a V-a Republici au participat, aşadar, la accelerarea unui fenomen general.

În al doilea rând, judiciarizarea politicului se înscrie în cadrul unui declin al „reactivităţii" guvernelor faţă de solicitările cetăţenilor. În fapt, cu cât guvernele par să mai fie surde la doleanţele sociale (principiul *responsiveness*\ cu atât mai puternică este exigenţa responsabilităţii (principiul *accountability*). Am ieşit astfel din universul *democraţiilor de confruntare şi de reprezentare* pentru a intra în cel al *democraţiilor de imputare*. Reperele modelului democraţiei de confruntare, organizată în jurul competiţiei partidelor, programelor şi proiectelor sunt, cel puţin pentru moment, supuse efectului dizolvant al instaurării societăţii postindustriale. Tendinţa de judiciarizare decurge însă şi din opacitatea sporită a proceselor de decizie şi din complexificarea structurilor guvernamentale. Este din ce în ce mai greu să aflăm cine este cu adevărat responsabil pentru o decizie oarecare. Imputarea însăşi a devenit problematică. Fiecare chestiune aduce în scenă prea mulţi participanţi, prea multe structuri sunt convocate în gestiunea problemelor guvernării pentru ca cetăţeanul să mai poată spera la claritate[351]. La rândul său, emergenţa unei „societăţi a riscului" a îngreunat şi mai mult capacitatea de imputare.

350 Despre deficitul de responsabilitate politică în Franţa, v. în special Olivier BEAUD, „La responsabilité politique face à la concurrence d'autres formes de responsabilité des gouvernants" Pouvoirs, nr. 92, 2000; Le Sang contaminé. Essai critique sur la criminalisation de la responsabilité des gouvernements, PUF, Paris, 1999; şi, împreună cu Jean-Michel BLANQUER, La responsabilité des gouvernants, Descartes, Paris, 1999, şi „Le principe irresponsabilité. La crise de la responsabilité politique sous la Ve République", Le Débat, nr. 108, ianuarie-februarie 2000.

351 Despre problema imputabilităţii într-o societate complexă, v. Dennis F. THOMPSON, „Moral Responsibility of Public Officiais :

Suntem, aşadar, în căutarea unui mod mai eficient şi mai potrivit de exercitare a responsabilităţii, între timp, suntem uneori tentaţi să aşteptăm de la procese rezultatele pe care nu le-am obţinut prin alegeri1: în lipsa unui exerciţiu satisfăcător al responsabilităţii politice, căutăm să identificăm penal vinovatul. Neputinţa resimţită a politicului, resimţită sub diferite forme, determină deplasarea locului de testare şi de verificare a guvernanţilor2.

Activarea responsabilităţii penale pentru a compensa deficitul responsabilităţii politice a fost de regulă interpretată drept semnul creşterii puterii judecătorilor în democraţii. „Guvernarea judecătorilor" s-a impus, aşadar, în limbajul savant pentru a descrie evoluţia. Există acum o enormă literatură de specialitate în materie3, produsă de observatori neliniştiţi ai unui aşa-zis recul al suveranităţii populare şi de analişti mai optimişti ai unei tendinţe asimilate progresului statului de drept. Desigur, se cuvine să distingem aici reacţiile şi atitudinile din the Problem of Many Hands", *The* American *Politicul Science Review*, vol. 74, nr. 4, decembrie 1980; Mark BOVENS, *The Quest for Responsability*: *Accountability and Citizenship în Complex Organizations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

1 Pentru o privire generală asupra chestiunii: Richard MULG AN, *Holding Power to Account*: *Accountability în Modern Democracies*, Palgrave, New York, 2003; Robert D. BEHN, *Rethinking Democratic Accountability*, Brookings, Washington, 2002.

2 V.A. GARAPON, Denis SALAS, *La République pénalisée*, Hachette, Paris, 1998.

3 Pentru o primă abordare, v. Michael H. DAVIS, „*A* Governement of Juges: An Historical Review", *The American Journal of Comparative LaWy* voi. 35, nr. 3, 1987 (autorul semnalează că primele ocurenţe ale expresiei datează din anii '20); Séverine BRONDEL, Norbert FOULQUIER, Luc HEUSCHLING (eds.), *Gouvernement*

des juges et démocratie, Publications de la Sorbonne, Paris, 2002.

diferite ţări. Statele Unite, Franţa, Marea Britanie şi Italia, pentru a nu lua decât aceste patru exemple, prezintă trăsături specifice pronunţate, ce ţin atât de istoria lor, cât şi de instituţiile ce le sunt proprii[352]. Există însă un diagnostic general şi interogaţii similare. Atenţia îndreptată către sporirea rolului judecătorilor şi a forţei dreptului în democraţii neglijează o întrebare centrală: cea proprietăţilor actului de a judeca. În spatele judecătorului se află totuşi *judecata*, rezultatul activităţii acestuia. Presiunea socială exprimată difuz în democraţiile contemporane este poate în primul rând aşteptarea unei judecăţi. Judecata este o formă de acţiune publică, o modalitate de expresie a interesului general într-un caz particular. Fenomenul judiciarizării politicului se cuvine privit într-o asemenea perspectivă şi nu redus la simpla chestiune a „concurenţei" instituţionale dintre magistraţi şi reprezentanţi pentru exerciţiul puterii. Dincolo de dezamăgirea pe care o resimţim în faţa „politicii electorale", aşteptarea nu capătă în fapt sens decât dacă este raportată la proprietăţile specifice ale judecăţii ca tip de decizie. Specificităţi ce se cuvin examinate în comparaţie cu trăsăturile funcţionării universului electoral-politic. Cinci elemente pot fi reţinute: condiţiile de justificare; raportul cu decizia; poziţia în acţiune; forma teatralităţii; modul de raportare la particularitate.

Imperativul justificării

A-ţi exercita responsabilitatea înseamnă a da seama de actele proprii. Or, justificarea în faţa unui tribunal este profund diferită de cea din faţa alegătorilor în timpul campaniei electorale. „Suntem întotdeauna în pierdere atunci când ieşim din ambiguitate", sublinia cardinalul de Retz: formula este plină de sens în politică unde arta

352 Trebuie să luăm în calcul un întreg ansamblu de factori: existenţa unui sistem de selecţie a judecătorilor, condiţiile eventuale de formare a unei înalte Curţi compuse din parlamentari etc.

disimulării, posibilitatea de a amâna un termen-limită, caracterul vag al angajamentelor joacă un rol esenţial. Viaţa politică încurajează aproape structural o asemenea ambiguitate. În cadrul politic, aceasta din urmă îndeplineşte o funcţie de protecţie şi de derivare. Desigur, în acest context, promisiunea „sinceităţii” poate constitui un avantaj comparativ, însă aprecierea diferenţei, a onestităţii şi a profunzimii sale, rămâne mereu dificilă. În faţa unui tribunal, situaţia este întru totul diferită. Procesul obligă părţile să se explice şi să se justifice în mod public. Până la urmă, diversiunea este aici imposibilă. Deosebirea faţă de condiţiile intervenţiei pe scena politică este flagrantă. Mai întâi, procesul impune prezenţa organizată a unui contradictor, desfăşurarea unei investigaţii, precum şi obligaţia de a respecta o procedură pe care nu o controlezi. Examinarea faptelor nu poate fi împiedicată sau înlăturată. Diferenţa dintre un proces şi o campanie electorală este astfel considerabilă atât sub raportul condiţiilor de confruntare, cât şi sub cel al justificării şi deciziei. Cele două retorici, judiciară şi politică, sunt din acest motiv foarte distincte. Prima permite o examinare mai metodică şi mai transparentă a responsabilităţii. „Lanţurile imputării”, pentru a relua expresia lui Hans Kelsen, sunt analizate meticulos şi sistematic şi, la rândul lor, deciziile tribunalului trebuie motivate.

Desigur, nu trebuie să idealizăm procesul. Condiţiile de argumentaţie sunt adesea departe de a satisface toate criteriile impuse, iar obiectivul transparenţei este rareori atins pe deplin. Nu este însă mai puţin adevărat că un proces întemeiat pe examinarea faptelor, a intenţiilor şi a comportamentelor părţilor satisface o anumită aşteptare socială. Animaţi de convingerea că procesul este mai exigent decât confruntarea electorală, cetăţenii se adresează mai frecvent instanţelor judiciare decât celor politice. Şi au prin urmare aşteptări civice mai mari de partea justiţiei. Fără să o arătăm întotdeauna direct,

credem de regulă că juraţii sau judecătorii sunt mai bine informaţi decât alegătorii şi că îşi pot deci construi mai raţional aprecierile. Judecata amestecă astfel cerinţele egalitare ale democraţiei cu o anumită viziune a expertizei, deschizând un fel de „a treia cale” între modelele antagoniste ale expresiei numărului şi ale raţiunii. Un verdict este, aşadar, o formă de decizie ce poate părea mai deplină decât sancţiunea unui scrutin, provocând de obicei consecinţe mai importante şi conferind în acelaşi timp o pondere mai mare şi un ton mai grav hotărârii pe care o formulează. Alături de constituirea unei voinţe generale reprezentate prin procesul electoral, pronunţarea judecăţii devine un element inconturnabil al realizării unei vieţi democratice.

Obligaţia deciziei

Actele jurisdicţionale au fost adesea comparate cu alte activităţi ale statului. A guverna şi a judeca fac parte dintr-un demers analog de intervenţie în viaţa membrilor cetăţii în vederea realizării binelui comun. Însă deciziile judiciare şi cele politice sunt diferite. O hotărâre guvernamentală se cuvine situată într-un întreg lanţ de acţiuni şi de proiecte: ea face parte dintr-o politică în sensul în care deschide posibilităţi şi conturează un orizont.

Adesea însă, decizia politică lipseşte. „Politica este arta de a ocoli deciziile”; „nu există problemă pe care timpul să nu o poată rezolva”: aceste expresii populare traduc în fapt percepţia unui fenomen. Exemplele capabile să demonstreze preferinţa pentru ne-decizie sunt numeroase şi permanente. Nimic similar în ordine judiciară. Un tribunal nu se poate eschiva din faţa hotărârii sub pretext că problema este delicată sau controversată. Dimpotrivă: o speţă este supusă judecăţii tocmai pentru că este dificilă. În Franţa, articolul 4 al Codului Civil îi obligă pe judecători, sub sancţiunea sustragerii de la justiţie, să se pronunţe chiar dacă textele pe care se sprijină sunt

obscure sau lacunare[353]. Odată ce a fost sesizat, judecătorul este constrâns să decidă chiar şi în absenţa textelor pertinente şi chiar dacă este nevoit să recurgă la principiile dreptului natural.

Specificul deciziei judiciare este acela de a închide disputa, de a determina responsabilitatea, de a sancţiona acţiunea. Ea încheie definitiv contenciosul, marchează un punct final. Efectul judecăţii este acela de a pune capăt incertitudinii. „Judecata, scrie Paul Ricoeur, se bizuie pe conjuncţia dintre raţiune şi voinţă: raţiunea examinează ceea ce este adevărat şi ceea ce este fals, iar voinţa decide. Atingem astfel sensul tare al cuvântului a judeca: nu înseamnă numai a opina, a estima, a considera adevărat, ci, în ultimă instanţă, a lua poziţie"[354]. Etimologia indo-europeană veche confirmă o asemenea definiţie: judecata este un act de instituire, de întemeiere, de organizare a lumii[355]. Dincolo de dimensiunea sa imediată de act judiciar, el se înscrie într-un orizont mai vast. În Evul Mediu, termenul *judicium* trimite încă la orizontul mai larg al judecăţii lui Dumnezeu. Judecata este astfel un demers transcendent şi suveran, o formă radicală a puterii umane de a institui lumea[356]. Lumea contemporană a păstrat ceva din această dimensiune. În

353 Articolul 4 al Codului Civil francez : „Dacă un judecător refuză să judece, sub pretextul tăcerii, al confuziei sau al insuficienţei legii, acesta va putea fi considerat vinovat de sustragere de la justiţie". Noţiunea de sustragere (déni de justice) este astfel indisociabilă de cea de justiţie. Nu există însă noţiunea de „sustragere de la decizia politică".

354 Paul RICCEUR, „L'acte de juger", in Le Juste, Éditions Esprit, Paris, 1995, p. 186.

355 Émile BENVENISTE, Le Vocabulaire des institutions indo-européennes, Minuit, Paris, 1969, vol. II, p. 99 sq.

356 V. articolele esenţiale ale lui Robert JACOB, „Le jugement de Dieu et la fonction de juger dans l'histoire judiciaire européenne", Archives de philosophie du droit, vol. 39, 1995, şi „Judicium et le jugement. L'acte de juger dans l'histoire du lexique", in Olivier CAYLA, Marie-France RENOUX-ZAGAMÉ (eds.), UOffice du juge : part de souveraineté ou puissance nulle LGDJ, Paris, 2001.

faţa deciziei numărului şi a principiului politic al autoîntemeierii, judecata dezvăluie existenţa unui alt mod de acţiune a oamenilor pentru constituirea unei lumi comune. În dialectica necesară a deciziei eficiente şi a deliberării democratice, judecata corespunde unui moment şi unui mod propriu al întemeierii cetăţii.

Spectatorul activ

O decizie politică angajează viitorul. Dimpotrivă, o sentinţă priveşte spre trecut. Puterea şi eficacitatea acesteia derivă din această trăsătură. În lucrările sale dedicate filosofiei politice kantiene şi în *Condiţia umană*, Hannah Arendt observă că un eveniment nu capătă sens decât după ce este înfăptuit. Prin urmare, actorul, crede ea, este întotdeauna orb, iar înţelegerea sa este şovăitoare, parţială şi mediată. Dimpotrivă, spectatorul are toate cărţile în mână: câmpul vederii sale este mai larg. Privit astfel, judecătorul se aseamănă spectatorului şi istoricului. Desigur, în ambele cazuri, distanţa este condiţie de *imparţialitate*. Însă Arendt nu se opreşte la această observaţie. Poziţia sa poate fi expresia unei decepţii faţă de politică, însă ea încearcă să o depăşească înserând judecata în cadrul unei interacţiuni sociale mai ample, menită să producă valori comune. Judecătorul se deosebeşte aici de istoric. El continuă să fie un spectator, dar un *spectator activ* şi angajat, a cărui intervenţie participă la instituirea şi la reglarea cetăţii[357]. Pe firul reflecţiei noastre, am putea, aşadar, defini o categorie intermediară între politica electorală-pozitivă şi suveranitatea de obstrucţie. Să spunem că actorul însuşi are nevoie de funcţia reflexivă a spectatorului pentru a exista pe deplin. Lăsând de-o parte acţiunea pură şi

357 Despre locul spectatorului în reflecţia Hannei Arendt, v. Leora BILSKY, „When Actor and Spectator Meet in the Courtroom: Reflections on Hannah Arendt's Concept of Judgement", in Ronald BEINER, Jennifer NEDELSKY (eds.), Judgement, Imagination and Politics. Thèmes from Kant and Arendt, Rowan and Littlefield, Oxford, 2001 ; v. şi R. BEINER, „Hannah Arendt et la faculté de juger", in H. ARENDT, Juger, op. cit.

imediată ale cărei impasuri au fost demonstrate de istorie[358], nu există până la urmă acţiune în absenţa naraţiunii ce o însoţeşte şi o interoghează.

Judecata schiţează deci un alt mod de a concepe politicul. Am putea, aşadar, vorbi despre o „politică a judecăţii". A judeca înseamnă a te pune în cauză şi a-i pune în cauză pe alţii. A judeca nu înseamnă, aşa cum o face militantul de partid, a transmite un mesaj celorlalţi, comunicându-le un adevăr despre situaţia în care se află, ci, înainte de toate, o verificare a validităţii normative a comunităţii şi un efort cumpănit de elaborare a legăturilor constitutive ale acesteia[359]. Judecata îndeplineşte o funcţie de instituire, propriu-zis politică, pe care „politica voinţei", exprimată de urne şi de acţiunea guvernamentală, nu o exercită. În fapt, funcţia judecăţii se sprijină pe distanţa dintre real şi ideal. Iar distincţia funcţională dintre politica judecăţii şi politica voinţei se bizuie până la urmă pe o dimensiune de ordin sociologic. Ea corespunde distanţei ce separă poporul de idealul republican, dezvăluind realitatea unei societăţi divizate şi exprimând tensiunea dintre cetăţean şi individ.

Teatralitatea

Orice putere are nevoie de o punere în scenă pentru a da consistenţă vizibilă şi sensibilă funcţiilor pe care le îndeplineşte şi pentru a-şi impune autoritatea. Iată întreaga importanţă a multiplelor rituri ale suveranităţii, ce marchează raportul dintre proximitate şi distanţă, subliniază majestatea şi sugerează capacitatea protectoare. „Orice putere politică obţine supunerea cu ajutorul teatralităţii", rezumă un fin observator[360]. Într-un sens cu totul diferit, activitatea politică participă şi ea la

358 Numai insurecţia nu este reflexivă. V. în acest sens comentariile mele din La Démocratie inachvée, op. cit. (capitolul „La culture de Tinsurrection").

359 Reiau aici formulările lui Dick HOWARD, Pour une critique du jugement politique, Cerf, Paris, 1998, pp. 291-297,302-306.

360 Georges BALANDIER, Le Pouvoir sur scènes, Balland, Paris, 1980, p. 23.

un efort de punere în scenă, de reprezentare a societăţii în primul rând şi de constituire a unui spaţiu public de schimburi şi de confruntare[361]. Privită istoric, această ultimă dimensiune a fost fondatoare pentru experienţa politică şi democratică. Rolul teatrului în cetatea greacă o ilustrează magistral:

un loc esenţial al reflecţiei despre sine a societăţii, exemplul singular al unei comunităţi ce-şi lucrează public infrastructura mentală şi civică[362]. Însă această dimensiune a politicului a fost adesea neglijată, trecută sub tăcere sau chiar refuzată. Activitatea judiciară, în schimb, este structural legată de o formă de teatralitate.

Sala tribunalului este un „teatru ai dreptăţii”, sublinia Bentham[363]. Totul este amenajat în aşa fel încât actorii aflaţi în joc să ocupe locuri ce compun o scenă direct inteligibilă. Publicul, în primul rând, are un loc de seamă. De altfel, acest ultim element este nu numai cel mai constant, dar şi cel care a transformat adesea procesele în evenimente sociale majore. Dimensiunea publicităţii a fost întotdeauna esenţială, chiar şi atunci când justiţia era departe de a fi imparţială, chiar şi atunci când dreptatea nu era decât o mascaradă[364]. Sălile de audienţă au fost concepute ca nişte săli de spectacol. De două secole încoace, reflecţia arhitecţilor s-a străduit să ofere formă sentimentului democratic al unei dreptăţi administrate în public. Din acest punct de vedere, perioada revoluţionară franceză a constituit un extraordinar rezervor de experienţe şi de proiecte. Putem constata că

---

361 într-o perspectivă fenomenologică, Arendt defineşte politica ca revelaţie de sine într-un spaţiu de aparenţă.

362 Temă dezvoltată în lucrarea clasică a lui Christian MEIER, De la tragédie grecque comme art politique, Les Belles Lettres, Paris, 1991.

363 Jeremy BENTHAM, Raţionale andJudicial Evidence, in Works of Jeremy Bentham, Bowring ed., Edinburgh, 1843, vol. VI, p. 354.

364 V. Sadakat KADRI, The Trial A History form Socrates to O J. Simpson, Harper Collins, London, 2005 ; Milner S. B ALL, „The Play’s the Thing: an Unscientific Reflection on Courts under the Rubric of Theater“, Stanford Law Review, vol. 28, nr. 1, noiembrie 1975.

majoritatea planurilor elaborate în epocă atribuie un loc generos spectatorilor. Aceştia nu sunt simpli curioşi de circumstanţă. Planurile sălilor de audienţă menţionează un „spaţiu rezervat poporului”, semnalând scopul de a-i include pe cetăţeni într-un spaţiu judiciar ce participă la expresia voinţei generale[365]. Paralela dintre planurile sălilor de audienţă şi diversele proiecte ale Camerelor parlamentare este de altfel extrem de instructivă. Cele din urmă prevăd desigur tribune, însă nu le atribuie decât un rol secundar: arhitectura este concentrată asupra dispunerii spaţiului propriu reprezentanţilor. Am putea spune că, în Parlament, reprezentarea electivă este totul, iar poporul nimic, în tribunal, reprezentarea este mai modestă, prezentă prin funcţia judecătorului, iar publicul, deşi are un rol pasiv, ocupă locul central. Două economii diferite ale *prezenţei sociale* sunt astfel puse în scenă.

Aşadar, o Curte de justiţie nu decide numai asupra cazurilor ce-i sunt înaintate. Ritualul său are o funcţie de instituire socială[366]. Ea participă la o reaşezare în ordine şi în normă a lumii. Cu variaţii în fiecare ţară – am putea opune spaţiul sacru al audienţei franceze filosofiei americane a atelierului organizat în vederea unei efort comun[367] – activitatea de judecată dă viaţă unei dimensiuni a democraţiei pe care numai ea o poate îndeplini.

Spaţiul particularităţii exemplare

Eficienţa judecăţii, care atrage atenţia publicului, ţine şi de faptul că procesele tratează cazuri particulare. Însă nu orice cazuri: cazuri exemplare, cazuri-limită. Justiţia desenează astfel marginile posibilului, balizează şi

365 V. de exemplu planul reprodus în I. WOLLOCH, The New Régime, op. cit., p. 360; şi Association française pour l’histoire de la justice, La justice en ses temples. Regards sur Varchitecture judiciaire en France, Éditions Brissaud, Poitiers, 1992.

366 V. Pierre BOURDIEU, „Les rites d’institution“, Actes de la recherche en sciences sociales, nr. 43, iunie 1982.

367 V. aici şi, mai pe larg, despre chestiunea ritualului judiciar, comentariile sugestive ale lui A. GARAPON, Bien juger. Essai sur le rituel judiciaire, Odile Jacob, Paris, 1997.

dă sens lumii. Judecata este deosebită atât de dimensiunea legislativă a politicului, orientată către generalitate, cât şi de acţiunea guvernamentală, dispersată în gestiunea unei multiplicităţi infinite de situaţii. În acest sens, Hannah Arendt subliniază că judecata „combină într-un mod enigmatic particularul şi generalul”[368]. Tensiunea corespunde unei concepţii deschise şi constructive a căutării binelui comun. La distanţă de o Raţiune şi de o Voinţă unice şi imediate, cererea socială sporită de judecată participă la o viziune pragmatică şi pluralistă a interesului general[369].

Categoriile judecăţii înţelese ca decizie oferă astfel o soluţie aporiei expuse de Platon în *Omul politic*. Platon denunţa aici iluzia potrivit căreia legea ar fi suficientă guvernării[370]. „… legea, scrie el, n-ar fi în stare niciodată să conceapă cu exactitate ceea ce este cel mai bun şi cel mai drept şi nici să dea cea mai bună prescripţie pentru toţi în acelaşi timp; căci neasemănările dintre oameni şi dintre acţiuni şi faptul că «niciodată nimic din cele omeneşti nu se bucură de tihnă» – cum spune zicala – nu permit, în niciun domeniu, ca vreo artă, oricare ar fi ea, să dea la iveală un principiu simplu, valabil pentru orice situaţie şi pentru totdeauna.”[371] Orice putere aspiră totuşi la un asemenea universalism abstract, la o asemenea formă de „simplitate”, spune Platon, pentru că ea ar fi garanţia unei capacităţi de a pune în mişcare lumea şi de a-i guverna cu perfecţiune pe oameni. Platon denunţă pretenţia acestei puterii a generalităţii faţă de o realitate

368 Hannah ARENDT,/«ger, op. cit., p. 115.

369 Guvernarea prin judecată (government by adjudication), notează Dworkin, este mai adecvată societăţilor multiculturale, Ronald DWORKIN, „Un pontificat laïc“, in Robert BADINTER, Stephen BREYER (eds.), Les Entretiens de Provence. Le juge dans la société contemporaine, Fayard, Paris, 2003.

370 Cornélius CASTORIADIS a oferit un foarte stimulant comentariu al textului în Sur „Le Politique“ de Platon, Seuil, Paris, 1999, pp. 155-173.

371 B ucureşti, 1989, pp. 447-448, n.t.]. La rândul său, Aristotel subliniază această tensiune în Etica nicomahică.

ce nu este constituită decât din particularităţi. Lumea este întotdeauna nouă, mereu în mişcare, pură diversitate în esenţa sa, în complexitatea sa, dar mai ales în istoricitatea sa. Iluzia nomocratică, stigmatizată de Platon, se sprijină în fapt pe suprapunerea dintre o presupunere (politică) şi pe o ignoranţă (cognitivă). Se cuvine oare, pentru a ne rupe de o asemenea viziune periculoasă şi înşelătoare, să revenim la o artă a guvernării mai modestă, întemeiată pe pragmatism şi pe înţelepciunea unui „om regal" atent la multiplicitatea situaţiilor şi la diversitatea circumstanţelor? Platon respinge şi această soluţie. Un asemenea conducător nu ar putea exista: ar fi un fel de medic aflat mereu alături de fiecare pacient! Iată o altă iluzie de care trebuie să ne ferim. Înţeleasă astfel, politica este sfâşiată între două impasuri, cel al rigorii nomocratice şi cel al unei arte pure a gestiunii. Lumea modernă a moştenit această tensiune şi i-a radicalizat chiar expresia. Or, categoria judecăţii ne permite să desfacem nodul: ea leagă funcţional particularul şi generalul sub specia unei sancţiuni sau a unei achitări cu caracter exemplar. Judecata contribuie astfel la instituirea democratică apropiind faptele şi valorile, citind situaţiile vieţii sociale prin prisma principiilor care o guvernează. Judecata conţine astfel o formă de pedagogie socială.

Cele cinci calităţi şi proprietăţi ale judecăţii pe care le-am descris ne lasă să înţelegem particularitatea contribuţiei acesteia la viaţa democratică. Departe de a fi numai o consecinţă derivată din rolul dreptului de a proteja libertăţile, ea participă la întemeierea cetăţii.

A VOTA ŞI A JUDECA

A vota şi a judeca sunt două moduri de intervenţie în organizarea vieţii cetăţii. Există desigur o asimetrie între principiul sufragiului universal care guvernează votul şi principiul competenţei delegate pe care se întemeiază intervenţia judecătorului. Distanţa este însă doar relativă. O demonstrează figura intermediară a cetăţeanului-jurat, înarmat cu o putere din multe puncte de vedere mai mare

decât cea a cetăţeanului-alegător. O dovedeşte de asemenea şi faptul că publicitatea acţiunilor desfăşurate în Curţile de justiţie este adesea mai bine asigurată decât publicitatea activităţilor parlamentare. Numai o înţelegere strâmtă a reprezentării şi a legitimităţii poate determina o ierarhizare rigidă a celor două funcţii. Sufragiul rămâne negreşit, în ordine politică, „puterea de ultim recurs”, însă activitatea democratică normală amestecă în permanenţă decizii politice şi decizii judiciare. Particularităţile lor respective, am văzut-o, sunt mai degrabă funcţionale. La fel şi complementaritatea lor. Iată de ce, de altfel, eterna întrebare referitoare la avantajele şi inconvenientele alegerii judecătorilor este departe de a epuiza problema funcţiei sociale şi politice a judecăţii[372]. Se cuvine deci să examinăm specificitatea judecăţii ca formă politică pentru a putea aprecia raţiunile aşteptărilor pe care cetăţenii le au din partea acesteia.

Problema „concurenţei judecăţilor” merită evocată aici. Ea desemnează distanţa dintre judecata judiciară ce examinează malversaţiunile unui om politic, judecată ce poate determina ineligibilitatea acestuia, şi judecata politică a aceleiaşi persoane ce poate fi exprimată concomitent prin verdictul urnelor[373]. Am putut observa mai multe cazuri de acest gen în Franţa, în anii 1990 şi 2000. Efectele pe care acuzaţiile de corupţie le pot avea asupra voturilor de care beneficiază un candidat au fost şi ele minuţios studiate în cazulamerican [374]. Realegând un

372 V. Jacques KRYNEN (ed.), L *Élection des juges. Étude historique française et contemporaine, PUF, Paris, 1999.

373 V. exemplul studiat de Éric DOIDY, „Ne pas juger scandaleux. Les électeurs de Levallois-Perret face au comportement de leur maire“, Politix, nr. 71, 2005.

374 V. articolul fundamental al lui Barry S. RUNDQUIST, Gerald S. STROM, John G. PETERS, „Corrupt Politicians and the Electoral Support : Some Experimental Observations“, American PoliticalScience Review, vol. 71, nr. 3,1977. Pentru o privire de ansamblu asupra literaturii în materie, v. Philippe BEZES, Pierre LASCOUMES, „Percevoir et juger la «corruption politique». Enjeux et usages des enquêtes sur les représentations des atteintes à la probité publique“, Revue française de

„vinovat”, electorii au părut să absolve comportamentele pe care justiţia penală le sancţionase sever. O asemenea interpretare nu este totuşi evidentă. Nu ne putem mulţumi să punem asemenea fapte pe seama lipsei de morală sau a cinismului alegătorilor. Pentru a le înţelege, se cuvine să le restituim într-o economie încrucişată a judecăţii şi a reprezentării politice. Concurenţa judecăţilor electorale şi penale participă astfel la un fel de răsturnare a obişnuitelor reproşuri de nereprezentare. Întâietatea ataşamentului politic faţă de o persoană considerată apropiată de alegători în raport cu aprecierea morală a actelor sale delictuoase este de regulă explicată prin existenţa unor practici „clientelare” puternic structurate. Concurenţa judecăţilor corespunde astfel opoziţiei implicite dintre o „proximitate politică” şi o „distanţă judiciară”. Când instituţia judiciară este suspectată de a se afla în mâinile unui *establishment* îndepărtat şi orb la realităţile terenului, se manifestă preferinţa pentru judecata politică, motivând *a contraria* pertinenţa unei priviri comparate asupra votului şi asupra judecăţii în democraţie.

Forme ale judecăţii	*Natura tribunalului*	*Periodicitatea sesiunilor*	*Tipuri de sancţiune*
Proces extraordinar	Înalta Curte de Justiţie (de regulă parlamentară)	Excepţională	Politică şi penală (timpeachment în SUA)
Proces ordinar	Tribunal	Ocazională/	Închisoare,

science politique, vol. 55, nr. 5-6, octombrie-decembrie 2005.

	penal	excepţională	amendă, perioadă de meligibilitate
Evaluarea tehnică a unei acţiuni (judecată intermediară I)	Tribunalul comunităţii de experţi	Regulată	Degradare a reputaţiei
Aprecierea specifică a unei politici sau a unei acţiuni (judecată intermediară II)	Tribunalul opiniei publice	Permanentă	Degradare a reputaţiei
Aprecierea generală a unei politici (judecată intermediară III)	Tribunalul opoziţiei	Permanentă	Variaţia raporturilor de forţă
Realegere	Corpul electoral	Episodică, prestabilită	Nereânnoirea mandatului

Pentru a prelungi perspectiva, s-ar cuveni de altfel să schiţăm trăsăturile a ceea ce am putea numi o „economie generală a judecăţii politice”. Două tipuri de proceduri politice o organizează. La un capăt, realegerea; la celălalt, urmărirea penală. Fiecare are particularităţile sale referitoare la natura tribunalului în care se desfăşoară, dar

şi la formele de legitimitate care o subîntind. Putem vorbi încă, pe acest teren, despre o concurenţă a democraţiilor. Este însă imperativ să subliniem importanţa sporită pe care o capătă modalităţile *intermediare* de judecată politică, înserând demonstraţii înrudite cu argumentaţia judiciară într-un cadru de natură politico-mediatică. Ne referim aici la formele dezbaterii publice şi la modurile de prezenţă cetăţenească, de la juriile cetăţeneşti cu vocaţie limitată de expertiză la tipul de instrucţie globală construită de partidele de opoziţie. Între cele două, după modelul vechilor judecători ambulanţi fără sediu permanent, tribunalul opiniei publice se dizolvă şi prinde din nou formă pe firul evenimentelor (în strânsă legătură cu dezvoltarea diverselor puteri de supraveghere). Tabelul de mai jos ne poate ajuta să fixăm aceste diverse modalităţi ale judecăţii politice.

Democraţiile contemporane sunt caracterizate de o mişcare ce tinde să apropie şi să intersecteze aceste universuri, o mişcare ce poate produce confuzii şi derive, dar care poate hrăni şi dezvoltarea unei cetăţenii active mai puternice. În fapt, dincolo de distincţiile care le separă, aceste diferite instanţe se construiesc într-un sistem complex: tribunalele evocate funcţionează alternativ în primă instanţă şi în apel, compunând o ierarhie mereu mobilă; instrucţiile se pot suprapune; sentinţele sunt în schimb aproape întotdeauna cumulative. Cele trei modalităţi pe care le-am numit „intermediare” joacă un rol esenţial în această circulaţie. Analiza puterilor de supraveghere ne-a permis deja să surprindem trăsăturile şi funcţiile tribunalului comunităţii experte şi ale tribunalului opiniei publice (despre care ar trebui să vorbim mai degrabă la plural, pentru a-i reda multiplicitatea şi mobilitatea). Se cuvine în acelaşi timp să subliniem şi rolul opoziţiei înţelese ca tribunal. Privită ca putere permanentă de punere sub acuzare şi de verificare a guvernului, opoziţia capătă o semnificaţie îmbogăţită. Dincolo de funcţia de prevenire a tiraniei majorităţii prin

protejarea drepturilor minorităţii, opoziţia îşi înscrie intervenţiile în cadrul unui proces simbolic la care este supusă puterea în funcţie. Ca şi cum ideea democratică de opoziţie ar fi reluat, transpunându-l şi modernizându-l, vechiul model istoric englez al activării responsabilităţii penale a miniştrilor: majoritatea parlamentară asigură rolul apărării, iar opoziţia pe cel al acuzării în faţa unui tribunal permanent, compus din opinie, şi în faţa unui alt tribunal, mai solemn, dar mai discontinuu, cel al alegătorilor[375]. În acest ultim caz şi numai în el, cele două forme ale votului şi ale judecăţii se suprapun. Desigur, echivalentul procesului şi al sancţiunii rămân distincte, însă efectele lor se cumulează în practică.

Se instituie astfel în democraţii, sub toate aceste chipuri, o „putere de judecată” ce indică o nouă dimensiune a diviziunii şi concurenţei puterilor. Privită dintr-o asemenea perspectivă, judecata nu reprezintă nicio contrapondere şi nicio putere specifică independentă, ci trebuie înţeleasă mai degrabă ca o formă printre altele a acţiunii societăţii asupra ei înseşi, participând astfel la o gramatică generală a activităţii democratice. Departe de orice opoziţie simplificatoare dintre drept şi politică, se cuvine să explorăm modurile de coordonare a raporturilor dintre două forme în egală măsură politice[376] pentru a le restitui împreună în universul contrademocratic. Adevărata particularitate a puterilor de judecată rezidă în dialogul pe care îl suscită şi îl instituie în felul lor între universul contrademocratic al supravegherii şi al obstrucţiei şi cel al sferei electoral-reprezentative.

IV

DEMOCRAŢIA

IMPOLITICA 1 2 3

1. Sentimentul neputinţei

375 Aspectul este prezentat cu claritate de C.M. PIMENTEL, „L’opposition ou le procès symbolique du pouvoir“, Pouvoirs, nr. 108,2004.

376 V. aici explicaţiile sugestive propuse de Carlo GUARNIERI, Patricia PEDERZOLI, La Puissance de juger. Pouvoir judiciaire et démocratie, Michalon, Paris, 1996.

ŞI FIGURILE DEPOLITIZĂRII

2. Tentaţia populista

3. Lecţii de economie impolítica

Dezvoltarea puterilor de supraveghere, de obstrucţie şi de judecată a marcat profund funcţionarea regimurilor politice moderne. Ne este de acum imposibil să le mai surprindem numai în lumina mecanismelor lor constituţionale. Altfel spus, *activitatea democratică* depăşeşte cadrele instituţiilor electoral-reprezentative, constituită fiind prin adiţionarea unor practici şi dispozitive diverse pe care am încercat să le descriem. Ansamblul compune un univers complex, care nu este însă lipsit de coerenţă. Trăsătura majoră comună tuturor acestor puteri contrademocratice rezidă mai întâi în faptul că ele produc o arhitectură efectivă a împărţirii puterilor şi un tip de dinamică politică mult mai subtilă decât cea descrisă de obicei de teoria politică. Spre exemplu, conceptualizarea diferenţei dintre democraţia directă şi democraţia reprezentativă, care a făcut obiectul a numeroase studii, dă mai puţin seama despre realitate decât o face descrierea diferitelor modalităţi de supraveghere sau a formelor suveranităţii de obstrucţie. În fapt, un întreg ansamblu de practici sociale şi politice nu devin inteligibile decât dacă sunt plasate în acest cadru extins al dialecticii acţiunii şi controlului. La rândul lor, distincţiile dintre vot şi judecată, dintre puterile pozitive şi cele negative oferă noi grile de lectură ale chestiunii separaţiei puterilor, îmbogăţind-o cu o dimensiune propriu-zis societală. Examinarea dimensiunii contrademocratice ne permite, aşadar, să articulăm mai bine diversele forme ale expresiei societăţii în construcţia spaţiului politic.

Interogată astfel, însăşi istoria democraţiei ni se prezintă sub un alt chip. împotriva obişnuitelor scheme liniare care pun accentul pe elementele progresive şi cumulative ale unui progres, urmând firul confruntărilor succesive pentru instaurarea sufragiului universal şi pentru extinderea diverselor drepturi politice,

întrepătrunderea dintre vechi şi nou se impune cu forţa evidenţei. Între viziunea clară a unei democraţii înţelese ca autoinstituire radicală a cetăţii şi practicile de distanţare faţă de putere, frontiera se dovedeşte în final foarte permeabilă. Forme calificate adesea drept „premoderne" continuă să-şi facă simţită pertinenţa şi eficienţa, impunând o deschidere a lentilei focale a istoriei politice şi sugerând posibilitatea unei istorii mai lungi şi mai unificate a configuraţiilor democratice, atentă însă la enorma diversitate a practicilor şi la particularitatea evoluţiilor instituţionale. Suntem, aşadar, departe de viziunile difuzioniste ce presupun existenţa unui „germen democratic" a cărui dezvoltare ar condiţiona mecanic construcţia regimurilor moderne, a unei esenţe a democraţiei asemănătoare unui cod genetic ce oferă automat cheia evoluţiei. Dar suntem tot atât de străini şi de constatările comune ale unei rupturi structurante între o lume a heteronomiei şi un univers al modernităţii democratice. Examinarea diferitelor faţete ale universului contrademocratic ne invită să acceptăm imposibilitatea unor asemenea frontiere şi să adoptăm perspectiva unei istorii mai discontinue şi mai complexe.

Raporturile dintre liberalism şi democraţie se prezintă şi ele într-o lumină nouă. Formele criticii şi ale supravegherii puterilor erodează în fapt distincţia clasică teoretizată de Benjamin Constant deschizând calea unei noi viziuni a devenirii democratice. Am revenit însă de mai multe ori asupra echivocurilor ce hrănesc expresia celor trei tipuri de contraputeri studiate aici. Acestea ne prezintă adesea un chip dublu, oscilând între activismul cetăţenesc pozitiv şi tentaţia unei imagini dezabuzate a politicii, altoită uneori cu tonuri nihiliste. Se cuvine să înţelegem natura acestei ambiguităţi. Ea nu este numai practică sau psihologică, ci şi structurală, derivând chiar din forma puterilor contrademocratice. Acest aspect este esenţial. Pentru că, dacă activitatea contrademocratică reprezintă adesea semnul unei vitalităţi incontestabile, ea

comportă la rândul său partea sa de umbră: puterile enumerate determină o anumită atrofiere, dacă nu chiar o paralizie a câmpului politic. Am întâlnit deja acest fenomen atunci când am descris trecerea de la o suveranitate critică la o politică negativă. Se cuvine acum să rafinăm şi să dezvoltăm analiza.

1. Sentimentul neputinţei şi figurile DEPOLITIZĂRII

Epoca impoliticii

Tendinţa contemporană către o dizolvare a politicului are două cauze. Ea se sprijină mai întâi pe distanţa pe care contraputerile o aşază între societatea civilă şi sfera politică. În fapt, propriul contraputerilor este de a lua distanţă faţă de instituţii, de a le respinge: ele îşi dovedesc eficacitatea în măsura în care reuşesc să provoace o diminuare a autorităţii guvernanţilor. Cetăţeanul-supraveghetor câştigă astfel ceea ce pierde cetăţeanul-alegător; suveranul negativ se afirmă în detrimentul suveranului; organizarea neîncrederii minează presupunerea unei încrederi întemeiate pe vot. Astfel, spaţiul politic tinde să fie situat structural în afara societăţii. Altfel spus, însuşirea cetăţenească a contraputerilor duce la devalorizarea şi la diminuarea puterii legale: omul politic este retrogradat mecanic la rangul de politician prin însăşi logica rupturii care se instituie. Democraţia limitează democraţia, pentru a folosi o formulă încă şi mai brutală: încadrarea şi restricţia libertăţii de acţiune a aleşilor este în fapt rezultatul presiunii alegătorilor. Dinamica controlului capătă astfel întâietate în raport cu perspectiva unei însuşiri a puterii. Cetăţeanul s-a transformat într-un consumator politic din ce în ce mai exigent, renunţând tacit la statutul său de producător asociat al lumii comune. Această evoluţie nu trebuie însă interpretată plat ca semn al unei retrageri în viaţa privată sau ca manifestare a unui progres al indiferenţei, aşa cum o face o întreagă literatură repetitivă asupra efectelor individualismului democratic şi a

emergenţei unei „neputeri” colective care s-ar naşte din hipertrofierea exacerbată a puterilor private. Dimpotrivă, era *consumerismului politic* este marcată de aşteptări considerabile şi de exigenţe ferme adresate instituţiilor politice. Interpelam este în schimb modul de manifestare al acestor cereri, mod ce provoacă delegitimarea puterilor destinatare. De aici provine dezamăgirea democratică din prezent: decepţia este produsul aproape mecanic al unei cetăţenii a neîncrederii.

Diluarea contemporană a politicului este provocată în al doilea rând de declinul unei viziuni globale asupra acţiunii politice. Dezvoltarea formelor de supraveghere sau de obstrucţie, diseminate şi difuze, determină la rândul ei o imagine din ce în ce mai fragmentată a spaţiului politicii. Asistăm în fapt la un proces de deconstrucţie şi de opacizare. Prin urmare, ceea ce câştigăm în materie de control pierdem în ordinea vizibilităţii şi a lizibilităţii întregului. Nu am putea descrie acest fenomen în termenii unei depolitizări banale. Dimpotrivă, societatea civilă este din ce în ce mai activă şi mai prezentă, se manifestă constant şi nu se mai mulţumeşte să-şi facă auzită vocea numai în momentul consultărilor electorale. Însă ideea unei alternative şi-a pierdut vigoarea. Putem înţelege cred senzaţia din ce în ce mai puternică a diluării capacităţii opoziţiei dintre dreapta şi stânga de a mai descrie mizele politice reale. Desigur, epoca în care trăim suferă de un scepticism generalizat, dar aceasta nu înseamnă că cetăţenii ar crede că toate politicile au aceeaşi valoare. Reticenţa priveşte în fapt ideea unor alternative globale. Politicile publice sunt acum resimţite şi evaluate fragmentar. Tocmai de aceea ideea însăşi de revoluţie s-a estompat, incapabilă să mai exprime un imperativ de ordin strategic. Într-adevăr, ideea revoluţiei traducea în modul cel mai incandescent cu putinţă credinţa în virtuţile unei suveranităţi efective a poporului şi în perspectiva instaurării unei lumi noi. Concedierea sa nu poate fi înţeleasă numai ca o consecinţă a prăbuşirii comunismului

şi ca o victorie a moderaţiei reformatoare. Pentru că însăşi percepţia radicalităţii şi-a schimbat natura, divorţând de ideea revoluţiei pentru a se concepe sub specia unei voci morale înverşunate împotriva celor puternici şi menite să-i trezească pe cei adormiţi. Radicalismul constă astăzi în gestul cotidian al denunţării, în cuţitul învârtit în rănile lumii: el nu mai este tunul care ia cu asalt citadela puterii într-o ultimă bătălie decisivă.

S-a vorbit despre „democraţia civilă”[377] sau chiar de „democraţia funcţională”[378] pentru a descrie acest raport mai degrabă suspicios şi circumstanţiat decât prescriptiv şi global dintre societatea civilă şi societatea politică. Expresiile au desigur avantajul de a semnala ruptura faţă de refrenul dispariţiei imperativului cetăţenesc, însă ele nu scot suficient în evidenţă divorţul contemporan dintre intervenţiile sociale şi ideea unui câmp politic ce ar da consistenţă şi coerenţă lumii sociale. Iată de ce mi se pare mai potrivit să vorbim despre o *democraţie impolitică*. Marea problemă a prezentului este în fapt aceea că sporirea democraţiei, în formele sale eminamente indirecte, a fost însoţită de un declin al politicului, conjugat într-un întreg ansamblu de transformări ale modalităţilor de acţiune guvernamentală. Presiunea formelor contrademocraţiei a invitat guvernele la prudenţă, descurajându-le să mai propună proiecte ambiţioase. Ne amintim de celebra formulă a lui Ludovic al XIV-lea: „Ori de câte ori creez o slujbă, câştig un ingrat şi provoc o sută de nemulţumiri”. Acesta este tipul de preocupare ce-i ghidează astăzi pe guvernanţi: aceştia sunt mult mai preocupaţi să evite criticile formulate la

377 Expresia, derivată din cea de „religie civilă“, formulată de Tocqueville, este folosită de exemplu de Catherine COLLIOT-THÉLÈNE, „L’ignorance du peuple“, in Gérard DUPRAT (ed.), L’Ignorance du peuple, PUF, Paris, 1998, pp. 36-39.

378 V. Jean-François THUOT, La Fin de la représentation et les Formes contemporaines de la démocratie, Éditions Nota Bene, Montréal, 1998 (v. întreg capitolul VII, „L’espace politique du nouveau sujet démocratique“).

adresa acţiunilor lor decât să câştige în popularitate lansându-se în mari proiecte de reformă. La rândul lor, alegătorii se arată mai sensibili la riscul degradării propriilor lor situaţii şi mai puţin atenţi la şansele unei ameliorări. Astfel, asimetria dintre pozitiv şi negativ se regăseşte atât în comportamentele oamenilor politici, cât şi în cele ale cetăţenilor[379]. Aici se află marea ruptură. Din acest motiv, strategiile de eschivă, de ocolire şi de diluare nu au încetat să se multiplice. Dezvoltarea suveranităţii negative şi diminuarea ambiţiilor politice se constituie, aşadar, în sistem. Reactivitatea crescută a publicului a provocat o modestie sporită a guvernanţilor[380].

Constatarea plină de dezamăgire a unui prim-ministru francez îşi capătă astfel întregul înţeles: guvernarea a devenit o „meserie imposibilă” 1.

Orizontul transparenţei

Sentimentul neputinţei resimţit de numeroşi cetăţeni în faţa unei aşa-zise timidităţi insuportabile a guvernanţilor se cuvine cântărit cu asemenea unităţi de măsură. Nu indiferenţa sau indolenţa oamenilor politici irită, chiar dacă asemenea atitudini contează. Apelurile cu iz de incantaţie la resuscitarea unei voinţe politice salvatoare îşi greşesc ţinta pentru că soluţia problemelor societăţilor noastre nu se găseşte într-o utopică reîntoarcere la o viziune şi la o practică ce idealizează vechiul univers gaullist sau churchillian. Greutăţile s-au ivit mai întâi prin instaurarea unei democraţii eminamente negative. Această *formă* a democraţiei este problema şi nu

379 V. R. WEAVER, „The Politics of Blame Avoidance“,/o#nw/ of Public Policy, voi. 6, nr. 4, octombrie-decembrie 1986. V. şi Michael B. MACKUEN, James A. STIMSON, Robert S. ERIKSON, „Responsabilité des élus devant l’électorat et efficacité du système politique américain: une analyse contre-factuelle“, Revue française de science politique, vol. 53, nr. 6, decembrie 2003.

380 Abordarea contrazice bine-cunoscutele analize ale experţilor Comisiei trilaterale care estimau în anii ’70 că „excesele“ democraţiei participative vor face ca societăţile să devină de neguvernat: acestea ar fi creat o „suprasarcină“ asupra guvernanţilor în vreme ce progresul

un declin al politicului ce s-ar supune unei dinamici autonome. Este mai degrabă vorba despre o neputinţă de tip *sistemic* şi nu de vechea neputinţă a voinţei oglindită mecanic într-o slăbiciune de caracter a guvernanţilor. În această nouă epocă problematică a democraţiei, cetăţenii nu mai visează la cucerirea puterii. Scopul lor implicit este mai degrabă de a o încorseta şi de a o slăbi, deplorând în acelaşi timp convalorilor individualiste ar fi condus la delegitimarea autorităţilor şi la diminuarea încrederii plasate *a priori* în *leadership*, v. Michel CROZIER, Samuel HUNTINGTON, Joji WATANUKI, *The Crisis of Democracy*, NYU Press, New York, 1975. Aceste previziuni sumbre nu au fost confirmate. Observăm astăzi mai degrabă o *insuficienţă* a democraţiei electoral-reprezentative, determinată de o dezvoltare exacerbată a contrademocraţiei.

1 Michel ROCARD, „Gouverner: métier impossible”, *Les carnets de psychanalyse*, nr. 15 – 16, 2004.

secinţele finale ale practicilor cotidiene pe care le îndrăgesc atât. Idealul nu mai este atât însuşirea puterii, cât transformarea acesteia într-un obiect a cărui transparenţă să permită un control cât mai riguros.

Perspectiva transparenţei se substituie acum unui exerciţiu al responsabilităţii ce nu mai poate fi cu adevărat organizat, consacrând abandonul *obiectivelor* propriu-zis politice în favoarea *calităţilor* fizice şi morale. Problema transparenţei şi a luptei împotriva tuturor obstacolelor din calea acesteia suscită acum o atenţie cetăţenească lipsită de iluzii. O adevărată ideologie a transparenţei s-a instituit în locul idealului democratic al instituirii unei lumi comune. Transparenţa a devenit virtutea ce s-a substituit adevărului sau ideii unui interes general într-o lume definită de incertitudine, panaceu împotriva tensiunilor şi dificultăţilor prezentului[381]. Neputând şti ceea ce poate

381 Paradoxal, secolul al XXI-lea se întâlneşte cu utopiile revoluţionare naive ale unei convertiri a oamenilor şi a instituţiilor provocate de binefacerile publicităţii, viziune asociată presupunerii rousseauiste a unei voinţe generale produse de virtuţile imediatului.

face puterea, nu ne mai preocupăm de ceea ce ar trebui să fie acesta, ca şi cum am spera la dizolvarea ei. Miza noastră nu mai este cea liberală a limitării puterii, ci a constrângerii şi a „transfigurării" acesteia. Puterea sfârşeşte astfel în uzură şi epuizare, incapabilă să mai răspundă apelurilor ce-i sunt adresate. Noua utopie a transparenţei devine însuşi motorul dezamăgirii pe care înţelegea să o organizeze.

Cele două depolitizări

Dezvoltarea formelor contrademocraţiei cu caracter impolitic are loc în vreme ce se produc şi alte transformări esenţiale în modurile de gestiune ale societăţilor contemporane. Înlocuirea formelor tradiţionale de guvernare cu procedeele difuze ale guvernanţei constituie una din manifestările cele mai masive ale perspectivei care ne interesează aici. Fenomenul se află şi el la originea declinului politicului, însă nu-i împărtăşeşte întru totul natura. Se cuvine, aşadar, să înţelegem bine diferenţa pentru a putea măsura corect tipul specific de diluare a politicului propriu contrademocraţiei. Clarificarea este necesară pentru a putea duce la bun sfârşit indispensabila deconstrucţie a unor macronoţiuni precum „declinul politicului", „privatizarea lumii", „instaurarea unei societăţi a indivizilor" care umbresc înţelegerea prezentului, pretinzând în acelaşi timp că oferă cheile simplificate ale interpretării.

De douăzeci de ani, o considerabilă cantitate de studii a fost publicată pe tema guvernanţei[382] (există şi reviste care îi sunt consacrate[383]), fără ca sentimentul unei anumite confuzii conceptuale să se risipească. Confuzia se datorează în mare parte faptului că acelaşi termen este folosit pentru a califica moduri de control şi de decizie în domenii foarte diverse. Vorbim despre guvernanţă pentru a

382 Lucrările de pionierat ale lui James Rosenau îşi păstrează statutul şi importanţa. Pentru literatura în limba franceză, v. în special Patrick Le Galeş, Pierre Lascoumes, Dominique Plihon sau Marie-Claude Smouts.

383 V. în special Global govemance şi Govemance.

numi o nouă etapă, postinterstatală, de gestiune a relaţiilor internaţionale; vorbim însă şi despre guvernanţa întreprinderilor, a oraşelor sau chiar despre guvernanţa publică. Conceptul s-a răspândit cu o viteză uimitoare, menit să surprindă mutaţii considerate înrudite. Trei mari caracteristici comune se degajează din acest ansamblu:

— Mai întâi, deciziile asociază o multitudine de *actori*, de forme şi de statute diferite. În ordinea internaţională, acelaşi proces de discuţie şi decizie poate implica o sumedenie de actori foarte heterogeni – state, ONG-uri, diverse organizaţii publice. Operatori publici şi privaţi se amestecă şi interacţionează, fiecare exercitând într-un mod propriu o funcţie de „guvernant" în măsura în care dispune de o capacitate de presiune şi de intervenţie (legală, mediatică sau socială). Ideea guvernanţei opune, aşadar, faptul unei reţele diverse şi interactive de participanţi, exprimat în parte de noţiunea de „societate civilă", existenţei unui unic actor decident legitim.

— În al doilea rând, aceste „decizii" nu sunt niciodată tranşante şi luate la un moment precis, ci rezultă din procese interactive complexe. Termenul însuşi de decizie pare că şi-a pierdut consistenţa, relaţiile dintre pluralitatea actorilor implicaţi fiind traduse printr-o mişcare continuă de consultări, de negocieri, de ajustări şi de compromisuri. În mediul întreprinderii, sistemul organizării ierarhice piramidale, întemeiat pe o gestiune prin note de serviciu, cedează progresiv locul unor moduri de cooperare descentralizate şi flexibile. Noţiunea de guvernanţă desemnează în acest caz un *mod de control* caracterizat prin forme suple de coordonare, ce împrumută numeroase căi şi se bizuie pe o succesiune de întâlniri. În ordinea politică, dimensiunea se manifestă prin faptul că autorităţile ce deţin puterea legală sunt nevoite să dialogheze şi să negocieze în permanenţă, implicit sau explicit, cu multiple instanţe ale societăţii, traducând astfel o revoluţie a raporturilor dintre stat şi societatea civilă, într-un mod mai general, aceste tipuri de control tind să

şteargă distincţia dintre gestiune şi politică: procese din ce în ce mai comparabile guvernează sferele şi nivelurile organizării vieţii sociale. Întreprinderile, administraţiile, colectivităţile teritoriale urmează acum mecanisme de funcţionare asemănătoare. La rândul său, distanţa dintre ordinea internaţională şi cea naţională tinde să se resoarbă.

— În al treilea rând, determinarea *regulilor* nu mai face parte dintr-un orizont normativ constituit ierarhic, având drept cheie de boltă un univers statal condus de ideea voinţei generale (sau o ordine internaţională înţeleasă în aceeaşi termeni). Noţiunea de guvernanţă este folosită în acest caz pentru a desemna un sistem de norme heterogene, plurale, ce amestecă dreptul naţional şi cel internaţional, elemente de arbitraj, convenţii, cutume ce formează un întreg divers şi proliferant a cărui complexitate decurge din existenţa multiplicităţii instanţelor ce participă la controlul fiecărui domeniu.

Instaurarea acestei noi lumi a guvernanţei este pe cât de indiscutabilă, pe atât de dificil de definit, caracterizată fiind în primul rând de deosebirea faţă de sistemele ierarhice anterioare. O ruptură ce poate fi înţeleasă din perspective aproape opuse. Mai întâi, ea poate fi considerată drept o expresie a dezagregării sociale şi politice, a unui consimţământ tăcut în faţa declinului principiilor democratice erodate de puterile ascendente ale pieţei şi ale dreptului. Guvernanţa poate fi, aşadar, înţeleasă ca un fel de haină ideologică menită să mascheze naufragiul idealului democratic-republican. Interpretarea are deci loc pe fondul general al unei crize: criză a democraţiei, a reprezentării, a interesului general. Iată punctul de vedere pesimist şi dezabuzat al autorilor dintr-un spectru foarte divers, de la militanţi altermondialişti la teoreticieni neo-naţionalişti. Însă intrarea într-o lume a guvernanţei poate fi interpretată şi într-un mod mai neutru, drept consecinţa faptului că societăţile contemporane sunt considerabil mai complexe, mai

fragmentate, compuse din subsisteme relativ autonome, epoca reţelelor urmând celei a organizaţiilor. Aceasta ar putea însemna, într-un registru pozitiv, că societăţile sunt mai capabile de a se coordona orizontal, de a se autoorganiza fără sprijinul autorităţilor tutelare. Această viziune este probabil cea mai răspândită. Ea cuprinde chiar şi un autor al extremei stângi ca Antonio Negri, care întrevede posibilitatea unei noi întreprinderi de emancipare şi de subversiune venită de jos în sus[384]. De asemenea, mulţi se situează între cele două abordări. Este cazul emblematic al lui Ulrich Beck, care face elogiul instaurării unei „subpolitici" corespunzătoare unei activări a societăţii civile şi care vede astfel în declinul statului un semn al desăvârşirii democratice, deplângând în acelaşi timp paralizia subsecventă a politicului[385].

Această scurtă trecere în revistă a literaturii asupra guvernanţei ne permite să vedem ceea ce distinge fenomenele vizate de formele democraţiei indirecte ce fac obiectul acestei cărţi. Prin guvernanţă, modurile fragmentare de organizare şi de control ale diferitelor domenii provoacă o depolitizare înţeleasă ca *descentrare*, diseminare. Politica este înţeleasă în acest caz ca un mod de coordonare şi de conducere. Subiectul politicii – poporul – dispare ca figură centrală şi unificată, determinându-i pe unii comentatori să vorbească despre „postdemocraţie", adică despre o formă de guvernare de după *demos* şi Statul-naţiune[386]. Tipul de depolitizare născut prin dezvoltarea contrademocraţiei nu aparţine aceleiaşi ordini. În acest ultim caz, politica păstrează o centralitate *funcţională*. Diferitele puteri de supraveghere,

384 V. Michael HARDT, Antonio NEGRI, Empire, Exils, Paris, 2000, precum şi Multitude. Guerre et démocratie à l'âge de l'Empire, La Découverte, Paris, 2004.

385 V. Ulrich BECK, La Société du risqué, op. cit.y şi Pouvoir et contre-pouvoir à Vheure de la mondialisation, Aubier, Paris, 2003.

386 Jacques RANCIÈRE este, după ştiinţa mea, unul dintre primii care a folosit expresia în La Mésentente. Politique et philosophie, Galilée, Paris, 1995.

de obstrucţie şi de judecată nu desconstruiesc existenţa unei scene centrale. Mai mult, ele nu există decât în măsura în care sunt raportate la această putere centrală pe care o contestă şi o întăresc oarecum. Putem constata cu surprindere că instituţiile internaţionale tind să-şi întărească rolul şi să-şi sporească legitimitatea cauţionând intervenţia unor contraputeri din societatea civilă. Asistăm, aşadar, la un fel de joc al acreditării, al consultării regulate, chiar al finanţării anumitor ONG-uri de către ONU şi Uniunea Europeană, doi actori care caută astfel să-şi întărească recunoaşterea socială[387]. Statele-naţiune, în general mai prudente, participă şi ele la acest proces indisociabil de dezvoltare a puterilor contrademocratice. Pentru aceste puteri „puternice" însă, rezultatul este diferit de cel observat în privinţa puterilor „slabe" din ordinea internaţională, în acest ultim caz, se declanşează o dinamică de *legitimare distrugătoare*: guvernele acceptă să-şi vadă suveranitatea diminuată pentru a compensa diminuarea încrederii cetăţenilor. Ele consimt la propria lor retrogradare pentru a oferi societăţii garanţiile atenţiei pe care i-o acordă. Instanţele politice rămân centrale, însă centralitatea puterii slăbeşte. În acest cazapoliticul, în statutul său de capacitate de instituire a socialului, se vede atins, iar depolitizarea capătă formele unei *evidenţe* a acestui politic diminuat.

Înţelegerea sensului acestei noi democraţii impolitice ne invită să ducem analiza încă şi mai departe pentru a-i surprinde cauzele. Forma patologică a acestei contrademocraţii, populismul, ne poate ajuta. Este de altfel util să situăm structura şi efectele acestei impolitici contemporane în raport cu alte transformări ce afectează funcţionarea sferei economice, grăbind intrarea într-un univers reductor al politicului.

2. Tentaţia populistă

387 V. datele prezentate de Thierry PECH, Marc-Olivier PADIS, Les Multinationales du cœur. Les ONG, la politique et le marché, La République des idées-Seuil, Paris, 2004.

Termenul de populism s-a impus în vocabularul politic contemporan într-un mod vag şi totodată presant. împrumutat din rusa secolului al XIX-lea, el este acum folosit pentru a desemna un întreg ansamblu de mişcări şi de teme politice ale căror caracteristici par să scape din tiparele clasificărilor ideologice şi partizane obişnuite. Îndeobşte utilizat pentru a califica renaşterea forţelor europene de extremă-dreaptă de la sfârşitul secolului al XX-lea (după ce desemnase regimuri latino-americane precum cel peronist), denotaţia sa actuală depăşeşte cu mult această referinţă specifică. Populismul stigmatizează tot ceea ce este perceput ca o derivă democratică sau ca un pericol pentru libertăţi, fără a oferi însă o definiţie satisfăcătoare. Un fel de cuvânt-ecran sau cuvânt-cârjă. Dubla înţelegere a populismului ca patologie a democraţiei electoral-reprezentative şi ca patologie a contrademocraţiei ne permite să risipim aceste echivocuri. Înainte de a fi o ideologie, populismul este o inversare perversă a idealurilor şi a procedurilor democraţiei.

O PATOLOGIE A DEMOCRAŢIEI ELECTORAL-REPREZENTATIVE

Populismul este înţeles mai întâi în raportul său cu tensiunile structurante ale reprezentării. El pretinde că rezolvă dificultatea întruchipării poporului resuscitându-i unitatea şi omogenitatea într-un mod imaginar, printr-o distanţare radicală faţă de tot ceea ce pare că i se opune: străinul, inamicul, oligarhia, elitele. Adâncind prăpastia, populismul se manifestă printr-o denunţare din ce în ce mai virulentă a ceea ce ar constitui un fel de exterioritate esenţială în raport cu „poporul”. Populismul acuză o distanţă exaltată pe plan moral (opoziţia faţă de „corupţi”), pe plan social (denunţarea „elitelor” care întrupează izolarea socială) şi pe plan etic (exaltarea reprezentanţilor autentici ai naţiunii). Este celebrat astfel un popor unic, sănătos şi lipsit de diviziuni. Nereprezentarea îşi găseşte, aşadar, remediul într-o concepţie *substanţialistă* a socialului. Dar retorica populistă condamnă şi principiul

reprezentativ. Confiscării politicii de către o mână de profesionişti îi sunt contrapuse virtuţile apelului la popor şi la expresia directă a acestuia. Pe baza unei asemenea definiţii, majoritatea mişcărilor antiparlamentare de la sfârşitul secolului al XIX-lea din Europa (precum boulangismul în Franţa) sau de tipul *People's Party* din Middle West din aceeaşi perioadă ar putea fi numite „populiste"[388]. Desigur, regăsim pe cele două continente aceeaşi opoziţie dintre un popor sănătos şi o sumă de elite detaşate de orice fel de implicare socială, temele rasiste şi xenofobe prelungind în cele două cazuri retorica.

Numeroase studii recente de ştiinţă politică au reluat aceste analize pentru a le rafina[389]. Renaşterea populistă contemporană poate fi apropiată de criza reprezentării derivată din lizibilitatea diminuată a socialului, la rândul său provocată de estomparea vechilor structuri de clasă (cât şi de declinul rolului de încadrare şi de expresie asumat de partidele politice tradiţionale). O asemenea abordare a populismului nu este însă suficientă pentru a-i înţelege cauzele şi a-i surprinde particularitatea. Măsurată cu unitatea patologiei democraţiei electoral-reprezentative, acelaşi tip de caracterizare s-ar putea însă aplica şi regimurilor totalitare, înscrise şi ele, într-un mod mult mai radical, într-o fantasmă a unităţii sociale şi a unei posibile reprezentări-întrupări. Analiza populismului se cuvine, aşadar, supusă unui plus de rigoare, permiţându-ne să înţelegem astfel fenomenul sub specia unei patologii specifice contrademocraţiei.

388 V. lucrarea clasică a lui Michael KAZIN, The Populist Persuasion: an American History, Basic Books, New York, 1995.

389 Cele mai penetrante studii sunt cele ale lui Paul Taggart şi Margaret Canovan. V. Paul TAGGART, „Populism and Representative Politics in Contemporary Europe* Journal of Political Ideologies, vol. 9, nr. 3, octombrie 2004; Margaret CANOVAN, „Trust the People ! Populism and the Two Faces of Democracy", Political Studies, vol. 47, nr. 1, martie 1999. Contribuţiile reunite de Yves MÉNY şi Yves SUREL, Democracies and the Populist Change, Palgrave, New York, 2002 reţin şi ele atenţia. V. de asemenea, în limba franceză, volumele editate de Guy Hermet, Olivier Ihl sau Pierre-André Taguieff.

Populism şi contrademocraţie

Populismul radicalizează democraţia de supraveghere, suveranitatea negativă şi politica-judecată, desăvârşind progresia lor comună către impolitică. Populismul ar putea fi definit ca o politică *pură a impoliticii*, antipolitică deplină, contxademocraţie absolută. Să-l analizăm, aşadar, în fiecare din modalităţile contrademocraţiei.

Populismul poate fi definit mai întâi ca o patologie a supravegherii şi a vigilenţei. Preocuparea activă şi pozitivă pentru o inspecţie a acţiunilor puterii, pentru critica acestora se preschimbă într-o stigmatizare compulsivă şi permanentă a autorităţilor guvernante, imaginate ca puteri inamice, radical exterioare societăţii. În acest punct, populismul este moştenitorul fidel al lui Marat, unul dintre heralzii idealului revoluţionar al supravegherii. În ale sale *Lanţuri ale sclaviei* (publicate în 1774), el aşază această preocupare în centrul viziunii sale. „Pentru a rămâne liberi, scrie acesta, trebuie să ne păstrăm ochii aţintiţi asupra guvernului, să-i pândim acţiunile, să ne opunem atentatelor sale, să-i reprimăm devierile”[390]. Scopul acţiunii politice este acela de a „exercita un control perpetuu asupra actelor oamenilor de la putere. Aceasta este datoria noastră perpetuă, chiar şi atunci când i-am ales”[391]. Însă *LyAmi dupeuple*, pe care îl publică începând cu 1789, va depăşi repede aceste prime obiective pe care, un secol şi jumătate mai târziu, înţeleptul Alain nu le-ar fi respins. Marat instituie cu brutalitate distanţa faţă de putere astfel încât nu o mai poate imagina decât sub chipul sinistru şi implacabil al maşinii conspirative. În ochii săi, orice guvern devine despotic, tiranic, machiavelic. Odată

390 Jean-Paul MARAT, Les Chaînes de l'esclavage (1774), in Œuvres politiques, Pôle Nord, Bruxelles, 1995, vol. VII, p. 4421. „Pentru a rămâne liberi, continua el, trebuie să ne păzim de cei care ne guvernează. Cei fără de grijă se pierd uşor, iar o prea mare securitate a poporului este întotdeauna semnul sclaviei“, Ibidem, p. 4355.

391 Citat de Patrice ROLLAND, „Marat ou la politique du supçon“, Le Débat, nr. 57, noiembrie-decembrie 1989, p. 134.

cu Marat, „activitatea politică a cetăţeanului se epuizează în control”[392], produsul derivat al acesteia fiind, paradoxal, pasivitatea politică: dispreţuită şi denunţată, puterea sfârşeşte prin a fi înţeleasă ca o fortăreaţă ce nu mai poate fi cucerită, inaccesibilă, fundamental străină de cetăţeni. Pentru Marat, puterea este imaginată sub specia unei tiranii inexpugnabile. Ea nu poate deveni democratică. Populismul este expresia modernă a acestei viziuni, impregnând-o cu o pasiune pentru denunţ ce ţine mai degrabă de o voinţă de distrugere decât de exerciţiul unei vigilenţe neliniştite. Mişcările populiste întrupează un fel de sicofantie modernă împinsă la extrem[393], moştenitoare ale unui stil de *deriziune politică* pe care presa antiparlamentară franceză, de dreapta şi de stânga, a ilustrat-o în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. *Les Chambres comiques*, *La Bombe*, *Le Balai*, *La Lanterne*, *LyAssiette au beurre* dau atunci tonul unei prese radical pesimiste şi dezamăgite ce nu mai caută să schimbe cursul lucrurilor şi se concentrează pe critica vocală şi acerbă a diverşilor guvernanţi în funcţie. Nerăbdarea democratică devine un fel de disperare violentă. Sub cele trei chipuri suprapuse, populismul constituie o putere de supraveghere întoarsă împotriva sa.

În al doilea rând, populismul poate fi privit ca o patologie a suveranităţii de obstrucţie. Şi în acest caz, el se înrudeşte cu expresii politice de criză apărute pentru prima oară spre sfârşitul secolului al XIX-lea, în epoca multiplicării, în numeroase ţări, a partidelor „antisistem”[394]. Însă sentimentul revoluţionar şi atitudinile

---

392 V. remarcile lui Patrice ROLLAND, Ibidem, p. 135.

393 La Atena, sicofanţii erau cei care exploatau dreptul cetăţenilor de a-i denunţa pe magistraţi, exercitând astfel un fel de şantaj. Deşi se prezentau ca „paznici ai poporului“, preocupaţi de protejarea democraţiei împotriva comploturilor oligarhice, aceştia erau consideraţi de adversarii lor drept demagogi vulgari. V. Carine Karitini DOGANIS, Démocratie et transparence: les sycophantes et la délation dans la cité dyAthènes à l'époque classique, teză, Institut d’Études Politiques de

394 V., despre această categorie, Giovanni SARTORI, Parties and Party

de respingere a lumii politice intrau pe atunci în concurenţă, sprijinindu-se totodată reciproc. „Suveranitatea critică”, căreia i-am detaliat formele, contribuia în felul său la construcţia democratică. Puterea de obstrucţie definea, aşadar, un moment al istoriei şi încă nu o viziune negativă a politicului, chiar dacă acest ultim chip era prezent în forţă în anumite momente de criză sau de incertitudine. În Franţa anilor ’50, succesul fulgerător al mişcării poujadiste demonstra că, deşi rămânea în umbră, un asemenea chip era gata să se impună brutal. Mişcarea întrupase până atunci caricatura acestei politici pur negative: partid al revoltei antifiscale, expresie viscerală a antiputerii, poujadismul îşi prezentase candidaţii la alegerile din 1956 fără a susţine niciun program! Afişele şi manifestele cu care inundase Franţa nu transmiteau decât un peremptoriu „Să-i gonim pe cei de la putere!” (*Sortez les sortants*!) [395]. Populismele contemporane au resuscitat această viziune asupra acţiunii politice, banalizând-o în acelaşi timp. Ele nu mai sunt preocupate de lupta desfăşurată pe terenul politicii normale, agitând în permanenţă spectrul decadenţei pentru a se prezenta drept salvatori ai situaţiilor extreme, profeţi şi stăpâni ai unei aşa-zise apocalipse, însoţiţi fiind în lupta lor de „masele negative” evocate de Elias Canetti[396]. Acestea din urmă par acum complet repliate. Nicio energie revoluţionară nu le mai proiectează în istorie pentru a le face vreo promisiune sau pentru a le satisface vreo ambiţie. Nicio forţă morală nu le mai constituie în blocuri de demnitate sau posibilitate de acţiune. Sunt mase mute, dezamăgite, derutate şi dezgustate, cărora populismul nu le rezolvă problemele, dar ştie să le aţâţe furia publică sau individuală. Emergenţa populismelor

Systems: A Framework for Analysis, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

395 Numeroase dintre aceste documente sunt reproduse în studiul lui Stanley HOFFMANN, Le mouvement Poujade, Armând Colin, Paris, 1956.

396 Elias CANETTI, Masse et puissance, Gallimard, Paris, 1966, pp. 55-58.

traduce închistarea suveranităţii negative în imediat, ca o forţă nudă, incapabilă de o critică activă, expresie a unei violenţe resemnate.

În sfârşit, populismul contemporan corespunde unei exacerbări distrugătoare a ideii poporului judecător. Scena tribunalului cu schimburile sale de argumente şi apelurile sale la expertiză se transformă astfel într-un teatru al cruzimii sau într-un joc de circ. Puterea tinde, aşadar, să fie incriminată sau ridiculizată în însăşi esenţa sa. Funcţia acuzării absoarbe întreaga activitate civică, îndepărtându-l într-un mod aproape structural pe cetăţean de putere. Ministerul public, ce are funcţia de a reprezenta statul şi de a cere aplicarea legii în interesul societăţii, sfârşeşte prin a fi singura putere percepută în actele sale ca fiind democratică[397]. Poporul judecător celebrat de populism nu mai este preocupat de exerciţiul unei justiţii distributive, menită să identifice mijloacele înfăptuirii unei egalităţi superioare. El nu mai tratează chestiunea statului bunăstării decât pentru a-i denunţa beneficiarii suspecţi, fraudatorii asimilaţi printr-un joc de asemănări imigranţilor şi clandestinilor, şi nu mai vrea să cunoască decât o dreptate a represiunii, a sancţiunii, a stigmatizării, transformând o vastă categorie de indezirabili şi paraziţi în obiectul răzbunării sale. Populismul ca patologie a contrademocraţiei întâlneşte aici populismul ca patologie a democraţiei electoral-reprezentative, cel care viza la construcţia unui corp social unificat şi pur ca soluţie a tuturor problemelor societăţii.

În vreme ce definiţiile „ideologice” ale populismului rămân fragile, marcate de tentaţia judecăţilor de valoare, oscilând între stigmatizarea peiorativă a unui univers al demagogiei şi al xenofobiei şi valorizarea unei „societăţi de jos”[398], *caracterizarea sa funcţionala* pare mai obiectivă şi

397 Ca şi cum sicofanţii deveniseră singurii reprezentanţi adevăraţi ai poporului atenian!

398 Adjectivul „populist“ poate fi folosit ca echivalent al termenului „popular“. într-o asemenea perspectivă, el este asimilat în final cu termenul „democratic“, aflat într-o distincţie implicită cu cel de „libe-

totodată mai precisă. Surprinderea sa sub forma unei patologii a democraţiei electoral-reprezentative ne permite deja să înaintăm către o definiţie mai sigură, organizată în jurul viziunii sociologice pe care o poartă şi a imaginii asupra „crizei voinţei politice”. Pe această cale, populismul nu se deosebeşte însă suficient de alte patologii mai radicale, precum totalitarismul său, pur şi simplu, alte concepţii iliberale, autoritare şi decizioniste ale politicului. Definiţia specifică a populismului ca pură contrademocraţie, formă împlinită a celor trei figuri suprapuse, ne oferă mai multă precizie. Populismul poate fi înţeles în acest caz ca o formă a expresiei politice în care proiectul democratic este întru totul aspirat şi vampirizat de contrademocraţie. El devine forma extremă a antipoliticului.

Definiţia ne lasă să înţelegem vigoarea pe care a căpătat-o în secolul al XXI-lea: patologie politică proprie unei epoci marcate de expansiunea formelor contrademocratice ce-i intensifică trăsăturile impolitice. Populismul amestecă astfel manifestarea extremă a derutei politice contemporane cu expresia tragică a incapacităţii de a o depăşi.

3. Lecţii de economie impolitică

Dezvoltarea formelor indirecte ale democraţiei s-a hrănit din incapacitatea politicii electoral-reprezentative de a-şi ţine promisiunile. Un fenomen analog poate fi observat în ordinea economică. În vreme ce resorturile structurante ale pieţelor evoluau, constatarea disfuncţiilor pieţelor a condus la instituirea a numeroase dispozitive de supraveghere şi la multiplicarea modurilor de „control indirect” Funcţionarea economiei contemporane lasă, aşadar, loc mecanismelor de supraveghere şi dispozitivelor

---

ral-elitist“. Mai demult, în a sa Preface to Democratic Theory, Robert Dalii opunea regimurile „populiste“ şi „madisoniene“, Robert DAHL, A Preface to Democratic Theory, University of Chicago Press, Chicago, 1956. într-o perspectivă similară, v. şi William H. RIKER, Liberalism against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and The Theory of Social Choice, Freeman, San Francisco, 1982.

negative. Iată o analogie ce merită aprofundată. O lectură „politică" a economiei ne poate ajuta să înţelegem mai bine faţa impolitică a puterilor contrademocratice.

Întoarcerea unui cuvânt

Am observat mai devreme că termenul de supraveghere fusese folosit pentru prima oară într-un sens politic modern de către economiştii secolului al XVIII-lea pentru a desemna un tip de intervenţie a puterilor publice distinct de cel al puterilor de comandă şi de automatismele pieţei. Or, în anii '70, tot economiştii au fost cei care au resuscitat cuvântul. Contextul era cel al crizei provocate de primul şoc petrolier care determinase falimentul sistemului financiar internaţional instituit în 1944 prin conferinţa de la Bretton Woods[399]. Abandonarea arhitecturii întemeiate pe reguli automate şi constrângătoare ridica problema alternativei. Ce putea fi făcut pentru a evita anarhia ce ar fi rezultat dintr-un *laissez-faire* produs de noul regim al ratelor de schimb fluctuante, ştiind că o soluţie ambiţioasă nu putea face obiectul unui acord unanim? în acest context, referinţa la o „supraveghere strictă" a fost considerată soluţia. Folosită mai întâi de subsecretarul de stat american responsabil cu finanţele, expresia a fost consacrată în 1975 de articolul IV al cartei revizuite a Fondului Monetar Internaţional (FMI)[400]. Acelaşi termen de supraveghere va fi utilizat pentru a caracteriza rolul pe care urma să-l joace grupul (numit G-10) ce-i reunea anual pe guvernatorii principalelor bănci centrale mondiale, pentru a fi aplicat mai apoi reuniunilor G-7, ce-i aduceau împreună periodic pe responsabilii marilor ţări industrializate. Ideea unei guvernări efective,

399 A fost instituit atunci un sistem de parităţi fixe, în fapt un echivalent al Gold Exchange Standard în care dolarul american şi lira sterlină jucau, alături de etalonul aur, rolul de monede de rezervă.

400 V. Louis W. PAULY, Who Elected Bankers ? Surveillance and Control in the World Economy, Corneli University Press, Ithaca, 1997, capitolul VII, „The Reinvention of Multilateral Economic Surveillance" ; precum şi Harold JAMES, „The Historical Development of the Principie of Surveillance", IMF Staff Papers, voi. 42, nr. 4, decembrie 1995.

dar indirecte, ce nu deriva din nicio autoritate de tip suveran, dar menite să producă efecte echivalente îşi făcea astfel loc pentru o a doua oară. Economia şi politica regăseau un concept comun pentru a descrie puterea de a influenţa sau de a constrânge fără a comanda. Analogiile nu se limitează însă la simpla coincidenţă a vocabularului.

Funcţia economică de supraveghere

Teoria neo-clasică pleacă de la ipoteza că buna funcţionare a contractelor cere ca informaţia să circule liber astfel încât niciun agent să nu beneficieze de monopolul informaţiei[401]. Trebuie deci să existe mecanisme constrângătoare care să incite la dezvăluirea informaţiei. Problema este sensibilă mai ales în lumea pieţelor financiare, cele mai complexe, constituite prin interacţiunea unui număr considerabil de date caracterizate de o puternică incertitudine. Primul răspuns este cel al autosupravegherii: printr-un control reciproc, fiecare parte exercită o supraveghere activă asupra celorlalţi. Aceasta este abordarea tradiţională a eficienţei pieţei. Însă ea se dovedeşte adesea deficientă. Controlul reciproc, de tip orizontal, este în fapt insuficient, în special în privinţa gestiunii riscurilor financiare[402]. Este uşor să explicăm de ce. Natura bunului care circulă pe piaţa creditului, respectiv promisiunile de rambursare, este condiţionată de o incertitudine structurală ce face ca stabilirea normelor obiective şi clare de apreciere a riscurilor să fie imposibilă. Modurile de evaluare şi de gestiune practicate de bănci se bizuie în mare măsură pe reprezentarea colectivă a „climatului de afaceri" sau al „stării pieţelor" ce domină profesia la un moment dat. Controlul reciproc riscă, aşadar, să ascundă un „joc al oglinzilor" susceptibil să producă orbiri colective, motivând oportunitatea instituirii a ceea ce economiştii numesc *supervizor*, adică a unui terţ extern, înarmat cu

401 Éric BROUSSE AU, L3Économie des contrats: technologie de l'information et coordinations interentreprises, PUF, Paris, 1993.

402 Urmez aici demonstraţia lui Michel AGLIETTA şi Laurence

putere de coerciţie. În fapt, numai un asemenea agent poate instaura o relaţie verticală de control şi limita astfel riscurile comportamentelor gregare la care se expune controlul orizontal (comportamente ce duc la formarea „baloanelor" imobiliare şi bursiere şi deci la crahuri). O bună funcţionare a pieţei nu implică deci numai ca regulile jocului să fie respectate de toţi participanţii, asigurând astfel transparenţa şi fluiditatea sistemului (funcţia organismelor de tipul Security Exchange Commission în Statele Unite sau a Autorităţii pieţelor financiare în Franţa), ci cere şi o supervizare publică ce exercită un fel de supraveghere prudenţială a cărei eficacitate este garantată de capacitatea de a imagina demersuri corective precoce şi de a aplica sancţiuni[403].

Disfuncţiile pieţei (*market failures*) pot fi asemănate derivelor sistemului reprezentativ. Deficienţele mecanismului electiv, ce nu reuşesc să-i lege eficient pe reprezentanţi de reprezentaţi pentru a garanta guvernarea interesului general cer constituirea unor sisteme suplimentare de supraveghere, instituţionalizate sau, pur şi simplu, active sub speciile difuze ale opiniei publice. În ambele cazuri, intervenţia unui *terţ corector* este menită să remedieze acelaşi tip de dereglare. Insuficienţele controlului reciproc orizontal din economie au o structură echivalentă limitelor legăturilor electorale: în ambele cazuri lipseşte o verticalitate capabilă să dea consistenţă temporală unei forme de control. În ambele cazuri, dificultatea de a instaura direct şi durabil o relaţie de încredere este echilibrată de o formă de instituţionalizare a neîncrederii.

Paralelele nu se opresc la constatarea funcţiei pe care o îndeplinesc instituţiile de supraveghere în ordinea economică. Şi celelalte două mecanisme ale supravegherii pe care le-am descris, cele ale evaluării şi ale denunţului,

403 Despre construcţia europeană a unor asemenea instituţii, v. Michel MARINO, „Quelle architecture pour le contrôle prudentiel en Europe", Revue du Marché commun et de l'Union européenne, nr. 460, iulie-august 2002.

joacă un rol din ce în ce mai important. Agenţiile de evaluare financiară şi-au făcut apariţia încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, propunând o apreciere a creanţelor comerciale şi a acţiunilor şi obligaţiunilor. Primele forme de *commercial credit rating* s-au ivit în Statele Unite în momentul crizei financiare din 1837, răspunzând sentimentului general al unui eşec al pieţei, datorat insuficienţei informaţiilor. În secolul al XX-lea, numele Moody, Standard, Poor vor da acestei activităţi forma organizată pe care o cunoaştem[404]. Aceste agenţii au două caracteristici: sunt independente şi evaluează creanţele sau acţiunile unei profesii. Iată deci intervenţia unui *terţ evaluator* care se impune pentru a institui o încredere pe care relaţia dintre vânzător şi cumpărător nu o poate organiza singură. Pe pieţele financiare, actorii care schimbă informaţii se pot lăsa influenţaţi de zvonuri, dacă nu chiar manipulaţi. Agenţiile introduc astfel un punct de vedere exterior menit să aducă un plus de obiectivitate. Ele îndeplinesc în lumea economică o funcţie ce combină profesia ziaristului şi a expertului, Agenţia Fitch afirmă că evaluările sale sunt comparabile cu editorialele din presă: ele ar fi, pur şi simplu, „cele mai scurte editoriale din lume”. Asemenea agenţii reprezintă echivalentul unei *mâini vizibile* ce se suprapune peste mâna invizibilă a pieţei pentru a-i ghida funcţionarea[405], ele întrupează în mod exemplar forţa puterilor de supraveghere în dinamica economică[406]. Putem nota că legislaţia din cele mai multe ţări a instituit progresiv obligativitatea evaluării pentru

404 Despre istoria acestor agenţii, v. Gilbert HAROLD, Bond Ratings as an Investment Guide: An Appraisal of their Effectiveness, New York, 1938; Philippe RAIMBOURG, Les Agences de rating, Economica, Paris, 1990.

405 Despre această funcţie, v. sinteza lui Olivier LICHY, „Les agences de rating“, Les Petites Affiches, 4 şi 6 septembrie 1991.

406 V. Timothy J. SINCLAIR, „Passing Judgements : Credit Rating Processes as Regulatory Mechanisms of Governance in the Emerging World Order“, Review of International Political Economy, vol. I, nr. 1,1994.

numeroase categorii de acţiuni, demonstrând funcţia structurantă îndeplinită de aceste agenţii. Notele acordate de aceste agenţii au câştigat un statut ce le conferă o importanţă echivalentă cu cea a ratelor de solvabilitate reglementare.

Evaluările lansează semnale, introducând astfel o altă formă de guvernanţă în funcţionarea economiei. *Certificarea* reprezintă un al doilea tip, mai normativ, de putere de supraveghere. Dacă evaluările nu sunt legal decât „informări" menite să încurajeze sau să descurajeze tranzacţii, certificările se înscriu într-o perspectivă reglementară mai explicită. Ele determină eligibilitatea sau excluderea unei acţiuni dintr-un portofoliu sau, în domeniul industrial, autorizarea intrării pe piaţă a unui produs[407]. Încă din secolul al XVIII-lea, dispozitivele de certificare a produselor în sectoare precum cel textil au încadrat funcţionarea pieţelor. Economiştii liberali, în frunte du Turgot, au combătut virulent aceste dispozitive, estimând că cumpărătorii puteau reacţiona rapid dacă erau înşelaţi asupra calităţii unui produs şi că vânzătorii aveau interesul să nu-şi înşele clienţii pentru a-şi păstra reputaţia. Însă această imagine magică a funcţionării pieţei era adesea departe de realitate. Supravegherea imediată a consumatorului a fost, aşadar, dublată, în unele domenii, de o *supraveghere expertă*. În acest cadru, certificarea funcţionează ca o „cârjă de încredere"[408].

Mecanismele de *audit* completează gama dispozitivelor de supraveghere. Dezvoltarea acestora – s-a vorbit chiar despre o „explozie a auditului" – a corespuns unei necesităţi de a reîntemeia încrederea în instituţii, încredere pe care piaţa nu o putea asigura. Legitimitatea

---

407 în domeniul produselor farmaceutice, v. Boris HAURAY, L'Europe du médicament: politique, expertise, intérêts privés, Presses de Sciences-Po, Paris, 2006.

408 V. Philippe MINARD, „Les béquilles de la confiance dans le secteur textile au XVIIIe siècle" şi Alessandro STANZIANI, „Qualité des denrées alimentaires et fraude commerciale en France, 1871-1905", in V. MANGEMATIN, C. THUDEROZ, Des mondes de confiance, op. cit.

şi credibilitatea organizaţiilor, şi deci a întreprinderilor, se sprijină, aşadar, pe evaluări externe independente. Intervenţia unui *terţ investigator* are funcţia de a „dezvălui” situaţii şi date pentru a produce un aviz motivat asupra gestiunii unei organizaţii. Un mod de a valida corectitudinea conturilor şi conformitatea dintre faptele şi declaraţiile întreprinderilor. Auditul a devenit astfel un element decisiv al guvernanţei[409]. Instituţiile nu mai sunt credibile decât dacă se supun acestor ritualuri constrângătoare de verificare[410]. Aceste operaţiuni devin o dovadă şi o ocazie de afirmare. Pentru instituţii, auditul reprezintă un fel de „asigurare negativă”. Sub această aparenţă tehnică, se constituie astfel o semnificativă putere indirectă.

Observăm în ordinea economică şi emergenţa ultimei modalităţi de supraveghere pe care am descris-o în ordine politică: denunţul. În Statele Unite, aşa-numiţii *whistleblowerăi* cei care trag semnale de alarmă, cei care, din interiorul organizaţiilor, denunţă disfuncţii grave, sunt protejaţi de lege[411]. Legea Sarbanes-Oxiey, votată în iulie 2002 după o întreagă serie de scandaluri financiare, obligă întreprinderile americane cotate la Bursă să se doteze cu proceduri prin care salariaţii să poată denunţa anonim fraudele despre care au cunoştinţă[412]. Încălcări ale deontologiei, nereguli în materie de calitate a produselor, tentative de a masca datele referitoare la securitatea muncii, malversaţiuni financiare pot fi raportate de angajaţi fără ca aceştia să poată fi acuzaţi că dăunează

409 Peter MOIZER (ed.), Govemance and Auditing, Edward Elgar, London, 2004.

410 V. lucrarea clasică a lui Michael POWER, The Audit Society: Rituals of Vérification, Oxford University Press, Oxford, 1997.

411 Pentru o primă abordare a literaturii, acum proliferante, despre acest subiect, v. Roberta Ann JOHNSON, Whistleblowing, When it Works and Why, Lynne Rienner Publishers, Boulder (Co.), 2003.

412 Stephen M. COHN, Michael D. KOHN, David K. COL APINTO, Whistleblower Law: A Guide to Legal Protections for Corporate Employees, Praeger, Westport (Conn.), 2004.

întreprinderii. Este un mod de a recunoaşte că aceeaşi persoană este în acelaşi timp un muncitor dependent al organizaţiei care îl angajează şi un cetăţean independent. *Whistleblower* este pentru întreprindere ceea ce rebelul sau rezistentul sunt în sistemul politic. Însă, un rebel recunoscut şi protejat. *Whistleblower* exercită o putere de supraveghere, deţinând în acelaşi timp echivalentul unei puteri de veto[413]. Fapt semnificativ, în 2003, publicaţia *Times* le-a numit „personalităţi ale anului" pe cele trei persoane care denunţaseră neregulile din Enron, Worldlom şi FBI. Mai multe directive europene s-au angajat în aceeaşi direcţie. Desigur, preocuparea etică este centrală. Există însă şi o funcţie mai prozaic „managerială" în aceste acţiuni de denunţ. Ele contribuie la producerea informaţiilor utile bunei funcţionări a pieţei şi a instituţiilor. Am putea vorbi, aşadar, despre un *denunţ de control*. Există însă şi modalităţi mai comune de intervenţie directă a indivizilor în organizaţii. Asistăm astfel la înmulţirea blogurilor personale în întreprinderi, forme de expresie critică şi independentă[414]. Au apărut şi alte tehnici de producţie directă a informaţiei şi de sugestie: *hotlines*, forumuri de discuţii, mediatori etc. Întreprinderile au fost mult timp caracterizate de exerciţiul unei puteri ierarhice şi autoritare, contrastând cu procedurile reprezentative din sfera politică. Ele încep acum să facă loc puterilor indirecte. Nu dintr-un exces de virtute, ci sub presiunea faptelor, a aşteptărilor salariaţilor şi, mai mult, a exigenţelor pieţei.

Piaţa sau triumful puterii de veto

Să continuăm paralela dintre economic şi politic pe terenul puterilor de obstrucţie. Consumatorii şi alegătorii sunt frecvent asemănaţi, primii „alegând" produsele aşa cum ultimii îşi aleg reprezentanţii (literatura despre

413 Gerald VINTEN (ed.), Whistleblowing: Subversion on Corporate Citizenship St Martin's Press, New York, 1994.

414 V. Frédérique ROUSSEL, „Quand l'employé fait blog", Libération, 6 iunie 2005.

subiect este enormă). Comparaţia dintre cele două tipuri de expresie a preferinţelor şi a modalităţilor de decizie a prilejuit numeroase studii asupra distincţiei dintre *piaţă şi forum*. Considerabile sunt şi analizele diferitelor forme de raţionalitate, chiar şi limitate, ce operează în cele două domenii, lucrările lui Jon Elster jucând un rol de pionierat în materie. Caracteristica majoră a pieţelor a fost însă insuficient subliniată: pieţele sunt structurate prin intervenţii negative. Pieţele financiare ilustrează cel mai bine acest aspect. Putem, aşadar, propune o interpretare a funcţionării acestora plecând de la distincţia propusă de Albert Hirschman între defecţiune şi luare de cuvânt (*exit* şi *voice*) [415]. În ordinea politică şi socială, cele două modalităţi de intervenţie coexistă. Votul însuşi combină cele două elemente, amestecând refuzul şi aspiraţiile, suprapunând suveranitatea pozitivă şi cea negativă. Nu acesta este cazul pieţelor: în funcţionarea acestora, defecţiunea are sistematic întâietate în faţa luării de cuvânt[416]. Pieţele recurg în permanenţă la arbitraje între încredere şi neîncredere care privilegiază cel de-al doilea comportament. Într-o situaţie de incertitudine, neîncrederea primează întotdeauna. Asimetria transformă judecata negativă în motor al deciziilor pe piaţă: opţiunea pentru vânzarea acţiunilor este cea care, în ultimă instanţă, are forţa structurantă.

Piaţa este expresia deplină a suveranităţii negative şi pentru că aceasta din urmă se exprimă dispersat, diseminat, fără vreo formalizare sau agregare *apriori*. Piaţa întrupează astfel un fel de domnie a opiniei, inclusiv în formele sale negative, precum zvonul. Un univers în care principiul reprezentării organizate nu-şi găseşte locul şi tocmai de aceea modelul său de coordonare se aseamănă imaginii mâinii invizibile. Piaţa este, aşadar,

---

415 Albert O. HIRSCHMAN, Exit, voice and Loyalty, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1970.

416 V. remarcile foarte sugestive ale lui Mathias EMMERICH, „Le marché sans mythes“, Revue de l’OFCE, nr. 57, aprilie 1996.

dublu guvernată de moduri indirecte de control. Constatarea ne determină să atragem atenţia asupra caracterului problematic al unor critici actuale ce-i sunt adresate. Înţeleasă în termenii evocaţi, piaţa nu este în fapt decât una dintre expresiile, desigur emblematice, ale fenomenului diseminării deciziei. Procesul obsesiv al „ororii neo-liberale" instrumentat de unele voci maschează amploarea şi natura profundă a problemelor ridicate de impolitica contemporană. El reduce chestiunea la opoziţia considerată consistentă şi evidentă dintre voinţa politică şi libertatea economică, dintre interesul particular şi interesul general, când însăşi noţiunea de politică în raportul său cu democraţia se află în cauză. Piaţa este un *revelator* al cauzei impoliticii contemporane. Ea nu este o mare putere ascunsă, ce domină societatea şi îi impune „voinţa", ci vectorul mecanic al unei forţe anonime, eminamente negative, pe care nimeni nu o poate stăpâni, dar care se impune asupra tuturor. Piaţa este expresia exacerbată a implicării negative, figura absolutizată a democraţiei „civile" şi, prin urmare, ilustrarea cea mai radicală a separaţiei democraticului de politic. „Criza generalităţii" ce caracterizează societăţile în care trăim este în primul rând politică.

Economia impolitică

Aceste scurte remarci ne sugerează că o comparaţie ar fi posibilă între formele indirecte ale democraţiei şi un întreg ansamblu de mecanisme şi de comportamente din sfera economică. Mecanismele de supervizare, de evaluare, de audit constituie puteri de supraveghere mult mai structurate decât cele pe care le-am descris în ordinea politică. Contrademocraţia, am putea spune, se desăvârşeşte în sfera economică. Putem însă constata cu tot atâta surprindere că formele „democraţiei instituite" sunt şi aici în declin. Puterea sindicatelor este masiv erodată, iar întreprinderea este din ce în ce mai puţin guvernată de principii de tip reprezentativ. Distanţa faţă de figurile „progresului", aşa cum au fost imaginate

acestea începând cu anii ’20, este spectaculoasă. Se credea pe atunci că mecanismele democraţiei reprezentative constituiau prototipul oricărei organizaţii moderne şi că, în virtutea acestui statut, erau menite să depăşească graniţele spaţiului politic[417]. Marea temă a „democraţiei industriale” a mobilizat vreme de decenii spiritele reformatoare. În Franţa, un François Bloch-Lainé, susţinut de sindicate, cerea în anii ’60 constituirea unui guvern ales al întreprinderii, responsabil în faţa unei adunări ce ar fi reunit reprezentanţi ai muncitorilor, ai consumatorilor şi ai acţionarilor[418]. Modelul german al cogestiunii avea surse de inspiraţie similare. La sfârşitul anilor ’60, termenul de autogestiune va actualiza şi va radicaliza aceste idei, asociindu-le noilor imperative ale unei implicări mai directe a indivizilor în funcţionarea organizaţiilor. Perspectiva presupunea transpunerea instituţiilor democraţiei, concepută pozitiv, în diferitele sfere ale activităţii sociale. Vechiul slogan al secolului al XIX-lea – „nu putem avea republica în societate atâta vreme cât în întreprindere domneşte monarhia” – continua să ţină loc de reper al acţiunii.

Ştim acum că mişcarea nu a triumfat. În acest sens, anii ’80 marchează o ruptură incontestabilă. În loc să constatăm un fel de generalizare a modelului reprezentativ clasic, asistăm mai degrabă, *în toate domeniile*, la o dezvoltare a puterilor indirecte. Şi nimeni nu pare să o regrete. Nimănui nu-i mai trece astăzi prin cap să propună alegerea responsabililor întreprinderii pentru o mai bună îndeplinire a binelui comun. Ideea naţionalizării, derivată şi ea din perspectiva constituirii unei „puteri bune”, şi-a

417 Să ne amintim că Sieyès avusese încă din 1789 această intuiţie, considerând că sistemul diviziunii muncii - asimilat de el principiului reprezentativ - urma să se extindă asupra tuturor sferelor vieţii sociale. „Totul este reprezentare în starea socială [...] Diviziunea muncii se aplică în politică, precum şi în toate tipurile de munci productive“, citat în La Démocratie inachevée, op. cit., p. 13.

418 François B LOCH-LAINE, Pour une réforme de l'entreprise, Seuil, Paris, 1961.

pierdut vigoarea din aceleaşi motive. Un consens de fapt ne îndeamnă să ne încredem în multiplicarea diverselor mecanisme de control. Alături de extinderea formelor de supraveghere, observăm şi afirmarea în forţă a procedurilor de obstrucţie. Să luăm un alt exemplu. În anii ’60, încă mai credeam că viitorul guvernării economice se va afla în forme suple de planificare ce se vor substitui pieţei[419]. Astăzi, reformele sunt imaginate sub specia creşterii puterilor de control. Responsabilii de întreprindere au constatat că poziţiile lor sunt mai vulnerabile în această nouă lume a „capitalismului opiniei” decât erau în universul caracterizat de forţa sindicatelor. Ce concluzii putem trage? Mai întâi, imaginile legitimităţii şi ale eficienţei s-au schimbat. Puterile indirecte par să fie mai capabile de a influenţa cursul lucrurilor, fie că exerciţiul lor este mai uşor de însuşit social fie că sunt asumate de instituţii considerate calificate prin caracterul lor imparţial.

Analogia dintre economic şi politic nu trebuie să ne îndrepte către concluzii naive şi grăbite. Un întreg val de scandaluri financiare din anii 2000 (Enron, Worldlom etc.) a demonstrat vulnerabilitatea şi insuficienţa unor mecanisme de evaluare, de audit şi de supervizare. Chestiunea controlului controlorilor a izbucnit atunci în toată violenţa sa[420]. Problemele ridicate de funcţionarea puterilor indirecte în economie ne invită să le reinterogăm corespondentele din ordinea politică. Putem de altfel constata că puterile politice indirecte, în special cele ale media sau ale judecătorilor, au fost la rândul lor supuse unor critici acerbe, chiar dacă politica nu cunoaşte echivalentul strict al crahului economic.

Asemănarea pe care am schiţat-o ne împinge şi mai departe. Dincolo de disfuncţiile lor notabile, dezvoltarea

419 V. perspectivele caracteristice epocii în Andrew SHONFIELD, Le Capitalisme aujourd’hui: L’Etat et l’entreprise, Gallimard, Paris, 1967.

420 V. de exemplu Catherine GERST, Denis GROVEN, To B or not to B. Le pouvoir des agencies de notation en question, Village Mondial, Paris, 2004.

puterilor indirecte din sfera economică ne arată cu claritate că mişcarea de „democratizare” la care participă nu implică nicio dimensiune politică. Asistăm chiar, în ordinea economică, la o radicalizare a caracterului impolitic al acestor puteri. O dovedeşte în primul rând idealizarea obsesivă a principiului transparenţei. Căci transparenţa îşi merită pe deplin numele în economie: ea descrie proiectul unei vizibilităţi perfecte, o totală lipsă a fenomenelor de frecare, un alt nume pentru utopia pieţei. În acest caz, puterile de supraveghere şi de evaluare îşi propun să instituie domnia mâinii invizibile, aflată la antipozii oricărei idei politice[421]. Însă caracterul impolitic al economiei merge şi mai departe. El corespunde şi faptului că ne putem imagina întreprinderi şi pieţe din ce în ce mai controlate şi mai supravegheate fără ca problema politică în economie, cea a repartiţiei bogăţiilor, să fie vreodată ridicată. Constatăm cu surprindere că distanţarea veniturilor între muncă şi capital, precum şi explozia inegalităţilor de remuneraţie între management şi salariaţii întreprinderilor au fost simultane cu înmulţirea instanţelor de control şi reglementare. Capitalismul poate fi, aşadar, şi mai încadrat şi mai injust. Altfel spus, mai transparent şi mai inegalitar. Diferenţa dintre controlul liberal şi controlul democratic, a cărui importanţă am expus-o în capitolele precedente, merită să fie din nou subliniată. Imaginea îngroşată a analogiei economice devine deosebit de utilă pentru a ne ajuta să înţelegem natura şi efectele puterilor contrademocratice şi pentru a ne determina să luăm în serios problemele impoliticii.

REGIMUL MIXT AL MODERNILOR (CONCLUZII)

Explorarea universului contrademocraţiei ne invită să reconsiderăm obişnuitele discursuri despre retragerea cetăţenilor şi despre instaurarea unui univers restrâns al sferei private. Ea ne incită în acelaşi timp să reinterpretăm disfuncţiile şi problemele democraţiilor contemporane

421 V. Pierre ROSANVALLON, Le Capitalisme utopique. Histoire de Vidée de marché, ediţie nouă, Seuil, Paris, 1990.

restituindu-le într-o perspectivă extinsă, ce depăşeşte simpla dimensiune electoral-reprezentativă şi scoate la lumină divorţul contemporan dintre dezvoltarea *formelor* contrademocratice şi o anumită regresie a *funcţiei* politicului. Însuşi cadrul democraţiei se cuvine redesenat şi complicat. Am distins trei dimensiuni, trei scene ale democraţiei, fiecare cu specificul ei: guvernarea electoral-reprezentativă; activitatea contrademocratică; producţia politicului. Prima dimensiune este cea mai studiată, constituită fiind din ansamblul principiilor şi procedurilor ce reglementează participarea, expresia şi reprezentarea cetăţenilor, legitimarea puterilor, precum şi mecanismele responsabilităţii şi ale reactivităţii ce leagă guvernul de societate. Dimensiunea contrademocratică, obiectul acestei cărţi, capătă consistenţă prin practicile de supraveghere, de obstrucţie şi de judecată prin care societatea exercită forme de presiune asupra guvernanţilor, construind un fel de magisteriu paralel şi informai al unei puteri corective (ce se manifestă fie direct, fie prin instituţii *ad hoc*). Cea de-a treia dimensiune, producţia politicului, acoperă activitatea reflexivă şi deliberativă prin care sunt elaborate regulile constituirii unei lumi comune: determinarea principiilor de justiţie; arbitrajul situaţiilor şi intereselor diferitelor grupuri; modurile de articulare dintre privat şi public. Dezvoltarea acestei activităţi răspunde unei exigenţe de lizibilitate şi vizibilitate. Tipologia ne permite să clarificăm analiza fenomenului democratic, oferindu-ne în acelaşi timp un punct de sprijin pentru a surprinde cu o mai mare acurateţe condiţiile contemporane ale progresului democratic în diferitele sale dimensiuni.

Căile unei noi democraţii

ELECTORAL-REPREZENTATIVE

Democraţia electoral-reprezentativă este animată de câteva tensiuni structurante. Mai întâi, o tensiune între perspectiva unui sufragiu-apartenenţă, semn al includerii într-o comunitate politică, întemeiată pe un principiu

radical de egalitate, şi ideea unui sufragiu-guvernant, expresie a accesului la o suveranitate împărtăşită şi mod de interpelare a competenţei indivizilor. Tensiunea dintre „număr" şi „raţiune" a subîntins şi a ritmat prin progresele şi regresele sale istoria sufragiului universal, întrepătrunsă cu cea a consacrării individului-suveran în societăţile moderne. Reprezentarea democratică a adăugat fisura originară dintre unitatea abstractă a suveranului, la care fac trimitere noţiunile de popor sau naţiune, şi diversitatea condiţiilor sociale. Cum se poate organiza oare coincidenţa dintre un „popor-principiu" şi un „popor societate"? Altfel spus, cum poate oare suveranul căpăta formă şi chip prin reprezentarea într-o adunare? întreaga dificultate a reprezentării democratice s-a hrănit din distanţa dintre un principiu politic – afirmarea supremaţiei voinţei generale – şi o realitate sociologică. Într-o democraţie, poporul este un stăpân imperios şi totodată insesizabil. Sacralizând voinţa împotriva ordinii naturii sau a istoriei, politica modernă a încredinţat poporului puterea chiar în momentul în care proiectul de emancipare pe care-l purta determina abstractizarea paralelă a socialului, abolind vechea societate a ordinelor şi a corpurilor. Iată formulată contradicţia dintre *principiul politic* al democraţiei şi *principiul* său *sociologic*: principiul politic consacră puterea unui subiect colectiv căruia principiul sociologic îi dizolvă consistenţa şi îi reduce vizibilitatea. Aşadar, o tensiune inerentă noţiunii înseşi de suveranitate a poporului, definiţia guvernării reprezentative rămânând neterminată în originea sa. De la Revoluţiile franceză şi americană, unele voci au considerat că guvernarea reprezentativă este pe deplin conformă spiritului democratic, înţelegând-o ca un simplu artificiu procedural, un fel de echivalent „tehnic" al democraţiei directe în măsura în care aceasta din urmă nu putea fi practicată într-o societate de mari dimensiuni (se va vorbi astfel, în acest spirit, despre o „democraţie reprezentativă"). Alte voci înţelegeau însă guvernarea reprezentativă ca pe o

alternativă la o democraţie considerată periculoasă: pentru numeroşi constituanţi americani sau francezi, scopul reprezentării era cel al instituirii unei aristocraţii elective. Guvernarea reprezentativă se definea în acest caz împotriva democraţiei, îmbogăţind tipologia clasică a regimurilor.

Începând cu epoca revoluţiilor fondatoare, toate aceste tensiuni au alimentat în permanenţă sentimentul unei nedesăvârşiri, dacă nu chiar al unei trădări. Unele voci au sugerat că acestea izvorau din aşteptări şi nerăbdări ce trebuiau îngrădite pentru a deschide calea unei politici moderate. De la Madison şi Sieyès la teoreticienii liberali sau conservatorii contemporani ai realismului democratic, lista celor care au celebrat binefacerile unei politici modeste şi temperate menite să reducă nemulţumirile este lungă. Prudenţele intelectuale şi prejudecăţile împotriva numărului s-au combinat permanent pentru a hrăni viziuni resemnate ale politicului. În secolul al XX-lea, confruntarea cu ameninţarea totalitară nu a făcut decât să le întărească pentru a-i invita pe cetăţeni să-şi restrângă orizontul aşteptărilor. Astfel, idealul democratic a fost adesea redus la simpla realizare a unui regim protector al libertăţilor, înstrăinat de vechea ambiţie a suveranităţii efective a poporului. În secolul al XX-lea, de la Kelsen la Schumpeter, o pleiadă de teoreticieni vor transforma modestia propriilor lor aspiraţii în argument teoretic, invitându-ne să substituim metafizicii unui popor activ şi voluntar o viziune pur procedurală a legitimării politice. Din inima celor mai lucide prudenţe ce străjuiesc marginile prăpăstiilor săpate de nerăbdări şi de utopii, căutarea căilor unei autoguvernări mai efective şi a unui regim reprezentativ mai atent la societate şi-a păstrat vigoarea. În ultimele două secole, mecanisme constituţionale şi practici militante au continuat să fie inventate şi dezvoltate pentru a reda sens şi formă unei exigenţe de implicare şi de intervenţie. Această istorie nu s-a închis, aşa cum o demonstrează în numeroase ţări

numărul proiectelor şi al experienţelor menite să activeze imperativul cetăţenesc al participării şi al ameliorării mecanismelor reprezentative (fie că este vorba despre cumulul mandatelor sau despre limitarea duratei acestora, despre organizarea procedurilor electorale, despre recursul la forme de democraţie directă sau despre reconfigurarea diferitelor puteri). Vitalitatea dezbaterilor constituţionale, cu specificul lor naţional, dovedeşte şi ea vigoarea aşteptărilor pe care aceste reforme le trezesc.

Dezvoltarea formelor de implicare a cetăţenilor în deciziile care îi privesc constituie una dintre trăsăturile majore ale recentei evoluţii a regimurilor democratice. Termenul de „democraţie participativă", folosit începând cu anii '80 tocmai pentru a exprima această noutate, acoperă desigur experienţe şi practici foarte diverse. O distanţă considerabilă separă spre exemplu procedurile ce guvernează elaborarea celebrului „buget participativ" al oraşului Porto Alegre de practica mult mai modestă a reuniunilor de cartier. O mişcare generală pentru o mai mare concertare se face însă simţită. Referindu-ne numai la cazul francez, putem constata că un întreg ansamblu de dispozitive de participare au fost instituite prin texte adoptate începând cu anii '90: o lege din 1999 asupra amenajării teritoriului instituie obligativitatea organizării unor *consilii de dezvoltare* consultative la care iau parte asociaţiile; în 2002, *consiliile de cartier* au fost instituite în toate oraşele cu mai mult de optzeci de mii de locuitori; procedurile de anchetă publică au fost extinse şi înăsprite[422]. De asemenea, în 1995, a fost creată o Comisie naţională de dezbatere publică pentru ca asociaţiile interesate să poată participa la „acţiunea organismelor publice în materie de mediu" (instanţa a fost ridicată la rangul de autoritate independentă printr-o lege din 27

422 V. contribuţiile reunite în Marie-Hélène BACQUÉ, Henry RE Y, Yves SINTOMER, Gestion de proximité et démocratie participative. Une perspective comparative, La Découverte, Paris, 2005, precum şi grupajul „Alter-démocratie, alter-économie", Revue du MAUSS, nr. 26, semestrul 2,2005.

februarie 2002, intitulată semnificativ „democraţia de proximitate”). Atelierele, juriile, forumurile s-au multiplicat la nivelul regiunilor pentru a apropia instanţele executive de cetăţeni. De asemenea, cercetările desfăşurate pe terenul ştiinţelor sociale au inspirat experienţe punctuale de conferinţe de consens, de forumuri hibride, de jurii cetăţeneşti sau de sondaje deliberative[423]. Instituţiile şi practicile de acest tip sunt astăzi frecvente în numeroase ţări ale lumii. În fapt, noţiunea de democraţie participativă a fost aşezată la loc de onoare în proiectul *Tratatului constituţional al Uniunii Europene* elaborat în 2004. Nu numai că textul o menţionează, dar o şi distinge explicit de democraţia reprezentativă definind-o ca un „dialog deschis, transparent şi regulat cu asociaţiile reprezentative ale societăţii civile” (articolul 1.47). Emergenţa acestor elemente ale unei noi democraţii a fost însoţită de apariţia unei enorme cantităţi de publicaţii menite să deseneze contururile unei epoci noi, postreprezentative, a democraţiei ce ar da un plus de consistenţă idealului unei cetăţi pline de viaţă[424].

Motivele acestei evoluţii sunt numeroase şi diverse. Mai întâi, democraţia participativă răspunde unei aşteptări sociale. Cetăţenii sunt din ce în ce mai puţin dispuşi să-şi satisfacă participarea pe cale electorală şi să le ofere reprezentanţilor semnături în alb. Dimpotrivă, cetăţenii par să dorească acum ca opiniile şi interesele lor să fie luate în calcul într-un mod mai concret şi mai continuu. De cealaltă parte, autorităţile sunt nevoite să-şi consolideze propria legitimitate prin forme de schimb şi consultare. Puterile nu-şi mai văd recunoscută legitimitatea decât dacă se supun regulat discuţiei şi-şi motivează în permanenţă actele. Participarea a devenit însă indispensabilă şi pentru gestiunea eficientă a problemelor

423 V. M. CALLON, P. LASCOUMES, Y. BARTHE, Agir dans un monde incertain, op. dt.y precum şi Dominique BOURG, Daniel BOY, Conférences de citoyens, mode d'emploi, Descartes et Cie, Paris, 2005.

424 V. lucrările reprezentative pentru anii ’70 şi *80 semnate de Benjamin Barber, Joshua Cohen, Carole Pateman.

şi a populaţiilor. Utopia unui stat omniscient, capabil să guverneze societatea într-un mod raţional, şi-a pierdut întru totul vigoarea. Astfel, procesele de descentralizare s-au supus în primul rând unui imperativ managerial: eficienţa cere acum apropierea de teren, implicarea persoanelor interesate, tratarea informaţiilor culese la bază. Democraţia participativă se înscrie în această tendinţă, răspunzând exigenţelor unei guvernabilităţi moderne. Participarea are, aşadar, o dimensiune pe care o putem califica drept *funcţională*, aplicată fiind în special problemelor de interes local. Asistăm deci la instalarea unei democraţii care, deşi are certe virtuţi propedeutice şi pedagogice[425], suferă un discret proces de depolitizare prin propria sa banalizare. Nu o putem sacraliza şi nici nu putem vedea în ea cheia progresului democratic. Evoluţia se îmbină, de altfel, cu transformările ce afectează un ţesut asociativ marcat adesea de un fel de „coborâre către local”. De altfel, declinul marilor asociaţii civice naţionale din Statele Unite şi emergenţa unei societăţi civile din ce în ce mai structurate de grupări locale şi de *avocacy groups* parcelare a inspirat chiar formula unei „democraţii diminuate”[426].

Proiectul unei democraţii deliberative, care s-a impus progresiv în anii ’90, a luat implicit act de limitele tematicii participative pentru a sugera o abordare mai „calitativă”[427]. Noţiunile vehiculate – discuţia raţională, schimbul de argumente, forumul cetăţenesc – au deplasat problema. De la Jürgen Habermas la Bernard Manin, de la

---

425 Se cuvine desigur să distingem contextele. în America Latină de exemplu, asociaţiile şi mişcările, născute de regulă în vremea dictaturii, în momentul în care expresiile propriu-zis politice erau imposibile, au fost întotdeauna mai politizate, răspunzând unui deficit de stat şi de instituţii.

426 V. analizele documentate propuse de Theda SKOCPOL, Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life, University of Oklahoma Press, Norman, 2003.

427 Evoluţia a primit numele de „inflexiunea deliberativă“ (deliberative turn).

Joshua Cohen la Jon Elster, numeroşi cercetători au încercat să formalizeze o abordare mai procedurală a democraţiei, întemeiată pe viziunea unui popor délibérant[428]. O întreagă serie de studii au produs formulări mai precise ale modalităţilor de organizare a unei cetăţi mai bine informate, mai raţionale şi mai active. Unele voci au propus chiar ca ritualul electoral să fie însoţit de organizarea unor manifestări menite să simbolizeze această activitate[429]. Bibliografia subiectului, acum extrem de consistentă, ne-a permis să înţelegem dinamica mecanismelor argumentative, să clarificăm condiţiile formale ale unei deliberări eficiente şi să aprofundăm analiza proprietăţilor diferitelor moduri de formulare a concluziilor unei discuţii. Însă limitele acestei abordări şi problemele pe care ea le suscită au ieşit de asemenea la iveală. Polarizarea opiniilor, fenomen deja observat, a determinat corectarea unei viziuni puţin prea entuziaste în privinţa virtuţilor intrinseci ale discuţiei[430], în vreme ce critica a pus în evidenţă riscurile de a adopta o perspectivă mai degrabă consensualistă şi mai puţin conflictuală a vieţii democratice, precum şi cele de a subestima inegalităţile de resurse între diferitele grupuri ce iau parte la deliberarea colectivă[431]. Fără a minimiza

---

428 Dezvoltarea acestui curent în Statele Unite a fost determinată şi de dorinţa unei desprinderi de limitele teoriilor alegerii raţionale ce imaginau politica drept o simplă aritmetică agregativă a intereselor, v. Bernard MANIN, „L'idée de démocratie délibérative dans la science politique contemporaine", Politix, nr. 57,2002.

429 V. propunerea organizării unei „Zile a Deliberării", cu statut de sărbătoare naţională, avansată de Bruce ACKERMAN şi James S. FISHKIN, Deliberation Day, Yale University Press, New Haven, 2004.

430v .Cass R. SUNSTEIN, „The Law of Group Polarization", The Journal of Political Philosophy, voi. 10, nr. 2, iunie 2002.

431 V. observaţiile lui Lynn M. SANDERS, „Against Deliberation", Political Theory, voi. 25, nr. 3, iunie 1997. Se cuvine să notăm şi ostilitatea radicală a teoreticienilor decizionişti faţă de principiul deliberativ: de la Donoso Cortès la Cari Schmitt, aceştia au atacat în permanenţă discuţia ca practică de devitalizare a acţiunii şi a antagonismelor, constitutive ale esenţei politicului în viziunea acestora.

importanţa reflecţiei şi a experienţelor contemporane pe aceste două terenuri ale participării şi ale deliberării, se cuvine să extindem discuţia pentru a formula termenii unei înnoiri democratice. În zorii secolului al XXI-lea, organizarea contrademocraţiei constituie un prim şantier esenţial. Sarcina este dublă: trebuie mai întâi să evităm riscul unei degradări a contrademocraţiei într-un populism distructiv şi reductor pentru a restaura şi dezvolta apoi un sens autentic al politicului, un sens a cărui absenţă este astăzi profundă şi dureroasă.

Consolidarea contrademocraţiei

Diversele puteri contrademocratice s-au constituit prin însumarea unor practici şi în absenţa unui plan de ansamblu, manifestându-se ca reacţie la eşecurile guvernării electoral-reprezentative. Activitatea contrademocratică nu poate fi însă constituţionalizată sub specia unor instituţii *ad hocy* în modul în care o gândise secolul al XVIII-lea. Ea suferă, aşadar, de o anumită instabilitate structurală, susceptibilă să ia forma unor manifestări ce-i alterează până la urmă sensul. Iată de ce se cuvine să revenim asupra acestei probleme a constituţionalizării imposibile. Am evocat deja în capitolele precedente eşecul Consiliului cenzorilor din Pennsylvania sau al Tribunatului francez, eşec datorat în ambele cazuri incapacităţii structurale de a construi o „instituţie pură a, asociată strict funcţiei sale şi complet detaşată de jocul politic. În fapt, ideea unei instituţii pur funcţionale nu are niciun fel de consistenţă practică. Am putea crede altfel că binele, dreptatea sau interesul general pot fi cu uşurinţă întrupate. Sau, altfel spus, nu am putem spera să realizăm printr-o putere contrademocratică o formă de generalitate imposibil de instituit prin mecanismele obişnuite ale guvernării reprezentative. Aşa cum perfecţionarea instituţiilor democratice trece prin multiplicarea formelor de reprezentare şi de suveranitate, îndeplinirea funcţiei contrademocratice nu poate rezulta decât din înmulţirea modalităţilor sale de expresie. Dacă nimeni nu poate

pretinde că întrupează voinţa poporului sau că este vocea definitiv autorizată a acestuia, tot astfel nimeni nu poate afirma că-i exprimă singur figura critică: nimeni, adică nicio instituţie şi niciun grup. Aceasta era ţinta idealistă a instituţiilor *ad hoc* sau, într-un mod pervers şi partizan, a mişcărilor populiste (acestea din urmă fiind caracterizate de pretenţia de a întrupa „adevăratul popor” în faţa puterilor considerate corupte). Contrademocraţia are o instabilitate intrinsecă ce ne invită la o permanentă atitudine critică.

Funcţia contrademocratică nu poate fi decât plurală. Este însă vorba despre un pluralism ce se cuvine declinat în moduri de organizare foarte heterogene, corespunzătoare aproximărilor diferenţiate ale generalităţii sociale (de la caracterul foarte vag al opiniei publice la caracterul mai structural, cvasireprezentativ al anumitor funcţii precum cea a judecăţii). Consolidarea contrademocraţiei ne cere, aşadar, să acordăm o atenţie specială modurilor intermediare de structurare a funcţiei. Între puterea pur informată a opiniei sau a intervenţiei militante şi dispozitivul strict constituţional rămâne un spaţiu generos ce merită explorat. Un astfel de demers deschide o nouă cercetare, indisociabil teoretică şi practică, pe care această carte nu-şi propune să o înceapă. Cum am ajuns însă în pragul ei, se cuvine să întredeschidem uşa. Să considerăm mai întâi diferitele categorii ale puterilor de supraveghere, ce se manifestă astăzi în cinci moduri: puterea parlamentară de control al executivului şi anchetă; manifestarea difuză a opiniei publice polarizate în spaţiul mediatic; intervenţia critică a partidelor politice de opoziţie; acţiunile mişcărilor sociale şi ale organizaţiilor civice; instituţiile democratice *ad hoc*. Putem construi cu ajutorul lor registre comparative ale situaţiei din diferite ţări, retrasând în acelaşi timp evoluţia istorică a fiecărui caz.

Variaţiile unor asemenea registre sunt considerabile. Am sugerat deja importanta tendinţă istorică, manifestă în

secolul al XIX-lea, de concentrare a acestor funcţii în spaţiul parlamentar, după abandonarea experimentelor de construcţie a unor instituţii *ad hoc*. Examinarea comparativă a rolului actual atribuit Parlamentelor sau a vitalităţii societăţilor civile ne ajută şi ea să contrastăm situaţiile, însă tipologia ne permite să subliniem şi evoluţiile transversale cele mai semnificative. Tendinţa către „privatizarea" şi segmentarea opiniei publice alimentată de revoluţia internetului determină schimbarea înţelegerii mecanismului de supraveghere a opiniei în măsura în care generalitatea acesteia este drastic redusă prin apropierea din ce în ce mai personalizată a expresiei sociale. „Democratizarea".

sporită a supravegherii devine astfel vectorul direct al caracterului impolitic al societăţilor în care trăim. În acelaşi timp, rolul partidelor în demersurile de supraveghere se diminuează de vreme ce aceşti actori se văd consemnaţi să-şi exercite strict rolul ce le revine în funcţionarea guvernării electoral-reprezentative[432]. Se cuvine deci să ne aplecăm asupra dezvoltării noilor moduri de structurare intermediară a diverselor acţiuni de supraveghere desfăşurate de organizaţii militante *nepartizane*. Ne-am putea imagina, de exemplu, apariţia unor *agenţii cetăţeneşti de evaluare* menite să aprecieze activitatea anumitor organisme publice sau a unor *observa*toare *cetăţeneşti* atente la chestiuni sau evoluţii preocupante. De altfel, asemenea iniţiative s-au manifestat deja în domeniul tratamentului inegalităţilor sau al comportamentelor de segregare spre exemplu. Miza esenţială a progresului democratic se situează cu siguranţă pe acest teren al expertizei şi al vigilenţei cetăţeneşti. Este, prin urmare, necesar să imaginăm forme mai instituţionalizate ale unei asemenea supravegheri. Nici

432 Astfel cred că trebuie înţeleasă discreditarea de care suferă astăzi partidele politice. Aceasta are mai întâi cauze funcţionale - diseminarea şi reaproprierea socială a formelor de opoziţie şi de control dar se hrăneşte şi din echivocul poziţiei partidelor, aflate între câmpul electoral-reprezentativ şi cel contrademocratic.

aici nu lipsesc pistele de explorat. În unele domenii, cetăţeni selectaţi prin tragere la sorţi s-ar putea constitui în comisii de anchetă, iar autorităţile publice independente s-ar putea multiplica (după modelul autorităţilor constituite în Franţa pentru a lupta împotriva discriminării sau pentru a veghea asupra respectării normelor deontologice de către forţele de poliţie). Contrademocraţia de supraveghere, manifestă în aceste registre diverse, ar putea deveni astfel unul dintre pilonii constitutivi ai unei cetăţenii mai active şi mai participative.

Aşa cum am observat deja, puterile de obstrucţie au sfârşit prin a contura o suveranitate negativă ale cărei aspecte reactive şi distructive ies adesea în evidenţă şi pe seama cărora profită în primul rând deriva populistă. Însă istoria acestor puteri ne sugerează că şi alte perspective sunt posibile. Orizontul unei dezvoltări pozitive a acestor puteri ne cere să revenim la raţiunea ce le-a motivat existenţa: constituirea unor modalităţi de critică şi control capabile să introducă în funcţionarea instituţiilor politice o discordanţă a timpurilor. Aceste moduri corespund în fapt exerciţiului unei suveranităţi plurale în care legitimitatea electorală încetează să se mai impună simplu şi univoc. Într-o asemenea perspectivă, controlul constituţionalităţii devine modalitatea cea mai evidentă de manifestare a unei puteri de obstrucţie instituite, construită în speţă pe baza unei ierarhii a puterii de interpretare a textelor. În tabăra Executivului, dreptul de a dizolva Parlamentul constituie, acolo unde există, o puternică formă de obstrucţie, în măsură să propună un fel de verificare a majorităţii menite să resincronizeze, dacă este cazul, legătura desfăcută dintre legitimitatea socială şi cea electorală. La rândul ei, cenzura parlamentară a actelor Executivului îi furnizează elementul de simetrie.

Suntem departe, în toate aceste cazuri, de simpla idee a unei acţiuni de obstrucţie ce nu ţinteşte către niciun fel de orizont coerent. S-ar cuveni deci să avansăm în această direcţie pentru a transforma dimensiunea

funcţional contestatară a contrademocraţiei într-o resursă politică mai activă şi mai utilă. Putem oare găsi o cale de a socializa asemenea puteri judiciare de obstrucţie? Aceasta era ideea diferitelor forme de cenzorat imaginate la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Dedublarea legitimităţii implicată de asemenea sisteme este acum realizată parţial prin procedurile de verificare a temporalităţilor regulate ale instituţiilor politice. Însă aceste proceduri par adesea rupte de universul cetăţenesc. Cum putem remedia o astfel de situaţie? Prin alegerea judecătorilor constituţionali? Ideea se regăsea în numeroase proiecte revoluţionare. Nu este poate soluţia cea mai satisfăcătoare. Desigur, alegerea creează o legătură puternică, însă aceasta este doar episodică şi câteodată prea puţin raţională. Apropierea cetăţenească se poate produce, aşadar, prin întărirea unei constrângeri *permanente* de argumentare şi de justificare a deciziilor unor asemenea puteri. În prezent, un preşedinte francez care decide dizolvarea adunării nu trebuie să-şi motiveze gestul; de asemenea, în numeroase ţări, curţile constituţionale nu-şi justifică deciziile: absenţa explicaţiei creează sentimentul distanţei, iar exerciţiul contraputerilor de acest tip se manifestă sub forma unei autorităţi nude şi inaccesibile. Dimpotrivă, argumentaţia are darul de a ţese o legătură chibzuită, de a stabili o relaţie puternică, de a recunoaşte implicit existenţa unei obligaţii; argumentaţia obligă puterea să coboare de pe piedestal. În acest caz, nu o instituţie, ci un tip de practică ne permite să construim util funcţia contrademocratică.

Alte moduri de instituţionalizare sau alte practici ale puterilor de obstrucţie ar putea fi imaginate de exemplu pentru a suspenda în unele cazuri o acţiune publică cu potenţial de risc. Se poate recurge în asemenea cazuri la sesizarea tribunalelor ordinare (o procedură judiciară duce atunci la o *decizie*). Puterea de obstrucţie este, şi în acest caz, exercitată prin intermediari. Poate fi oare exercitată direct? în circumstanţe excepţionale, acesta este sensul ultim al insurecţiei sociale sau al rezistenţei exemplare a

indivizilor izolaţi. În mod *normal*, puterea de obstrucţie este întotdeauna delegată. Ea nu devine cu adevărat socială decât în măsura în care se supune unei constrângeri de justificare şi de dare de seamă. În structura sa, puterea de obstrucţie este întotdeauna o deconstrucţie a temporalităţilor *apriori* ale sistemului politic. Esenţa sa este cea a unui veto suspensiv: ea consistă într-o verificare a democraţiei prin ea însăşi, într-o distincţie a propriilor ritmuri şi într-o multiplicare a propriilor săi agenţi. Puterile contrademocratice de obstrucţie participă la o înmulţire şi la o extindere a perspectivei reprezentative printr-un proces de surpare ce debordează simpla sferă electorală. Ele participă astfel la caracterul structural indirect al democraţiei reprezentative[433].

Cea de-a treia figură a contrademocraţiei, puterea de judecată, nu se exercită decât arareori în mod direct, ca în cazul juriilor populare (şi aici numai în domenii cu caracter politic). În acest cadru, poporul-judecător este mai degrabă un regulator al moravurilor şi al legăturii sociale şi mai puţin un participant la sfera politică. Aşa cum am observat mai devreme, situaţia nu a fost întotdeauna astfel: în secolul al XIX-lea, afacerile de presă, legate structural de discuţia publică, erau aduse în faţa unor asemenea jurii. împotriva procesului de profesionalizare a justiţiei, desfăşurat pretutindeni la sfârşitul secolului al XIX-lea, ne putem întreba dacă nu ar fi cazul să recurgem acum la o mişcare contrară. Delictele de corupţie sau de abuz al bunurilor publice ar putea fi supuse aprecierii unor asemenea juraţi pentru a da o mai mare solemnitate condamnării atingerilor aduse funcţionării democraţiei. În majoritatea cazurilor, în democraţii, justiţia este pronunţată *în numele poporului* de către judecători care acţionează ca reprezentanţi ai comunităţii. Această dimensiune reprezentativă ar putea fi întărită. Dar nici aici alegerea nu pare să fie soluţia cea mai eficientă. Obligaţia

433 V. în această privinţă La Démocratie inachevée, op. cit., p. 410.

motivării deciziilor este susceptibilă să producă rezultate mai bune în măsura în care ea provoacă extinderea actelor judecătorului într-o expresie chibzuită a interesului public, caracterul permanent al obligaţiei justificării socializând astfel funcţia judecătorului mai mult decât ar face-o alegerea periodică[434]. Puterile contrademocratice s-ar vedea astfel întărite fără ca riscul unei derive populiste să crească. Asemenea inovaţii nu sunt însă suficiente pentru a compensa tendinţa impolitică ce se manifestă în prezent. Se cuvine să căutăm deci calea unei restaurări a funcţiei politice ca atare.

Repolitizarea democraţiei

Contrademocraţia are partea sa de umbră: impolitică. Iată sursa impresiei difuze şi persistente a disconfortului ce însoţeşte paradoxal emergenţa unei societăţi civile mai active, mai informate, mai dispusă să participe la viaţa cetăţii. Soluţia? Soluţia se găseşte în reconstrucţia viziunii unei lumi comune, în posibilitatea de a surmonta explozia şi fărâmiţarea. Sentimentul neputinţei şi al crizei de sens se hrănesc reciproc. Vidul de sens şi nu vidul voinţei constituie principala problemă a prezentului. Nu avem reţete magice pentru a ieşi din acest cerc vicios şi nici reforme simple sau instituţii salvatoare. Lipseşte mai degrabă travaliul societăţii asupra ei înseşi; lipseşte, aşadar, acţiunea reflexivă. *Democraţia este în acest caz definită prin propriile sale eforturi* şi nu numai prin viaţa structurilor sale: democraţia este o multitudine de conflicte, de negocieri, de interpretări şi formulări ale regulilor vieţii colective; este producţie a unui limbaj adecvat al experienţei, capabil să o descrie şi să o stăpânească. Aceste „munci ale democraţiei”, ce o definesc în funcţia sa de instituire a socialului, pot fi regrupate în trei categorii: producţia unei lumi lizibile, simbolizarea puterii colective şi interpelarea diferenţelor sociale.

Prima dimensiune se află chiar în inima definiţiei

434 V. studiile reunite de Chaïm PERELMAN şi Paul FORIERS in La Motivation des décisions de justice, Émile Bruylant, Bruxelles, 1978.

acţiunii politice, trasând distincţia dintre simpla tehnică de gestiune şi arta guvernării. În fapt, a guverna nu înseamnă numai a rezolva probleme de organizare, a aloca resurse în mod raţional, a planifica o acţiune în timp. A guverna înseamnă, înainte de toate, a face lumea inteligibilă, a construi instrumente de analiză şi de interpretare care să le permită cetăţenilor să se comporte şi să acţioneze eficient. Există, aşadar, o dimensiune fundamental *cognitivă* a politicului: politicul produce cetatea ajutând-o să se reprezinte, să-şi oglindească permanent responsabilităţile, să-şi înfrunte lucid problemele. Departe de o viziune pasivă a unei puteri ce ar trebui dedusă în mod ideal din societate pentru a-i constitui reflexia fidelă, miza politică prin excelenţă rezidă în revelarea societăţii ca atare, în construcţia sensului şi a formei unei lumi în care indivizilor le este din ce în ce mai greu să se orienteze. Prin urmare, acţiunea politică şi ştiinţele sociale îşi intersectează obiectivele şi demersurile. Ele împărtăşesc efortul de a depăşi această incapacitate a indivizilor de a se portretiza ca membri ai unei colectivităţi, de a se imagina ca parte a unei totalităţi lizibile şi vizibile[435]. Demersul de obiectivare a lumii şi permanenta întreprindere de subiectivare a subiecţilor politici se suprapun. Scrierile lui John Dewey au ilustrat magistral această preocupare comună, provocând reconsiderarea distincţiei trasate de regulă între expert şi cetăţean1. Luciditatea şi libertatea, conştiinţa constrângerilor şi hotărârea de a acţiona pot fi astfel legate în mod pozitiv, punând capăt balansului ucigaş între curajul hrănit din iluzii şi raţiunea cinică. Iată deci un alt mod de a înţelege chestiunea exerciţiului voinţei în politică. În fapt, voinţa nu este în primul rând proiecţie şi desfăşurare a subiectului, ci conştiinţă activă de sine. „În domeniul acţiunii, scrie Castoriadis, voinţa este acţiune: activitatea acţiunii este revenire reflexivă asupra sinelui,

435 Această istorie se confundă în fapt cu cea a sociologiei. Diferitele „genuri sociologice“ reflectă etapele şi termenii acestei căutări pentru

voinţă în cunoştinţă de cauză” 2. „Cu cât mai multă voinţă, cu atât mai mult sine”, observase deja Kierkegaard în acelaşi sensă. Ne aflăm în miezul unei definiţii filosofice a cetăţeanului ca animal politic: cetăţeanul este în acelaşi timp actor şi spectator al politicii, subiect şi obiect. Prin urmare, scopul democraţiei este acela de a face posibilă construcţia unei istorii comune şi a unui orizont de sens, de a pune capăt orbirii şi neputinţei oamenilor. Suveranitatea nu rezidă numai în exerciţiul puterii. Ea este şi stăpânire de sine, şi înţelegere a lumii.

Într-unul dintre textele sale cele mai cunoscute şi mai citate, Benjamin Constant opune libertatea anticilor care opoziţia metodologică dintre Durkheim şi Tarde, apoi dintre Durkheim şi Simmel constituie prima matrice.

1 Robert B. WESTBROOK, /o/? w *Dewey and* American *Democracy*, Cornell University Press, Ithaca, 1991. Dacă viziunea optimistă a rolului ştiinţelor sociale rămâne discutabilă, perspectiva trasată de Dewey este în opinia mea esenţială.

2 Cornélius CASTORIADIS, *Sujet et vérité dans le monde social-bistorique*, Seuil, Paris, 2002, p. 111.

3 Citat de France FARAGO, *La Volonté*, Armand Colin, Paris, libertăţii modernilor, valoarea implicării cetăţeneşti directe derivate din sentimentul apartenenţei la cetate preţuirii autonomiei indivizilor concentraţi asupra propriilor ocupaţii. Constant nu suprapune însă pur şi simplu această distincţie peste cea dintre public şi privat, dintre colectiv şi individual, ci semnalează că diferenţa dintre antic şi modern rezidă şi într-o *diferenţă de percepţie* a eficacităţii acţiunii politice. „În Antichitate, observă acesta, participarea fiecăruia la suveranitatea naţională nu era nicidecum, aşa cum se întâmplă astăzi, o supoziţie abstractă. Voinţa fiecăruia avea o influenţă reală; exercitarea acestei voinţe constituia o plăcere aprinsă şi repetată”[436], în lumea modernă, constată el, această

436 Benjamin CONSTANT, Despre libertatea anticilor şi libertatea modernilor (1819), in IDEM, Scrieri politice, trad. Cristian Preda, Miruna

„compensaţie” a dispărut: „Pierdut în mulţime, individul nu percepe aproape niciodată influenţa pe care o exercită. Niciodată voinţa sa nu-şi mai pune amprenta pe ansamblu, nicăieri nu va putea vedea, cu propriii săi ochi, semnele cooperării”[437]. „Am pierdut în imaginaţie ceea ce am câştigat în cunoaştere”[438], conchide Constant. Iată întreaga problemă a politicii democratice: ea nu poate prinde corp fără un efort menit să facă *vizibile* mecanismele organizatoare ale vieţii sociale. Vizibilitatea nu mai este evidentă, nici sociologic şi nici simbolic. Sociologic, reprezentarea pe care o societate a indivizilor şi-o poate da despre sine trebuie construită cu ajutorul viziunii politice şi al demersului intelectual. Nici poporul, nici naţiunea nu mai au consistenţă sensibilă. În termeni simbolici, puterea democratică pare şi ea absentă, refugiată într-o modestie proclamată. Vechile monarhii erau constituite de state de obicei slabe, în orice caz infinit mai puţin dezvoltate decât cele de astăzi (Montaigne observa, de altfel, că un gentilom al timpului său nu întâlnea statul decât de două sau de trei ori în viaţă[439]). Însă puterea publică ştia să se arate în strălucire, să se pună în scenă cu o grijă extremă pentru aparenţe. Pentru a se impune şi pentru a impune, puterea amesteca moduri spectaculoase, dar episodice de afirmare efectivă a propriei autorităţi cu o capacitate permanentă de reprezentare a autorităţii, întreţesând astfel „lanţurile necesităţii” cu „lanţurile imaginaţiei”, pentru a relua limbajul lui Pascal[440].

Tătaru-Cazaban, Nemira, Bucureşti, 2001, p. 29, n.t.

437 Ibidem.

438 Benjamin CONSTANT, Vesprit de conquête et de l’usurpation (1814), in Cours de politique constitutionnelle ou collection des ouvrages publiés sur le gouvernement représentatif par Benjamin Constant, ediţia a 2-a, Paris, 1872, vol. II, p. 207.

439 V. capitolul 42 al primei cărţi a Eseurilor.

440 V. interesantul comentariu propus de Joël CORNETTE în La Monarchie entre Renaissance et Révolution, 1515-1792, Seuil, Paris, 2000, pp. 195-199. Despre compensarea slăbiciunii statului Vechiului

Cum putem oare regăsi echivalentul acestei dimensiuni aproape teatrale a politicului în societatea de astăzi? Suntem nevoiţi să constatăm că nu am reuşit încă să depăşim efectele răsturnării vechilor raporturi dintre vizibil şi invizibil provocate de ordinea democratică. Confruntate cu asemenea dificultate, unele voci cer o celebrare mai activă a memoriei, o revenire la marile naraţiuni naţionale, folosind presupusa glorie a trecutului drept cârjă mentală a prezentului[441]. Alături de aceste încercări de resuscitare artificială a grandorii, agitarea repetitivă a noilor temeri contemporane este şi ea mobilizată pentru a disimula în spatele umbrelor fricii vidul cotidian. Observăm în acest context reîntoarcerea teoriilor decizioniste. Odată cu ele reapare şi nostalgia unei voinţe suverane, palpabile, precum şi cultul momentelor de excepţie menite să simplifice datele acţiunii. Celebrarea franceză a unui gaullism legendar sau atracţia tacită pentru opera lui Carl Schmitt sunt tot atâtea căutări, conduse pe căi paseiste sau perverse, a unor răspunsuri la deficitul contemporan de aparenţă a politicului. Cum putem oare imagina necesara resimbolizare a politicului fără a recurge la asemenea remedii dubioase? Cum putem face vizibilă şi sensibilă suveranitatea fără a ne întoarce, idealizând-o, la vechea metafizică a voinţei? Cum putem oare reconstrui teatralitatea puterii colective fără a o înveşmânta în haine

---

Regim prin acţiuni spectaculoase (l'éclat des supplices) şi prin punerea în scenă a puterii (tobe, uniforme, monumente), v. de acelaşi autor Le Roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle, Payot, Paris, 1993, precum şi Peter BURKE, Louis XIV, les stratégies de la gloire, Seuil, Paris, 1995. Despre construcţia indisociabil juridică şi simbolică a puterii ca maiestate, v. articolele lui Yan THOMAS, „L'institution de la majesté", şi Gérard SABATIER, „Les rois de représentation. Image et pouvoir (XVIe-XVIIe siècles)", Revue de synthèse, nr. 3-4, iulie-decembrie 1991.

441 Putem explica astfel tensiunea permanentă dintre tentaţia idealizării memoriei şi nostalgia gloriei, pe de-o parte, şi cealaltă mare mişcare modernă, alimentată de preocuparea pentru drepturile omului, respectiv compasiunea pentru victimele istoriei, pe de cealaltă parte.

antice puţin cam jerpelite? Nu putem recurge la o transfigurare exaltată a realităţii. Vizibilitatea politicii trebuie să se bizuie pe amintirea permanentă a sarcinii ce trebuie îndeplinită: transformarea unui popor absent într-o comunitate politică vie. Simbolizarea este reflecţie colectivă, raport cu decizia reafirmată de a scrie o istorie comună, naraţiune sensibilă şi gravă a eşecurilor şi a speranţelor ţesute în acest efort, istorie şi memorie a luptei pentru instituirea unei societăţi a egalilor.

Resimbolizarea politicului participă astfel la efortul de interpelare permanentă a diferenţelor sociale existente: el dă formă unei colectivităţi organizate potrivit regulilor justiţiei redistributive, potrivit principiilor de extindere a posibilului şi a normelor raportului dintre individual şi colectiv. În acest cadru, confruntarea este indisociabilă de recunoaşterea conflictelor, inseparabilă de efortul scoaterii la lumină a transferurilor efective dintre indivizi, grupuri şi teritorii, a moştenirilor mascate, a regulilor implicite. Ea nu are nimic din discuţia paşnică şi aproape tehnică evocată de unii teoreticieni ai deliberării. Numai astfel pot fi imaginate *experienţele practice*, inevitabil dificile, *ale voinţei generale*. Voinţa generală nu ar mai fi astfel idealizarea unei minciuni sau afirmarea unei dorinţe pioase, ci însumarea unei serii de practici de arbitraj, de compromis sau, dimpotrivă, a unor alegeri tranşante referitoare la consistenţa legăturii sociale: problema pensiilor sau a legăturii dintre generaţii, formele de securitate socială şi profesională, regulile de prelevare fiscală, modalităţile de protecţie şi de indemnizare a şomajului, tratamentul problemelor durabile. Practici ce se cuvin restituite în tipul de regim pe care ansamblul acestora îl desenează efectiv. Adevărul modului de viaţă concret al bărbaţilor şi al femeilor trebuie expus pentru a putea fi corectat. A reda sens şi formă politicului nu înseamnă a celebra o fiinţă colectivă salvatoare, fie ea popor, clasă sau mulţime, ci a clarifica sistemul de interacţiuni reale ce construiesc diferenţele şi diviziunile, a

avea în modul cel mai direct experienţa obstacolelor din calea constituirii unei cetăţi întemeiate pe forţa angajamentelor reciproce.

Regimul mixt al modernilor

Guvernarea electoral-reprezentativă, contrademocraţia şi efortul reflexiv şi deliberativ al politicului constituie cei trei piloni ai experienţei democratice. Fiecare are contribuţia sa la organizarea cetăţii. Guvernarea electoral-reprezentativă îi oferă suportul instituţional, contrademocraţia îi dă vitalitatea contestatară, iar efortul politic, densitatea istorică şi socială. Fiecare dimensiune este încărcată cu propriile sale patologii şi perversiuni. Lăsată singură, guvernarea electoral-reprezentativă tinde să se transforme în aristocraţie electivă, în maşină de guvernare. Spectrul populismului şi al antipoliticului bântuie asupra contrademocraţiei, iar efortul politic este ameninţat de superficialitatea decizionistă sau de formalismul deliberativ. Atunci când se îmbină în sistem, cele trei dimensiuni pot totuşi să declanşeze o dinamică virtuoasă şi să-şi depăşească propriii demoni. Ideea unei constituţii mixte se impusese în Evul Mediu pentru a numi căutarea un regim bun care ar fi împrumutat cele mai bune elemente ale aristocraţiei, ale democraţiei şi ale monarhiei pentru a compune o formă politică rezonabilă şi totodată generoasă[442]. Ar trebui poate să reluăm astăzi această idee a unei Constituţii mixte, dar într-un sens diferit: democraţia însăşi se cuvine înţeleasă în acest fel, nu în măsura în care ar rezulta dintr-un compromis între principii concurente, cele de egalitate şi libertate spre exemplu, ci în măsura în care este compusă prin însumarea acestor trei dimensiuni ce se pot completa şi confrunta pentru a permite progresul către o autoguvernare a oamenilor. Progresul democratic nu poate fi conceput decât în acest mod plural: nu există niciun fel

442 V. James M. BLYTHE, Le Gouvernement idéal et la Constitution mixte au Moyen Age, Academie Press, Fribourg, 2005.

de *one best way* instituţional, capabil să furnizeze reţeta unei funcţionări participative satisfăcătoare şi nici forme de reprezentare pe deplin adecvate. Am încercat în această carte să examinăm contrademocraţia: s-ar cuveni ca, în studii viitoare, să revenim la rădăcina efortului politic pentru a propune o descriere sistematică a formelor şi problemelor acestuia.

Această înţelegere a democraţiei în cele trei dimensiuni ale sale ne determină să imaginăm diferit legăturile dintre democraţiile naţionale şi constituirea formelor cosmopolitice. Imaginea obişnuită a acestui raport ne cere să gândim în termeni de transfer, adică de reproducere la un nivel superior a instituţiilor şi a procedurilor de control experimentate în spaţiul naţional. Am arătat deja că referinţa la contrademocraţie furniza un cadru coerent pentru aprecierea acţiunii societăţii civile în spaţii diferite. La un nivel mai general, noţiunea constituţiei mixte a modernilor ne poate permite să tratăm diferitele niveluri ale democraţiei şi distincţiile dintre formele acesteia. De fiecare dată, un alt tip de amestec se află în joc, iar sub speciile acestui amestec pot fi formulate progrese ale fiecărui nivel. Dacă organizarea instituţiilor electoral-reprezentative rămâne pentru moment cantonată la un nivel naţional, dezvoltarea formelor contrademocratice are loc la ale niveluri, aşa cum am arătat-o în capitolul precedent. Problema efortului politic se pune în fapt la scară internaţională. Chiar în absenţa unui *demos* constituit, scopul este cel al edificării unei umanităţi comune, fie şi într-un mod mai puţin exigent[443].

Există şi aici o realitate a diferenţelor şi a diferendelor ce trebuie să devină mai vizibilă pentru a putea fi tratată. Un progres în această direcţie ne-ar permite să folosim aceleaşi categorii pentru a oferi un cadru de analiză mai larg şi pentru a imagina progresul

443 Trimit aici la distincţia dintre „solidaritatea de cetăţenie“ şi „solidaritatea de umanitate“ stabilita în La Démocratie inachevée, op. cit pp. 421-422.

democratic concertat al naţiunilor, construcţia unei ordini cosmopolitice şi dezvoltarea unor spaţii asemănătoare celui desenat de Uniunea Europeană. O asemenea convergenţă a fost cel mai adesea gândită după modelul slab al diseminării generalizate a puterii, al multiplicării formelor de guvernanţă fără guvern sau, dimpotrivă, după chipul unei mondializări a bunelor sentimente sau în ritmul exaltat al unei epifanii a revoltelor. Ea ar putea fi astăzi revendicată drept expresia unei exigenţe puternice şi instrumentale în acelaşi timp.

Savantul şi cetăţeanul

Studiul câmpului politic este adesea sfâşiat între două categorii de demersuri: pe de-o parte, teoriile normative; pe de cealaltă, descrierile organizate ale istoricului sau ale sociologului. Această carte a încercat *şi practice* o altă cale: elaborarea unei teorii înnoite a formelor democraţiei plecând de la observarea minuţioasă a universului contrademocratic. Ea a dezvoltat şi a sistematizat o abordare ce se găsea deja în germen în precedentele scrieri consacrate democraţiei electoral-reprezentative. Metoda are două consecinţe, una intelectuală, cealaltă politică. În termeni intelectuali, ea ne permite să construim un nou tip de teorie realistă a democraţiei, ce nu se mai bizuie pe consimţirea dezabuzată a ordinii limitate a lucrurilor. Înţelegerea resorturilor şi efectelor contrademocraţiei ne determină să propunem o ieşire *realistă* din deziluzia politică de astăzi. Atenţia acordată formelor contrademocraţiei ne permite să imaginăm depăşirea limitelor acestora şi ocolirea expresiilor lor perverse. Extinzând înţelegerea modalităţilor de intervenţie a oamenilor în propria lor istorie deschidem un nou orizont al posibilului. De la Schumpeter la Popper, pentru a nu lua decât două repere, teoriile numite realiste ne-au invitat implicit la o interpretare minimalistă a idealului autoguvernării că ne-tiranie sau ca simplu proces de legitimare concurenţială a guvernelor. Realismul şi modestia s-au înlănţuit, iar ideea

însăşi de „progres democratic” şi-a pierdut sensul. Perspectiva noastră ne permite să rupem acest lanţ. Pentru că democraţia nu mai este înţeleasă plecând numai de la limitele sale, de la riscurile sale de corupere, de la derivele sale exacerbate, ci este imaginată în conţinutul său central, în manifestările sale cele mai ordinare, precum şi în zonele sale de umbră.

În termeni politici, demersul ne cere să reconsiderăm rolul cunoaşterii ştiinţifice. Ea ne permite să părăsim fluctuaţia dintre luciditatea blazată şi entuziasmul naiv, să respingem „alegerea dintre ironie şi radicalism”, pentru a relua sugestivă formulă a lui Thomas Mann[444], să depăşim opoziţia dintre „politica credinţei” şi „politica scepticismului”, potrivit unei celebre clasificări[445]. Această carte a fost scrisă în 2005, anul centenarului naşterii lui Jean-Paul Sartre şi a lui Raymond Aron. Primul a fost o voce a utopiei vinovate a secolului, încăpăţânatul tovarăş de drum al unei aventuri necriticate. Al doilea, un profesor al decepţiei, un model de luciditate melancolică. Fiecare a întrupat o formă de grandoare a vieţii intelectuale, exprimând raţiunile contrare ale generaţiei din care au făcut parte. Ei au ilustrat însă şi două tentaţii nefericite:

cea a raţiunii îngheţate şi cea a angajamentului orb, alimentând din cele două direcţii o formă de neputinţă. Autorul rândurilor de faţă a încercat să scape din acest impas, formulând o teorie a democraţiei a cărei viaţă să nu mai poată fi separată de acţiune.

Indice de nume

Abel, Richard L.: 83 n. Abramson, Jeffrey: 229 n.
237 n.
Ackerman, Bruce: 310 n. Aglietta, Michel: 287 n.
Alain (Émile-Auguste Chartier, zis): 76 – 79, 279
Alembert, Jean d’: 104, 149 Allemane, Jean: 166 n.

444 Thomas MANN, Considérations d’un apolitique, trad. fr. Louise Servicen, Grasset, Paris, 1975, p. 472.

445 Michael OAKESHOTT, The Politics of Faith and the Politics of Skepticism, Yale University Press, New Haven, 1996.

Allen, Robert: 234 n. Althusius, Johannes: 147 – 149 Amar, Achil Reed: 236 n. Ansolabehere, Stephen: 189 n. Arendt, Hannah: 13, 64, 175, 193, 247 – 249, 252 Aristofan: 211 Aristotel: 101 – 103, 208, 212, 253 n.

Arnaud, Lionel: 36 n.

Aron, Raymond: 328 Arrow, Kenneth J.: 21 Arterton, Christopher F.: 86 n. Aung San Suu-Kyi: 183 Aymé, Marcel: 60 – 61

Babeau, Henry: 95 n.

Babeuf, Gracchus: 112

Bacon, Pierre Jean Jacques: 108

Bacqué, Marie-Helène: 307 n. Badinter, Robert: 252 n. Baker, Keith Michael: 59 n. Balandier, Georges: 249 n. Balfour, Arthur James: 172 Balibar, Étienne: 39 n.

Ball, Milner S.: 250 n.

Bance, Pierre: 238 n. Barănger, Denis: 219 n. Barber, Benjamin R.: 86 n., 308 n.

Barclay, William: 148 n. Bardach, Eugène: 57 n. Barnett, James Duff: 220 n. Barthe, Yannick: 27 n., 308 n. Bartolus: 141 Battaglini, Mario: 109 n. Baudeau, Nicolas: 54 – 55 Bauman, Richard A.: 210 n. Bayle, Pierre: 70 Beaud, Olivier: 241 n.

Beauté, Jean: 217 n.

Beccaria, Cesare: 227 Beck, Ulrich: 26 – 27, 273 Behn, Robert D.: 242 n. Beiner, Ronald: 248 n.

Béland, Daniel: 82 n.

Bellamy, John G.: 216 n. Benasayag, Miguel: 39 n. Benoît, Olivier: 91 n.

Bentham, Jeremy: 49, 68, 250 Benveniste, Émile: 247 n. Bergasse, Nicolas: 85 Bergounioux, Alain: 173 Berman, Paul: 194 Bernardi, Bruno: 150 n.

Beze, Théodore de: 145 – 146 Bezes, Philippe: 255 n. Bidégaray, Christian: 151 n. Billiard, Auguste: 117 n. Bilsky, Leora: 248 n.

Bird, Frederick L.: 222 n. Blackstone, William: 227 – 228 Blanguer, Jean-Michel: 241 n. Blanqui, Auguste: 165, 168, 174, 177 – 178 Blic, Damien de: 63 n. Bloch-Lainé,

François: 296 Blythe, James M.: 325 n. Bodin, Jean: 148 Boll, Bernhard: 186 n. Boltański, Luc: 66 n., 70 n. Bonnet, Jean-Claude: 121 n., 122 n.

Bonneville, Nicolas: 108, 112, 120

Bouchet, Thomas: 197 n. Bourdieu, Pierre: 82, 251 n. Bourdon, Jean: 111 n.

Bourg, Dominique: 308 n. Bouvier, Jean: 65 n.

Bovens, Mark: 242 n.

Boy, Daniel: 308 n. Braithwaite, John: 67 n. Brandeis, Louis D.: 62 n. Brécy, Robert: 167 n.

Brennan, Geoffrey: 69 n.

Breyer, Stephen: 252 n. Brissot de Warville, Jacques Pierre: 56, 107 n., 120, 133 n. Brondel, Séverine: 242 n. Brousseau, Éric: 287 n. Brunot, Ferdinand: 115 n.

156 n.

Bûchez, Philippe Joseph Benjamin: 116 Buchanan, George: 144 Buckingham, ducele de: 217 – 218

Burke, Edmund: 106 n., Burke, Peter: 322 n.

Bush, George Herbert: 188 – 189

Bush, George Walker: 189 – 190

Cabanis, Pierre Jean Georges: 109

Cain, Bruce: 188 n.

Callón, Michel: 27 n., 308 n. Calvin, Jean: 143 Cameron, Charles M.: 192 Campbell, Bruce A.: 187 n. Camus, Albert: 174 Camy, Olivier: 154 n.

Canetti, Elias: 281 Canovan, Margaret: 278 n. Cap – devielle, Jacques: 35 n. Carcasonne, Guy: 100 n. Carney, Frederick S.: 147 n. Carré de Malberg, Raymond: 132 n., 133 n.

Carter, Jimmy: 188 Castoriadis, Cornelius: 252, 320

Catalano, Pierangelo: 149 n. Cautrès, Bruno: 36 n.

Cayla, Olivier: 247 n.

Chabot, François: 154 n.

Chalmers, David Mark: 61 n. Chao Yuen, Teheng: 72 n. Châteauraynaud, Francis: 81 n. Chatterjee, Partha: 38 n. Chaumont, Michel: 179 n. Chevé, Charles-François: 116 Christie, Ian R.: 175 n. Christensen, Terry: 220 n.

Christenson, Ron: 210 n. Clanché, François: 36 n. Clausewitz, Karl von: 52 Clauss, Charles: 232 n. Claverie, Élisabeth: 232 n. Cloots, Anacharsis: 51 n.
122 n.
Cobb, Roger W.: 58 n.
Cohen, Joshua: 308 n., 310 Coke, Edward: 217 – 218 Colapinto, David K.: 292 n. Colliot-Thélène, Catherine: 266 n.
Comte, Auguste: 77 Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Cântat, marchiz de: 56, 77, 107, 154, 158, 227 – 228 Constant, Benjamin: 24 – 25, 77, 113 – 114, 169 – 170, 263, 321 Contamine, Philippe: 72 n. Coornaert, Émile: 166 n. Copeland, Gary A.: 189 n. Cornette, Joël: 322 n.
Cortés, Donoso: 311 n. Cottereau, Alain: 238 n. Cournot, Antoine Auguste: 228 n.
Cousin, Jean: 149 n.
Cox, Gary: 186 n.
Cransfield, Lionel: 217 Cronin, Thomas E.: 221 n. Crozier, Michel: 268 n.
Dahl, Robert: 169, 283 n. Dampierre, Éric de: 63 n. Daunou, Pierre Claude François: 108 – 109, 132 Davis, Gray: 220, 224 Davis, Michael H.: 242 n. Deleuze, Gilles: 85 Démeunier, Jean-Nicolas:
149 n.
Desmoulins, Camille: 120 – 121 Devaux, Augustin Marie:
233 n.
Dewey, John: 320 Diderot, Denis: 104, 149, 196 Dippel, Horst: 107 n.
Dogan, Mattéi: 35 n.
Doganis, Carine Karitini:
280 n.
Doidy, Éric: 255 n.
Donnelly, Jack: 68 n. Donovan, James M.: 233 n. Douzou, Laurent: 179 n. Dubouis, Louis: 59 n.
Duclert, Vincent: 179 – 180 n. Dugdale, Blanche E.C.: 172 n. Duplessis-Mornay, Philippe: 145

Dupont de Nemours, Pierre Samuel: 54 Duport, Adrien: 231 Duprat, Gérard: 266 n. Durkheim, Émile: 63, 85.
320 n.
Dworkin, Ronald: 252 n.
Elder, Charles D.: 58 n. Elster, Jon: 64 n., 214 n., 293, 310
Émeri, Claude: 151 n. Emmerich, Mathias: 294 n.
Emerson, Ralph Waldo: 174, 176 – 177
Erickson, Stephen C.: 185 n. Erikson, Robert S.: 267 n. Esmein, Adhémar: 232 n. Esposito, Roberto: 39 n. Everitt, Joanna: 82 n.
Farago, France: 320 n.
Farge, Arlette: 179 n.
Fauchet, abatele: 152 Faucher, Léon: 96 n.
Felstiner, William L.F.: 83 n. Ferejohn, John: 188 n.
Fichte, Johann Gottlieb: 156 – 161
Filangieri, Gaetano: 104 Fillieule, Olivier: 80 n. Fiorina, Morris: 188 n. Fishkin, James S.: 310 n. Flauss, Jean-François: 200 n. Foord, Archibald: 172 n. Ford, Gerald Rudolf: 188 Foriers, Paul: 318 Foucault, Michel: 13, 39, 49 – 50, 53 n.
Fouillée, Alfred: 76 Foulquier, Norbert: 242 n. Franklin, Benjamin: 107 Franklin, Mark N.: 35 n. Fréron, Louis Marie Stanislas: 49 n.
Fröhlich, Pierre: 102 n., 103 n.
Gambetta, Diego: 29 n. Garapon, Antoine: 229 n.
242 n., 251 n.
Garrett, Geoffrey: 192 n. Garment, Suzanne: 65 n. Gauchet, Marcel: 114 n. Gaulle, Charles de: 179 – 180
Gaymard, Hervé: 70 n. George 1: 105 n.
George III: 174 Gérard, Valérie: 170 n. Gerhardt, Michael J.: 225 n. Gerst, Catherine: 298 n. Gerstlé, Jacques: 58 n. Gerston, Larry N.: 220 n. Giesey, Ralph: 140 n.
Gilbert, Claude: 81 n. Girardin, Émile de: 124 n., 167, 168 n.

Giulj, Sylvie: 173 n. Gladstone, William Ewart: 72 Glückman, Max: 63, 64 n. Gordon, Thomas: 105 n. Goodin, Robert: 57 n. Goodman, Christopher: 144 n. Gouron, André: 140 n. Graham, Mary: 70 n.

Granier de Cassagnac, Adophe: 122, 123 n., 124 Granovetter, Mark S.: 199 n. Green, Thomas Andrew: 227 n. Griffuelhes, Victor: 167 Gros, Dominique: 154 n. Groven, Denis: 298 n. Grunberg, Gérard: 38 n. Guarnieri, Carlo: 258 n. Guénard, Florent: 150 n. Gueniffey, Patrice: 155 n.

159 n.

Guesde, Jules: 168 Gueydan, Claude: 59 n. Guilhaumou, Jacques: 59 n. Guionnet, Christian: 36 n. Guizot, François: 55, 170 – 171

Habermas, Jürgen: 310 Hansen, Mogens Herman:

208 n., 211 n., 212 n.

Hardin, Russel: 29 n.

Hardt, Michael: 273 n. Harold, Gilbert: 289 n. Harrison, Denis: 29 n. Haskins, Charles Homer: 72 n. Hauray, Boris: 290 n.

Havel, Václav: 181 Havin, Léonor-Joseph: 124 n. Heuschling, Luc: 242 n. Héran, François: 36 n. Hérault de Séchelles: 108, 153 – 155

Hermet, Guy: 278 n. Herodot: 101

Hirschman, Albert O.: 35, 294 Hobbes, Thomas: 69 n., 196 Hoffmann Stanley: 281 n. Holloway, John: 39 n.

Hood, Christopher: 90 n. Hoover, Herbert: 188 Hotman, François: 145 – 146 Howard, Dick: 249 n. Huntington, Samuel: 268 n.

Iacob 1: 217 – 218 Ignatieff, Michael: 194 n.

Inl, Olivier: 278 n.

Inglehart, Ronald: 28 n. Iyengar, Shanto: 189 n.

Jackson, Andrew: 187 Jacob, Robert: 247 n.

Jacob, Steve: 91 n.

James, Harold: 286 n.

James, Oliver: 90 n.

Jameson, Kathleen Hall: 189 – 190 n.

Jaume, Lucien: 48 n., 59 n., 154 n.

Jaurès, Jean: 166, 168 Jellinek, Georg: 133 n.
Jensen, Merryll: 110 n.
John de Salisbury: 141 Johnson, Roberta Ann: 292 n. Johnson-Cartee, Karen S.
189 n.
Jones, Bryan D.: 57 n.
Jones, George: 90 n.
Jouanna, Arlette: 142 n. Jouvenel, Bertrand de: 25 Jullien, François: 52 – 53 Junius: 68, 120
Kadri, Sadakat: 250 n.
Kagan, Robert A.: 57 n. Kamber, Victor: 189 n.
Kant, Immanuel: 64, 247 Kateb, George: 176 n. Kaufman, George: 222 Kazin, Michael: 277 n.
Keane, John: 181 n.
Kelsen, Hans: 244, 306 Kenski, Henry C.: 189 n. Kenyon, John Philipps: 218 n. Kerry, John: 189 – 190 Kersaint, Armand Guy Simon: 108
Kierkegaard, Soeren: 320 King, Gary: 188 n.
Knox, John: 143, 144 n., 145 Kohn, Michael D.: 292 n. Kohn, Stephen M.: 292 n. Konrad, György: 181 n. Koselleck, Reinhardt: 15 n.
70 n.
Kraakman, Reinier H.: 90 n. Kreps, David M.: 69 n. Krynen, Jacques: 254 n. Kurland, Philip B.: 230 n.
La Boétie, Étienne de: 146 Labrosse, Claude: 120 n., 121 n.
Laferrière, Julien: 201 n. Lagardelle, Hubert: 166 n., 167 n., 168 n.
Lanthenas, François-Xavier: 56, 133
Laquieze, Alain: 96 n.
La Rochefoucauld-Liancourt, François Alexandre, duce de: 107
Lascoumes, Pierre: 27 n., 73 n., 255 n., 270, 308 n.
Latimer, lord: 216 Laugier, Sandra: 177 n. Lavicomterie, Louis Thomas Hérbert de: 108, 152 Le Bart, Christian: 66 n. Lebègue, Ernest: 228 n. Ledru-Rollin.
Alexandre-Auguste: 164 Lefebvre, Rémy: 66 Lefort,

Claude: 11, 180, 181 n., 182 n., 193
Le Galès, Patrick: 73 n., 270 n. Leggett, Matthew: 197 n.
Le Mercier de La Rivière, Pierre Paul François: 130 n. Lemieux, Cyril: 63 n.
Lerat, Christian: 107 n. Lerner, Ralph: 230 n.
Le Roux, Bruno: 90 n.
Leroux, Pierre: 116 Le Trosne.
Guillaume-François: 55 n. Lichy, Olivier: 290 n.
Locke, John: 51 Lolme, Jean-Louis de: 68 n., 104
Löwenstein, Karl: 163 n. Ludovic XIV: 267 Lutz, Donald S.: 106 n.
Mably, Gabriel Bonnot de: 107
MacDowell, Douglas M.
209 n.
Machelon, Jean-Pierre: 236 n. Machiavelli, Niccolò: 52 Mackuen, Michael B.: 267 n. Madison, James: 24, 283 n., 306
Mandeville, Bernard: 67 Mangematin, Vincent: 291 n. Manin, Bernard: 101 n., 127 n., 173 n., 214 n., 310 Mann, Thomas: 328 Marat, Jean-Paul: 59, 120 – 121, 279 – 280 Markovits, Andrei S.: 63 n. Marino, Michel: 288 n. Marsiglio de Padova: 141 Martin, Pierre: 187 n.
Mason, Roger A.: 144 n. Mattéoni, Olivier: 72 n.
Marx, Karl: 85, 178 Mayer, Nonna: 36 n., 38 n. McCombs, Maxwell: 58 n. McCubbins, Matthew D.: 54 n.
McIlwain, Charles Howard: 216 n.
Meader, Lewis H.: 106 n.
110 n.
Meier, Christian: 250 n. Mendras, Henri: 80 n.
Mény, Yves: 278 n.
Mercer, Jonathan: 69 n. Merriner, James L.: 186 n. Michel, Henry: 179 n. Michelet, Jules: 36 n., 121 Mill, John Stuart: 31, 97 – 99, 171
Miller, Kenneth P.: 225 n.
Minard, Philippe: 291 n. Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti conte de: 47, 59, 107, 166

Mirkine-Guetzévitch, Boris: 179 n.
Missika, Jean-Louis: 197 n. Moizer, Peter: 291 n. Mommsen, Theodor: 161 – 162 Monahan, Arthur P.: 141 n. Montaigne, Michel de: 322 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: 23, 31, 67, 72, 77, 104 – 106, 137, 149, 151, 159, 215 Moreno, Alejandro: 28 Morgenstern, Scott: 186 n. Mouchard, Daniel: 80 n. Muhimann, Gérladine: 62 n. Mulgan, Richard: 242 n. Murray, Oswyn: 208 n.
Napoléon 1: 99, 111 – 112, 115, 129 n., 237
Napoléon III: 125, 167 Nedelsky, Jennifer: 248 n. Negri, Antonio: 273 Neveu, Érik: 84 n.
Norris, Pippa: 36 n. Nussbaum, Martha C.: 67 n.
Oakeshott, Michael: 328 n. Occam William: 141 Ollivier, Émile: 124. n Ostwald, Martin: 210 n. Owens, James: 223 – 224
Padis, Marc-Olivier: 274 n. Padoa Şchioppa, Antonio: 231 n., 234 n., 236 n.
Pagano, Mario: 109 n.
Papadopoulos, Ioannis: 229 n. Pascal, Blaise: 322 Pasquino, Pasquale: 114 n. Paternan, Carole: 308 n. Pauly, Louis W.: 286 n.
Pech, Thierry: 274 n. Pederzoli, Patricia: 258 n. Pelloutier, Fernand: 167 Perelman, Chaïm: 318 n. Péron, Juan Domingo: 276 Perot, Ross: 86 n.
Perret, Bernard: 73 n. Perrineau, Pascal: 36 n.
Peters, John G.: 255 n.
Pettit, Philip: 134 n.
Pfau, Michael: 189 n.
Phelps, Edith M.: 226 n. Pimentel, Carlos Miguel: 216 n., 258 n.
Platon: 101, 252 – 253 Plihon, Dominique: 270 n., 287 n.
Plucknett, Theodore Frank Thomas: 216 n.
Plutarh: 104
Poisson, Siméon Denis: 228 n. Ponet, John: 144 Ponthoreau, Marie Claire:

183 n.
Popper, Karl: 328 Post, Gaines: 140 n.
Pottier, Eugène: 179 Pouget, Émile: 167 Poujade, Pierre: 281 Poultier, Jean Baptiste Jacques: 108 Pourcher, Yves: 232 n.
Power, Michael: 291 n.
Price, Richard: 106 Price, Simon: 208 n.
Prieur, Léon: 227 n.
Prochasson, Christophe: 180 n. Proudhon, Pierre-Joseph:
166 n., 167
Prunelle de Lierre, Léonard Joseph: 108
Przeworski, Adam: 214 n. Punnett, Robert Malcom:
172 n.
Raimbourg, Philippe: 289 n. Rancière, Jacques: 273 n. Rayback, Joseph G.: 107 n. Raynaud, Philippe: 162 n. Rayner, Hervé: 66 n.
Reid, John Philip: 230 n. Renaut, Alain: 157 n. Renouvier, Charles: 76 Renoux-Zagamé, Marie-France: 247 n.
Rétat, Pierre: 120 n., 121 n. Retz, cardinal de: 244 Reulos, Michel: 95 n.
Rey, Henry: 307 n.
Reynaud, Emmanuèle: 80 n. Riais, Stéphane: 162 n.
Richer, Nicolas: 104 n. Ricoeur, Paul: 246 Rigaudière, Albert: 94 n. Riker, William H.: 283 n. Robbins, Caroline: 105 n. Robin, Corey: 194 n.
Robert, François: 155 Roberts, Jennifer Tolbert:
213 n.
Robespierre, Maximilien de: 25, 48, 99, 116, 133 n., 154 – 155
Rocard, Michel: 268 n. Roederer, Pierre Louis, conte de: 112 – 113, 115 n.
Roland, Jeanne Marie, de la Platière, numita Madame: 47 n.
Rolland, Patrice: 279 n., 280 n. Römmele, Andrea: 186 n. Romero, Anthony: 239 n. Roosevelt, Theodore: 226

n. Rosanvallon, Pierre: 2, 9 – 16, 23 n., 43 n., 103 n., 115 n., 130 n., 164 n., 165 n., 169 n., 298 n.
Rosenau, James: 270 n. Rosenblum, Nancy L.: 194 n. Rosso, Maxime: 146 n., Rousseau, Jean-Jacques: 34, 48, 51, 86, 104, 106, 111, 145, 148 – 152, 269 n., Roussel, Frédérique: 293 n. Rouzet, Jacques-Marie: 108 Rundquist, Barry S.: 255 n. Ryan, Frances M.: 222 n.
Sabatier, Gérard: 322 n. Saharov, Andrei: 181 Saint-John Perse: 180 Salas, Denis: 242 n.
Saleilles, Raymond: 232 n. Sanders, Lynn M.: 311 n. Sărat, Austin: 83 n.
Sartori, Giovanni: 169 n.
281 n.
Sartre, Jean-Paul: 328 Schmitt, Carl: 126, 311 n., 323 Schnapper, Bernard: 234 n. Schopenhauer, Arthur: 52 Schultz, Stanley K.: 62 n., Schumpeter, Joseph: 193, 306, 328
Schwartz, Thomas: 54 n. Schwarzenegger, Arnold: 220
Schweisguth, Étienne: 38 n., 195 n.
Scialom, Laurence: 287 n. Scott, Colin: 90 n.
Scully, Roger: 192 n.
Selsam, Paul: 106 n., 107 n. Semelin, Jacques: 180 n. Senter, Thomas P.: 186 n. Seurin, Jean-Louis: 107 n. Shaw, Donald: 58 n.
Shklar, Judith: 193, 194 n. Shonfield, Andrew: 297 n. Siegfried, André: 37 Sieyès, abate: 111, 114, 296 n., 306
Silverstein, Mark: 63 n. Silvestrini, Gabriella: 150 n. Simmel, Georg: 22, 85, 320 n. Sinclair, Timothy J.: 290 n. Sintomer, Yves: 307 n. Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de: 24 Skinner, Quentin: 143 Skocpol, Theda: 8 n., 309 n. Smith, Adam: 103 Smouts, Marie-Claude: 270 n. Sniderman, Paul M.: 38 n. Soljeniçân, Aleksandr: 181 Somit, Albert: 186 n.
Sonner, Brenda S.: 190 n. Sorel, Georges: 167 Spector, Céline: 150 n.
Spitz, Jean-Fabien: 134 n.

162 n.

Staël, Germaine de: 114 Stanziani, Alessandro: 291 n. Stead, William T.: 63 n. Steffens, Lincoln: 62 Stern, Samuel: 232 n.

Stimson, James A.: 267 n. Stokes, Susan: 214 n.

Strom, Gerald S.: 255 n. Sunstein, Cass R.: 87, 311 n. Sun Tzu: 53 Surel, Yves: 278 n.

Sztulwark, Diego: 39 n.

Taft, Howard: 188 Taggart, Paul: 278 n.

Taguieff, Pierre-André: 278 n. Talleyrand, Charles Maurice: 111 n., 129

Tarde, Gabriel: 85, 232, 320 Tartakowsky, Danielle: 80 n. Ténot, Eugène: 168 n.

Teste, Charles: 116 Thévenot, Laurent: 66 n. Thibaudeau, Antoine Claire, conte de: 115 n.

Thiers, Adolphe: 129 n. Thomas, Yan: 162 n., 322 n. Thompson, Dennis F.: 241 n. Thompson, John B.: 62 n., 63 n., 65 n.

Thoreau, Henry David: 174 – 177

Thouret, Jacques-Guillaume: 228

Thuderoz, Christian: 29 n., 291 n.

Thuot, Jean-François: 266 n. Thuriot, Jacques Alexis: 154 n. Tocqueville, Alexis de: 70, 229, 266

Touraine, Alain: 79 Tranchard, John: 105 n. Travers, Tony: 90 n.

Trilling, Richard J.: 187 n. Tronchin, Jean-Robert: 150 n. Tsebelis, George: 192 n. Tucidide: 101 n.

Tudor, Mary: 143

Turchetti, Mario: 142 n., 144 n. Turgot, Anne Robert Jacques: 107, 290 Turner, Jack: 176 n.

Urfalino, Philippe: 198 n.

Vallet, Élisabeth: 100 n. Verdo, Geneviève: 197 n. Vigreux, Jean: 197 n.

Vinten, Gerald: 292 n.

Viriot Durandal, Jean-Philippe: 82 n. Viveret, Patrick: 73 n. Voltaire: 227 – 228

Warren, Mark E.: 24 n., 29 n. Watanuki, Joji: 268 n.

Weaver, Kent R.: 267 n. Weinberg, Arthur: 61 n. Weinberg, Lila: 61 n. Westbrook, Robert B.: 320 n. Wildenmann, Rudolf: 186 n. Wilkes, John: 174 – 175, 177 Will, Pierre-Étienne: 71 Wilson, Robert: 69 n. Wlezien, Christopher: 58 n. Wolloch, Isser: 233 n., 251 n.

Yat-Sen, Sun: 71, 72 n. Young, Lisa: 82 n.

Walzer, Michael: 28 Zimmerman, Joseph F.: 220 n.

Waley, Daniel: 94 n. 222 n.

Walpole, Robert: 219 n. Zinoviev, Aleksandr: 181

Cuprins

Prefaţă 5

Neîncredere şi democraţie (introducere) 17

Societatea neîncrederii 21

Disocierea dintre legitimitate şi încredere. Încrederea ca „instituţie invizibilă”. Instituţiile menite să compenseze erodarea încrederii prin organizarea neîncrederii. Neîncrederea liberală şi neîncrederea democratică. Formele celei din urmă conturează o contrademocraţie. Definiţii. Factorii ştiinţifici, economici şi sociologici ce explică instaurarea unei societăţi a neîncrederii. Ecranul mutaţiilor democraţiei.

Cele trei dimensiuni ale contrademocraţiei 29

Puterile de supraveghere. Cuvântul şi lucrul. Interpelarea reputaţiei puterilor. Puterile de sancţiune şi de obstrucţie. Factorii formali şi sociologici ai multiplicării acestora. Emergenţa unui popor-veto. Figura poporului-judecător.

Mitul cetăţeanului pasiv 35

Dincolo de problema absenteismului. Diversificarea repertoriilor, vectorilor şi ţintelor activităţii politice. Democraţia de expresie, de implicare şi de intervenţie. Fenomenele emergente ce se cuvin conceptualizate şi sintetizate.

Depolitizare sau impolítica? 39

Caracterul inadecvat al noţiunii de depolitizare. Impolitică, nu pasivitate. Suprapunerea activităţii democratice şi a efectelor nepolitice. Evoluţia către o

„democraţie civilă”.

Recitind istoria democraţiei 41

Caracterul „post „şi „predemocratic” al celor trei puteri indirecte. Exemple. Istoria ca laborator activ al prezentului. Politica: spaţiu al experienţei. O dezoccidentalizare a privirii.

I. Democraţia de supraveghere 45

1. A veghea, a denunţa, a evalua 51

Vigilenţa 51

Vigilenţa ca dispoziţie politică. Cele două registre ale voinţei şi ale atenţiei. Istoria cuvântului *supraveghere* şi ideea guvernării indirecte. Puterea cenzorială a opiniei se exercită fără reprezentare: analizele perioadei revoluţionare din Franţa. Publicul ca termostat regulator al acţiunii guvernamentale.

Denunţul 59

1789 şi „electricitatea denunţului” Figura scandalului. Exemplul *mukrakers* americani. Funcţia de agendă şi de instituire. Economia reputaţiei în democraţiile de opinie. Puterea ruşinii.

Evaluarea 70

Interpelarea competenţei guvernanţilor. Practicile de evaluare ca formă de critică politică: elemente de istorie. Controlul, între raţionalizarea statului şi apropierea cetăţenească.

2. Actorii supravegherii 75

Cetăţeanul vigilent 76

Viziunea filosofului Alain. Democraţia definită prin control şi interpelare. O viziune sceptică a politicii, la dublă distanţă de universul militant şi parlamentarismul republican.

Noul militantism 79

Mişcările sociale din anii ’*70*: noi actori, noi câmpuri şi noi forme. Necesitatea de a gândi funcţia democratică a acestora. Specificul lor decurge din activităţile de vigilenţă, de denunţ şi de evaluare. Obiectul lor este mai degrabă cel de a trata situaţii decât cel de a reprezenta

populaţii.
Internetul: o forma politică 84
„Media asociaţiile”. Internetul nu este numai un medium. Este o formă socială şi o formă politică. Anii ’80 şi optimismul „e-democratic”. Internetul ca întrupare a funcţiei de supraveghere.
Supravegherea funcţională a înţelepţilor 88
Autorităţile independente şi funcţia de vigilenţă. Exemplul Comisiei naţionale de deontologie a securităţii în Franţa.
activitate socială.
Agenţiile interne de audit şi de evaluare 90
Efectul *New Public Management*. Cele trei figuri ale terţului vigilent în democraţiile contemporane: funcţionalitate, etică şi
3. Firul istoriei 93
Cele trei momente 93
Emergenţa democraţiei şi lupta concurenţială pentru exerciţiul supravegherii şi pentru darea de seamă. Obiectivul controlului precede obiectivul exerciţiului puterii. Parlamentarismul ca insdtuţionalizare şi raţionalizare a acestor contraputeri. Viziunea lui John-Stuart Mili. Republica iacobină este visceral parlamentară.
Dualismul democratic: elementele unei istorii lungi… 100 Proceduri electoral-reprezentative şi puteri de supraveghere: dualismul grec. Categoriile magistraţilor atenieni însărcinaţi cu controlul. Rolul eforilor. Privirea secolului al XVIII-lea asupra acestor magistraturi. Instituirea Consiliului cenzorilor prin Constituţia Pennsylvaniei din 1776. Proiectele franceze din 1791 şi 1793.
O INSTnUŢIONALIZARE IMPOSIBILĂ 109
Eşecul exemplar al experienţei pennsylvaniene. Tribunatul anului VIII în Franţa. Cum putem construi o instituţie pur funcţională, exterioară jocului politic? Proiectele socialiştilor francezi de instituţionalizare a unei puteri de supraveghere, 1830 – 1848.

4. Conflictul legitimităţilor 119
Condeiul şi Tribuna 119
Concurenţa democraţiilor simbolizată de figurile deputatului şi ziaristului. Jurnalismul ca „funcţie publică” în 1789. Critica bonapartistă a puterii mediatice. Viziunea iacobină. Libertatea şi instituţia. Decizionismul opus noţiunii de supraveghere.
Cele trei legitimităţi 126
Legitimitatea instituţională şi legitimitatea experienţei. Calitatea de generalitate a temeiului legitimităţii politice. Cele trei modalităţi ale generalităţii: numărul, independenţa, universul moral. Cele trei legitimităţi: social-procedurală, prin imparţialitate, substanţială. Dimensiunea istorică a tipologiei.
Noile căi ale legitimităţii 130
Noua percepţie sociologică şi politică a noţiunii de majoritate. Desacralizarea alegerii. Reducerea acesteia din urmă la un mod de desemnare a guvernanţilor. Noţiunea juridică de organ aplicată media: condiţii şi consecinţe.
IL Suveranitatea de obstrucţie 135
1. De la dreptul la rezistenţa la suveranitatea complexă… 140
Teoriile medievale ale rezistenţei şi consimţământului… 140 Ideea consimţământului popular este anterioară emergenţei idealului democratic. Centralitatea noţiunii de tiranie. Construcţia unei teorii politice negative.
Epoca Reformei 143
Aprofundarea noţiunii dreptului la rezistenţă. Scrierile lui Calvin.
John Knox şi John Ponet. Încercarea monarhomahilor francezi de a construi un cadru nu numai moral, dar şi constituţional al rezistenţei. Althusius şi ideea eforilor aleşi de popor.
Luminile, puterea negativă şi tribunii poporului 148
Montesquieu şi Rousseau interpretează tribunatul roman. Puterea negativă şi separarea puterilor în secolul

al XVIII-lea. Transformarea termenului *veto*.
Experienţa revoluţionara franceză 151
Dezbaterile din 1791 şi 1793 din jurul instituţionalizării unei puteri de obstrucţie. Viziunea lui Condorcet asupra suveranităţii complexe. Retorica iacobină şi problema insurecţiei.
Fichte şi ideea unui eforat modern 156
Fichte şi proiectul instituirii unei „puteri prohibitive”. Distincţia dintre „puterea pozitivă” şi „puterea strict prohibitivă”. Cum poate exista eforatul ca putere pur funcţională?
Sensul uitării 161
De la noţiunea de eforat la viziunea liberală a limitării puterilor. Încercarea lui Mommsen de a şterge dimensiunea constituţională a tribunatului. Dreptul de rezistenţă în secolul XX-lea.
2. Democraţiile autocritice 164
Politica negativă a luptei de clasă 165
Cultura muncitorească a rezistenţei în secolul al XIX-lea. Greva ca formă a puterii de obstrucţie. Proudhon şi separarea socială. Jaurès şi proiectul de transformare a „puterii negative” a proletariatului în „putere pozitivă”. Recunoaşterea unei legitimităţi sociale specifice.
Metamorfozele opoziţiei 169
Organizarea opoziţiei ca formă a puterii de obstrucţie. Viziunile liberale asupra rolului opoziţiei. Imaginea constructivă şi funcţională a lui Guizot Opoziţia engleză ca „sistem”: de la John Stuart Mill la ideea contemporană de „statut”.
Rebelul, rezistentul şi disidentul 173
Figurile morale şi politice ale rebelului: Wilkes în Anglia secolului al XVIII-lea; Thoreau şi Emerson în America secolului al XIX-lea; Blanqui în Franţa. Rezistentul şi refuzul său de a ceda fanatismului. Disidentul sau „omul în plus”, forţă descalificantă a puterii, vestitor al antipoliticii.
Declinul dimensiunii critice în democraţii 181

Suveranitatea critică în combinaţie cu mecanismele electoral-reprezentative. Condiţiile erodării acesteia: confuzia identităţilor sociale ca rezultat al transformărilor capitalismului; diminuarea rolului structuram al opoziţiei hrănite de declinul partidelor; nemulţumiţii iau locul rebelilor. Emergenţa unei suveranităţi negative mult mai restrânse.

3. Politica negativă 185

Epoca „deselecţiei” 185

Intrarea într-o democraţie a sancţiunii. Scrutinurile de ruptură. Judecata trecutului, variabilă decisivă a alegerii. Noul stil al campaniilor electorale. Exemplul american al priorităţii conferite denigrării adversarului. Democraţia respingerii.

Obstrucţie şi veto 191

Rolul sporit al recursului la veto. Regimurile sunt din ce în ce mai mult definite de posibilităţile de blocaj ale diferiţilor actori. Raţiunile acestei evoluţii: factorii ideologici; transformarea „liberalismului fricii”; uşurinţa constituirii coaliţiilor reactive heterogene. Eficienţa aparent superioară a acţiunilor negative.

Să nu confundăm politica negativă cu depolitizarea.

Democraţia vlăguită. 198

Pasivitatea şi consimţământul exprimat prin absenţa protestului. Interesul zonelor gri şi al curenţilor slabi ai politicii. Exemplul procedurii alegerii tacite (un candidat câştigă fără ca alegerile să aibă loc din lipsă de contracandidaţi). Democraţia fără alternativă şi atitudinea „refuzanţilor” contemporani.

III. Poporul judecător 203

1. Referinţe pentru o istorie 208

Exemplul grec 208

Cetăţeanul este simultan jurat şi membru al adunării. „Procesele politice” la Atena: proceduri de invalidare a decretelor şi proceduri de denunţ. Atracţia proceselor. Majorităţi compozite şi majorităţi compacte.

Impeachmentul englez 215

Prima putere: puterea de a judeca. Actul juridic şi aprecierea politică sunt întrepătrunse. Contribuţia lui Coke. De la procedura de *impeachment* la votul de neîncredere. Responsabilitate penală şi responsabilitate politică.

Recall-ul american 219

Procedura şi aria ei de aplicare. O formă de democraţie directă? Cetăţenii care votează în procedura de *recall* sunt mai degrabă judecători decât alegători. Trei exemple de petiţii pentru *recall*. *Recall* şi *impeachment*.

2. Cvasilegislatorii 227

Calitatea democratică a juriului 227

Istoria „raţionalist!” şi „probabilist!” a juriului. Juriul este o instituţie politică. Experienţele revoluţionare americană şi franceză. Istoriile încrucişate ale juriului şi ale sufragiului universal.

Fabricarea concurenţială a normelor 233

Juraţii ca producători ai normelor. „Achitările scandaloase” în secolul al XIX-lea. Deciziile juraţilor în materie politică în vremea Revoluţiei franceze. Juraţii: „protectori ai poporului” şi

„Actori politici” în Statele Unite.

Legislatorii din umbră 237

Consiliile prud homale în Franţa. Distanţa dintre deciziile acestora şi litera legii. Strategiile juridice ale marilor asociaţii americane. Exemplul ACLU.

3. Preferinţa pentru judecată 240

Judiciarizarea politicului 240

Politicul şi penalul. De la democraţia de confruntare şi de reprezentare la democraţiile de imputare. Căile de verificare a guvernanţilor. Cererea de judecată.

Imperativul justificării 243

Procesul obligă părţile să se explice şi să se justifice public. Diferenţa

Obligaţia deciziei 245

A guverna şi a judeca. Judecata, conjuncţia dintre înţelegere şi voinţă. O modalitate de acţiune pentru

constituirea unei lumi comune.
Spectatorul activ 247
Judecata priveşte spre trecut; decizia politică priveşte spre viitor. Judecătorul este un spectator activ care participă la instituirea şi la guvernarea cetăţii. Politica judecăţii *versus* politica voinţei.
Teatralitatea 249
Riturile suveranităţii. Arhitectura politică comparată a unei săli de audienţă şi a unei Camere parlamentare. Funcţia de instituire socială a Curţii de justiţie.
Spaţiul particularităţii exemplare 251
Judecata, între particularitate şi generalitate. Aporia expusă de Platón în *Politica*. Un mod de a apropia faptele şi valorile.
A vota şi a judeca 254
O aceeaşi „putere a ultimului cuvânt”. Concurenţa judecăţilor. Schiţă a unei economii generale a judecăţii politice. Opoziţia ca proces simbolic al guvernării.
IV. Democraţia impolítica 259
1. Sentimentul neputinţei şi figurile depolitizării 264
Epoca impoliticii 264
Organizarea neîncrederii minează presupunerea încrederii în rezultatul urnelor. Era consumerismului politic. Declinul lizibilităţii şi al vizibilităţii politicului. Noţiunea de impolitic.
Orizontul transparenţei 268
Problema formei democraţiei. Perspectiva transparenţei se substituie exerciţiului responsabilităţii.
Cele două depolitizări 269
Motivele succesului noţiunii de guvernanţă. Trei caracteristici. Depolitizarea prin descentrare şi depolitizarea prin golire.
2. Tentaţia populista 276
O PATOLOGIE A DEMOCRAŢIEI ELECTORAL-REPREZENTATIVE 277
Populismul şi viziunea substanţialistă a reprezentării. Un criteriu insuficient.

POPULISM ŞI CONTRADEMOCRAŢIE 278

O patologie a supravegherii. Circumscrierea în imediat a suveranităţii negative. Exacerbarea distructivă a ideii poporului-judecător. Superioritatea unei caracterizări funcţionale faţă de aprecierea ideologică.

3. Lecţii de economie impolitică 285

ÎNTOARCEREA UNUI CUVÂNT 285

Reapariţia termenului de supraveghere în anii *’70*. Semnificaţii şi comparaţii.

Funcţia economică de supraveghere.287

Piaţa şi necesitatea prezenţei supraveghetorului, a terţului corector. Rolul agenţiilor de evaluare ca terţ evaluator. Un mecanism al mâinii vizibile. Certificare şi supraveghere expertă. Mecanismele de audit. *Whistleblowers*.

Piaţa sau triumful puterii de veto 293

Piaţa şi forumul. *Exit* şi *Voice*. Expresia desăvârşită a unei suveranităţi negative. Piaţa: mai degrabă un revelator decât o cauză a impoliticii contemporane. Piaţa ca figură sublimată a „democraţiei civile”.

Economia impolítica 295

Dezvoltarea formelor indirecte de reglementare şi declinul modelului reprezentativ în economie. Consecinţele asupra ideii de naţionalizare. Viziunile concurente ale unui control eficient. Capitalismul poate fi simultan mai încadrat şi mai injust.

Regimul mixt al modernilor (concluzii) 301

Căile unei noi democraţii electoral-reprezentative 304

Tensiunile structurante. Popor-principiu şi popor-societate. Dezvoltarea formelor de democraţie participativă. Exemplul francez. Riscul unei „democraţii diminuate”. Răsturnarea deliberativă şi limitele acesteia.

Consolidarea contrademocraţiei 311

O relectură a istoriei. Existenţa imposibilă a unei „instituţii pure”. Necesara pluralizare a formelor contrademocratice. Câteva propuneri. Condiţiile unei

apropieri cetăţeneşti: permanenta obligaţie de justificare poate fi mai eficientă decât alegerea periodică. Noi puteri de obstrucţie şi de judecată.
Repolitizarea democraţiei 318
eului. Condiţiile unui demers de resimbolizare.
Regimul mixt al modernilor 324
Cei trei piloni ai expresiei democratice şi demonii lor. Temeiurile unui comparativism extins. De la naţional la cosmopolitic.
Savantul şi cetăţeanul 327
Un nou tip de realism politic. Un refuz al alternativei dintre ironie şi radicalism, dintre raţiunea rece şi angajamentul orb.
Indice de nume 331
Depăşirea impoliticului. O democraţie definită nu numai de structurile sale, ci şi de dinamica sa. Dimensiunea cognitivă a politicului. A guverna în seamă a face inteligibilă lumea şi a da cetăţenilor mijloacele pentru a se conduce. Reconsiderarea problemei voinţei în politică. Cum putem regăsi teatralitatea politi

2 Să ne amintim formularea din *Spiritul legilor* (1758): „Experienţa ne spune că orice om care deţine puterea are tendinţa să abuzeze de ea

2 V. Alejandro MORENO, „Corruption and Democracy: A Cultural Assessment”, în Ronald INGLEHART (ed.), *Human Values and Social Change*: *Findings from Values Surveysy* Brill, Leyde & Boston, 2003.

4 Procentele absenteismului trebuie privite pe termen lung, ciclurile de participare putând fi dependente de natura scrutinelor.

1 Ştiinţa politică a anilor ’60 a construit astfel „paradigma Michigan” (după numele Universităţii unde s-a desfăşurat cercetarea) arătând că alegătorii nu-şi organizau preferinţele în funcţie de

4 V. Christopher HOOD, Colin SCOTT, Oliver JAMES, George JONES, Tony TRAVERS, *Regulation inside*

Govemement:

3 Cele două forme de supraveghere sunt considerate echivalente în voluminoasa literatură asupra subiectului din anul 1791 (Brissot sau Lanthenas spun pe atunci aceleaşi lucruri ca şi Robespierre). În schimb.

4 Putem aminti că noţiunea de „democraţie militantă" (*streitbare Demokratie*) s-a dezvoltat în Germania pentru a opune legalismului

4 PLATON, *Omul politic*, 294 b [Am folosit traducerea Elenei Popescu în PLATON, *Opere*, vol. VI, Editura ştiinţifică şi enciclopedică.

SCIALOM, „Vers une nouvelle doctrine prudentielle", *Revue d'économie financière*, nr. 48, 1998. V. şi Dominique PLIHON, „Quelle surveillance prudentielle pour l'industrie des services financiers", *Revue d'économie financière*, nr. 60, 2000.

4 S-a demonstrat că discuţia avea adesea efectul de a întări opoziţiile dintre grupuri, fără să producă deci conturarea unei poziţii mediane.